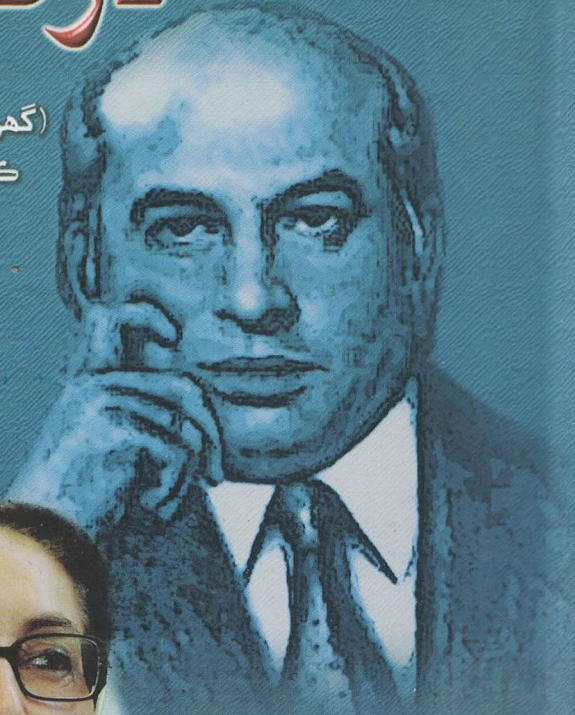

هر دل ۾ پتو ڌڙڪي ٿو

(گهريائين، عزيزن، دوستن،
ڪارڪنن ۽ ذاتي ملازمن
جون ساروڻيون)

مقدمو

بينظير پتو

روشنی

هر دل ۾ پتو ڌڙڪي ٿو

(شهيد ڀٽي بابت گهرياتين، دوستن، ڪارڪنن ۽
ذاتي ملازمن جون ساروڻيون)

مقدمو

محترمه بينظير ڀٽو

روشنِي پبليڪيشن

ڪنڊيارو

2008ع

Roshni Book No. 432

ڪتاب جو نالو: هر دل ڀر ڀٽو ڌڙڪي ٿو
(شهيد ڀٽي بابت گهر ڀاتين، دوستن، ڪارڪنن ۽ ذاتي ملازمن جون ساروڻيون)
مرتب: خورشيد جوڻيجو
ترجمو: شيخ عزيز
ڇاپو: پهريون © روشني 2008ع
ڪمپوزڊ: حبيب قادر قريشي
روشني ڪمپوزر اينڊ پرنٽرس،
حيدر چوڪ گاڏي کاتو، حيدرآباد
ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد
ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو سنڌ

HAR DIL MAIN BHUTTO DHARKEY THO

Compiled by: Khurshaid Junejo

Translated by: Shaikh Aziz

Composed by: Habib Qadir Qureshi

Roshni Composer and Printer, Hyder Chowk, Hyderabad

Printed by: Fine Communication, Hyderabad, Sindh

Published: Roshni Publication, Kandiaro

First Edition © Roshni 2008

استاڪسٽ

شاھ لطيف ڪتاب گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد
ڪانڊيا واڙ اسٽور، اردو بازار ڪراچي
حسين عامر نيوز ايجنسي، مين بس اسٽاپ سجاول
رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو + رهبر بڪ اڪيڊمي، رابع سينٽر، لاڙڪاڻو
مدني بڪ ڊيپو، لاڙڪاڻو + نيشنل بڪ ڊيپو، بندر روڊ، لاڙڪاڻو + نوراني بڪ ڊيپو، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
اشرف بڪ اسٽال، مسجد روڊ، نوابشاھ
سڪندر بڪ ڊيپو، ڪڇرو + حافظ ڪتب خانو، ڪڇرو
المهراڻ ادبي ڪتاب گهر، سانگھڙ
العزیز ڪتاب گهر، عمرڪوٽ
سلير نيوز ايجنسي، ٽيو بس اسٽينڊ، دادو + جتيد بڪ ڊيپو، دادو
مرچولال بڪ ڊيپو، بدين + رحيم بڪ ڊيپو، بدين + سوچهرو ڪتاب گهر، بدين
تر ڪتاب گهر، مٺي
عزیز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر + ڪتاب مرڪز فيريئر روڊ، سکر
الفتح نيوز ايجنسي، مهراڻ مرڪز، سکر
نيشنل بڪ اسٽال، پنج گلو چوڪ، خيرپور ميرس + تهذيب نيوز ايجنسي، خيرپور ميرس
قاسمي لائبريري، اسپتال روڊ، ڪنڊيارو

انتساب

شهيد ڀٽي جي قوت جي سرچشمي
پاڪستان جي عوام ڏانهن

فہرست

- 7 بینظیر یتو 1. شہید یتو: عظیم اڳواڻ، اڏول انسان
- 11 بیگم نصرت یتو 2. محبت ڪندڙ مڙس
- 31 امیر بیگم 3. هڪ پرمسرت شخصیت
- 40 بیگم منور الاسلام 4. هڪ پیڻ جو پاءُ
- 52 شبیر یتو 5. منهنجو پیارو چاچو
- 58 طارق اسلام 6. لکین انسانن جو آئیڊیل
- 81 عمر قریشی 7. ڀٽی جا شروعاتی ڏینهن
- 86 جی ایچ عباسی 8. دورانیش قانوندان
- 94 حاجی نذیر محمد لغاری 9. عوام جو اڳواڻ
- 102 عبدالقیوم خان 10. منهنجو صاحب
- 109 دوست محمد 11. صاحب جون سارو ٿيون
- 119 محمد عرس 12. محبت ڪندڙ مهربان مالڪ
- 127 عثمان فلیشمین 13. گهر جي اُکیر
- 136 محمد حنیف خان 14. منهنو لیڊر
- 150 میجر جنرل (ر) 15. جناب یتو بطور وزیر اعظم
- نصیر الدین خان بابر
- 164 شیخ محمد رشید 16. یتو: هڪ سڌارڪ
- 199 شیخ رفیق احمد 17. شہید یتو سان پهرین ملاقات
- 202 غیاث الدین جانباز 18. گهر گهر پر گونجندڙ آواز
- 213 ایف. ڪی. بندیال 19. یتو: فقط ڪم چاهیندو هو
- 221 حبیب جالب 20. ایک نعرہ بنا ہے اس کا لو
- 226 محمود شام 21. هن پر تاریخ آباد آھی

232	ڊاڪٽر ڪامل راڄپر	22. جڏهن هن سياست تي نه ڳالهايو
246	سعید همايون وڪيل	23. سڄو پاڪستان منهنجو آهي
253	زاهد حسين	24. ڀٽو صاحب ڪئميرا جي نظر ۾
258	ڪرت هل فرئر	25. هڪ ڊزائينر جي نظر سان
260	منشي محمد حسين ڀٽو	26. اعليٰ ڪردار جو مالڪ
261	علو ناريجو	27. بي زمين هارين لاءِ زمين جو تحفو
262	عبدالواحيد سومرو	28. هميشه دراوڙا کليل
264	غلام مصطفيٰ عمرائي	29. غريبن جي وقتاڻي مدد
266	محمد حسن سوڌر	30. واعدي وفائي
268	اختر علي گهانگهرو	31. سٺي ڪم جي همت افزائي
270	ناطق ڳيريلو	32. استادن جي عزت

شھيد ڀٽو:

عظيم اڳواڻ، آڏول انسان

بينظير ڀٽو

”منهنجو ذڪر ڪجو ڇاڪاڻ ته آءٌ ڏوهاري نه آهيان، نه وري بغض وچان ڪجهه چئجڻو.“

- شيڪسپيئر، ”اوتيلو“

”شھيد ڀٽو: هر دل ۾ ڌڙڪي ٿو.“ انهن ڪتابن جي سلسلي جي ڪڙي آهي. جيڪي ايندڙ وقت اندر ڇاپيا ويندا. عالمي ملڪي ۽ غير ملڪي اڳواڻن، اديبن، دانشورن ۽ صحافين، جن جا شھيد ڀٽو سان لاڳاپا هئا، تن سندس باري ۾ ۽ سندن مشاهدن کي قلمبند ڪيو آهي. عوام جي اڳواڻ واريءَ حيثيت ۾ هن جي ولولہ انگيزي، سندس مديرانہ صلاحيتون ۽ سندس عوامل، تاريخ جو حصو آهن. هن جي ذات سياست ۽ تاريخ تي اڻ مٽ نقش ڇڏيا آهن، جن جو جيترو مطالعو ڪجي اوترو زندگيءَ ۽ زندگيءَ جي باريڪن بابت علم حاصل ٿئي ٿو. تاريخ جو اهو طالب علم جيڪو بدلجندڙ عالمي واقعات جي تناظر ۾ ڏکڻ ايشيا جي سياست ۽ سياسي حقائق سمجهڻ چاهي ٿو تنهن جو

مطالعو ايستائين نامڪمل هوندو جيستائين هو شهيد ڀٽي، سندس ذات ۽ عالمي تحريڪن ۾ سندس ڪردار جو اڀياس نٿو ڪري مختلف ماڻهن، شهيد ڀٽي کي مختلف زاوين کان ڏٺو. دانشور هن کي غير معمولي صلاحيتن جو مالڪ ڀاتو. عالمي اڳواڻ، هن سان عالمي مسئلن تي گفتگو ڪندي، سندس ڏاهپ ۽ دورانديشيءَ مان سبق سکيا صلاحيتن سان مستفيض ٿيندا هئا. عوام لاءِ هوسندن ڊپيل خواهشن ۽ اُمنگن جو آئينه دار هو. هونئن دنيا جو اهو اڪيلو اڳواڻ هو جنهن کي رجعت پرست ۽ مايوس قوتن قيد ڪري رکيو. هن جي ترقي پسند سماجي، معاشي ۽ جمهوري نظرين، نه صرف کيس قوت بخشي پر هڪ اهڙي عوامي تائيد به مهيا ڪئي ته جيئن هو هر ماڻهوءَ لاءِ آڻي، لٽي ۽ آجهي واري ڪيل واعدي کي پاڻي ۾ ڇڏي ڇڏي واري عظيم تر مقصد تي يڪسوٿي سان ڪم ڪري سگهي.

شهيد ڀٽي جي ڪثير پهلوئي شخصيت، علمي ۽ تاريخي مطالعي جو هڪ اڻ ڪندڙ موضوع آهي، هيءُ ڪتاب انهيءَ سلسلي جي هڪ ننڍي ڪوشش آهي ۽ انهيءَ مسلسل سعي جو حصو آهي، جنهن هيٺ شهيد ڀٽي تي يادگيري قلمبند ڪرڻ جو سلسلو جاري رهندو. هي يادگيريون انهن مهربانن جي زور قلم جو نتيجو هونديون جيڪي شهيد ڀٽي سان ننڍي هوندي يا شاگرد جي حيثيت ۾ سياسي رفيق طور توڙي ڪارڪن، وزير يا ذاتي زندگيءَ ۾ ساڻس گڏ رهيا يا جيڪي زندگيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن شعبي ۾ ساڻس تعلق ۾ آيا.

پنهنجي جاءِ تي، هي يادگيريون سندس ذات ۽ انهن شخصي گڻن تي ٿوري روشني وجهن ٿيون، جن کيس اهڙي مشعل بڻائي ڇڏيو هو جنهن جو هو پاڻ نمونو بڻجي مظلوم ماڻهن کي محرومين جي غار مان ڪڍڻ لاءِ هم تن مصروف ٿي ويو هئو. هن جي زندگيءَ جي باري ۾ ڪئين واقعا مشهور آهن. هو ڪنهن به بحران کي حل ڪرڻ لاءِ خداداد صلاحيتن جو مالڪ هئو. هن جنهن خداداد ذات سان ڍاڪا جي شڪست کان پوءِ قوم کي مايوسي مان ڪڍيو هن جنهن پر عزم ۽

پروفار موت کي گلي سان لڳايو هن جنهن طرح تاريخ کي پنهنجي رت سان لکيو تنهن انساني اوصاف ۽ اعليٰ انساني قدرن تي تحقيق جو هڪ نئون ميدان کولي ڇڏيو آهي. اهي قدر پاڪستاني عوام جي عظيم ورثي طور اڻمت رهندا.

شهيد ڀٽو تاريخ جو ڳوڙهو اڀياس ڪندڙ طالب علم هو. سندس ڪئين عظيم همعصر ليڊرن جيڪي تدبير، فھر و فراست جا وڏا ڄاڻو ليکيا ويندا هئا، ۽ جن رجعت پرست قوتن جي خلاف انسان ذات جي ڪنهن نه ڪنهن طرح خدمت ڪئي هئي، تن ۾ پنهنجي مديبرانه لياقتن جي ذريعي هڪ قابل رشڪ مقام پيدا ڪري ورتو هئو. بهرحال، جيئن هن ڪتاب ۾ شامل تحريرن ۽ ٻين لکتن مان ظاهر ٿيندو هو وڏو ڪان وڏو بانيءَ پاڪستان قائداعظم محمدعلي جناح کان متاثر هئو. سندس دوست آنجهاني پيلو مودي پنهنجي ڪتاب ”ذلفي منهنجو دوست“ ۾ شهيد ڀٽي جي قائداعظم سان عقيدت جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: ”ذلفي، جناح لاءِ جيڪي ڪجهه چيو يا ڪيو سو درست هئو ۽ هيءُ ته ”هو جناح جي ٻه قومي نظريي، پاڪستان جي قيام ۽ اسلام جو پيڪو پوئلڳ هئو.“

آءُ انهيءَ خيال جي آهيان ته اهي ننڍيون يا وڏيون ڳالهيون جيڪي تاريخ ساز هجن، تن کي لازمي طور محفوظ ڪيو وڃي. شهيد ڀٽو ڪلهه تبصره آرائي جو هڪ موزون موضوع هئو اڄ ۽ سياڻي هو مطالعي جو اهم موضوع آهي ۽ رهندو. تنهنڪري اهي سمورا ماڻهون جيڪي هن کي سڃاڻندا هئا، هن کي ڄاڻندا هئا، ۽ جن جي لاءِ هو هڪ اهم فرد هو تن تي تاريخ جو فرض آهي ته شهيد ڀٽي بابت، سندس دور بابت، سندس ليڊرشپ ۽ سڀ کان اهم بطور انسان هن بابت لکن، ته جيئن تحقيق لاءِ مواد به ڪنو ٿي سگهي ۽ شهيد ڀٽي، جيڪو پنهنجي ماڻهن لاءِ زندهه رهيو ۽ هنن لاءِ پنهنجي زندگي، قربان ڪئي، تنهن کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ سان گڏ تاريخ ۾ کيس صحيح مقام به ڏياري سگهن.

آءُ جناب خورشيد جو ٿيڻ جو جي شڪر گذار آهيان، جيڪو شهيد ڀتي جي پنهنجي اباڻي ضلعي لاڙڪاڻي جو رهواسي آهي، جنهن هن ڪتاب کي سهيڙڻ جو اهم ڪم سر تي کنيو ۽ ان کي بخوبي سرانجام ڏنو. انهن سڀني سڃڻن جي پڻ شڪر گذار آهيان، جن جون لکڻيون هن ڪتاب ۾ شامل آهن ۽ هن ڪتاب کي حقيقت جو روپ ڏنو.

هيءُ ڪتاب هڪ پياري ڌيءُ جو پنهنجي پياري پيءُ لاءِ هڪ نذرانہ عقيدت آهي. هو صرف هڪ عظيم ليڊر ٿي ڪونه هو هو هڪ عظيم پيءُ به هو. هن کان ٿي مون هيءُ سکيو:

”والدين کان بهترين شيءِ جيڪا ٻار کي ملي ٿي، سا آهي سٺي تعليم. ماڻهوءَ کان سڀ ڪجهه وڃائجي سگهجي ٿو پر تعليم نه.“
 ”اصول ۽ ڪردار مادي خوشحالي کان بهتر آهن. اسان قبر ۾ پراڻ سان گڏ صرف نالو کڻي وڃيون ٿا.“

”سڀ مرد ۽ عورتون برابر آهن. اسلام ۾ ته هڪ بادشاهه توڙي فقير ساڳئي ڪفن ۾ دفن ٿيندو آهي.“
 ”نئين فائدين پويان نه ڊوڙ ۾ تاريخ ۾ پنهنجي مقام لاءِ جدوجهد ڪريو.“

”آخري فتح عوام جي ٿيندي آهي.“
 ”سياست، ماڻهن جي خدمت جو سڀ کان اعليٰ نمونو آهي.“
 ”آءُ گدڙ جي ڏهن سالن جي زندگي گذارڻ بدران شينهن جي هڪ ڏينهن جي زندگي گهارڻ پسند ڪندس.“

اڄ هو جسماني طرح اسان وچ ۾ ڪونهي، پر روحاني طرح هو اڄ به اسان سان گڏ آهي. آءُ هن جي صورت، نه صرف پنهنجي ٻارن جي چهرن ۾، پر سمورن ٻارن جي ۽ ايندڙ سمورن نسلن جي چهرن ۾ ڏسان ٿي، جن لاءِ هن پنهنجي جان قربان ڪئي.

آءُ، انهن سمورن مهربانن جيڪي پنهنجون يادگيريون ۽ لکڻيون موڪلڻ چاهين، تن کي گذارش ڪندس ته اهي مسٽر خورشيد جو ٿيڻ جو کي بلاول هائوس، ڪراچي جي پتي تي موڪلين.

محبت ڪندڙ مڙس

بيگم نصرت ڀٽو

سوال: اوهان جي ننڍپڻ جون يادگيريون ۽ خانداني پس منظر ڪهڙو آهي؟

جواب: منهنجو خاندان ايران مان هئو. منهنجي پڙڏاڏي کي تي پٽ هئا. هنن مان هڪ کي هن چين موڪليو ته جيئن اتان ريشم ٺاهڻ سکي، جيڪو پوءِ هڪ واپاري ٿي ويو. هن پنهنجي ٻئي پٽ کي نجف اشرف موڪليو ته جيئن عالم ٿي سگهي. ٽئين پٽ کي پاڻ سان گڏ رکيائين ته جيئن زمينن جي سار سنڀال لهي سگهي ۽ زميندار ٿئي. جيڪو نجف اشرف ويو هئو سو منهنجو ڏاڏو هئو. جڏهن هو نجف اشرف مان پڙهي عالم ٿي ۽ آيت الله جي خطاب سان موتيو ته سندس والد هن لاءِ اصفهان ۾ هڪ مسجد ٺهرائي. پر انهيءَ کان اڳ جو منهنجو ڏاڏو انهيءَ مسجد ۾ وڃي علم جي روشني پکيڙي گذاري ويو. اها ڏاڏي سهڻي مسجد آهي ۽ اڃا تائين موجود آهي.

منهنجو والد مرزا محمد، نجف اشرف ۾ ڄائو هو. هن جي ماءُ سيد زادي هئي، جڏهن ته منهنجو ڏاڏو غير سيد هئو. هن جو خانداني نالو

مرزا محمد عبداللطيف اصفهاني هئو. هو جديد خيالن وارو ماڻهو هو ۽ ڪڏهن به آيت الله بڻجڻ نٿي چاهيائين. تنهنڪري هن صرف نجف اشرف ۾ تعليم حاصل ڪئي.

هڪ ڀيري هو دوستن سان گڏجي موڪلون گذارڻ لاءِ هندستان جي شهر بمبئي ويو. موٽڻ کان پوءِ پنهنجي والد ۽ ڏاڏي کي چيائين ته، ”آءٌ هندستان ۾ صابڻ جو ڪارخانو کولڻ ٿو چاهيان.“ ان کان پوءِ منهنجا والدين بمبئي هليا ويا ۽ اُتي ”بغداد سوپ انڊسٽريز“ کوليائون. آءٌ اتي چايس. آءٌ ٽين ڌيءُ هيس. مون کان پوءِ هڪ ڀت ڄائو جنهن کي سٺو سوٺ سمجهيو ويندو آهي. ننڍي هوندي مون کي گهڻي لاڏ ڪوڏ سان پاليائون.

هي برطانوي راڄ جا آخري سال هئا. منهنجو والد صابڻ انڊسٽريءَ لاءِ خام مال خريداري خاطر ڪراچي گهڻو ايندو ويندو هو. مون پڙهائي بمبئي ۾ شروع ڪئي. جڏهن مون سينيئر ڪيمبرج پاس ڪئي ته منهنجن مائٽن مون کي برقعو پهڙڻ لاءِ چيو. مون کي چيائون ته هاڻي ڇاڪاڻ ته آءٌ وڏي ٿي ويئي آهيان. ان ڪري ”حجاب“ اوڍڻ ضروري هئو. منهنجو پيءُ تمام سادو ۽ نرم دل هئو. مون برقعو پهڙڻ کان نابري واري ڇڏي مون سان گڏ. منهنجي ڀائيڄي به گڏ پڙهڻ هلندي هئي. پر اها ڏاڍي چالاڪ هئي. هوءَ ڇا ڪندي هئي جو گهران برقعو پائي نڪرندي هئي. پر رستي تي موٽر ۾ اهو لاهي ڇڏيندي هئي. ۽ وري جڏهن ڪاليج کان گهر ورندي هئي ته برقعو پهري گهر ۾ گهڙندي هئي. هن جو پيءُ سمجهندو هئو ته سندس نينگري ڏاڍي چٽيوان آهي. پر آءٌ سادي ۽ سڌي هيس ۽ مون پنهنجي ماءُ پيءُ کي بيوقوف بناڻ نٿي چاهيو. ڪئين سال مون کي خبر ڪانه پئي ته منهنجي ڀائيڄي ڇا ٿي ڪيو. بهرحال آءٌ انهيءَ سببان يونيورسٽي پڙهڻ کان ويس ۽ هاڻي مون کي افسوس ٿو ٿئي ته آءٌ ڊگري حاصل ڪري ڪونه سگهيس.

اهي منهنجا ننڍپڻ جا ڏينهن هئا. مون کي هرڪو گهڻو پائيندو هئو. منهنجون وڏيون ڀينرون، مون کان گهڻيون وڏيون هيون. منهنجي

هڪڙي پيٽ 14 سال ۽ ٻي 23 سال وڏي هئي. هنن جون شاديون به گهڻو اڳي ٿي ويون هيون، تنهنڪري هنن جا ٻار به مون جيڏا يا مون کان ٿورو ننڍا هئا. فخرِي انهن مان هڪ آهي. هوءَ منهنجي وڏي پيٽ صفيه خانم جي ڌيءَ آهي. فخرِي ۽ آءٌ ٻئي گڏ پليونسين.

سوال: هڪ روايتي خاندان تعلق رکندي اوهان ۽ فخرِي بيگم ڪيئن آزاد طبع واقع ٿيون؟

جواب: منهنجو والد ڪو ڪتر روايت پرست نه هئو. هن هميشه اسان جي همت افزائي ڪئي. البته منهنجي ماءُ ٿورو گهڻو پراڻن خيالن جي هئي، جنهن مون کي برقعو اوڍڻ لاءِ چيو هئو. حقيقت ۾ تن ڏينهن گهڻو تڻو عورتون برقعو پهرينديون هيون. جڏهن منهنجي شادي ٿي ته منهنجي ساهرن چاهيو ته آءٌ برقعو پهريان، ٻيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ لاڙڪاڻي ۾ ضرور پايان. تنهنڪري آءٌ جڏهن به لاڙڪاڻي ويندي هيس ته برقعو پهري ويندي هيس. جڏهن منهنجو مٿس وزير ٿيو ۽ منهنجو سهرو گذاري ويو تڏهن مون برقعو پهري چڏيو. هڪ گهمري منهنجي مٿس مون کي چيو: ”برقعو به وڏو ناٽڪ آهي، جنهن کي هاڻي وساري ڇڏ.“ هڪ ڏينهن جڏهن آءٌ ساڻس گڏ جهاز ۾ لاڙڪاڻي وڃي رهي هيس ته مون کي چيائين، ”هاڻي ان کي نه پهر.“ انهيءَ تي مون ان جي پچر کڻي ڦٽي ڪئي.

سوال: اوهان جي ذوالفقار علي ڀٽي سان ملاقات ڪيئن ٿي؟

جواب: اها تمار عجيب طريقي ۾ ٿي. ننڍپڻ ۾ جڏهن اسان بمبئي ۾ رهندا هئاسون ته بمبئي جي ڀر ۾ هڪ ٽاڪرو وندر گاهه کنڊالا گهمڻ ويندا هئاسون. اتي اسان جي هڪ جاءِ به هئي، جنهن کي اونهاري جي موڪلن ۾ گهمڻ وقت استعمال ڪندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن کنڊالا جي ڀر ۾ لوڻا والا به ويندا هئاسين ۽ اتي ئي مون کيس پهريون دفعو ڏٺو هو. مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي. آءٌ انهن ڏينهن يارهن سالن جي هيس. اسان به ٽهلي رهيا هئاسون. هو به پنهنجي گهر وارن سان اتي ڇهل قدمي ڪري رهيو هئو. گهمندي گهمندي ڪنهن نموني

پنهني خاندانن جو پاڻ ۾ ڳالهائڻ ٿيو ۽ سڀ گڏجي وياسين. ٻارن ۾ ڪل ٽي چوڪريون ۽ هيءُ هڪ چوڪرو هئو. اسان ٻار پاڻ ۾ گڏجي وياسين ۽ هڪٻئي سان ڳالهائڻ لڳاسين. هنن ٻڌايو ته هنن جو تعلق سنڌ سان آهي. اسان کي ڪراچيءَ جي خبر هئي، پر سنڌ جي ڄاڻ ڪانه هئي، تنهنڪري اسان کانئن پڇيو ته سنڌ ڪٿي آهي. هنن اسان کي انهيءَ بابت ٻڌايو. اهي ئي ڳالهيون هيون جيڪي اسان جي ۽ اسان جي مائٽن جي وچ ۾ ٿيون. آءٌ سمجهان ٿي ته اسين به دفعا ملياسين. مون کي تفصيلن جي يادگيري ڪانهي.

ان کان پوءِ اسان ڪراچي لڏي آياسين. هن جي پيڻ مٿا (بيگم منور السلام) منهنجي دوست هئي، ۽ جڏهن سندس شادي ٿي رهي هئي تڏهن هن مون کي به نيندي ڏني هئي. انهيءَ خيال کان ته پنهنجا زيور لاکر مان ڪڍان، آءٌ بئڪ ويس. بئڪ ۾ ڏنر ته هو اتي بيٺو هو. تڏهن هو وڏو ٿي چڪو هو. پهرين ته مون هن کي سڃاتو ئي ڪونه، پر جڏهن سندس ماءُ کي ڏنر ته هلڪو ياد آيو. سندس ماءُ کي خبر هئي ته آءٌ مٿان جي دوست آهيان، تنهنڪري ڏسي چيائين: ”آئي... نصرت، هيءُ منهنجو پٽ آهي. هيئر ئي آمريڪا مان آيو آهي. هن جو نالو آهي ذلفي.“

• مون پنهنجيءَ هڪ دوست، جيڪا هاڻي مسز حبيب الله آهي، تنهن کان ٻڌو هو ته مٿان جو هڪ ڀاءُ آهي جيڪو قداور ۽ سهڻو آهي. مون ته هن کي ننڍي هوندي ڏٺو هو پر سچ هيءُ آهي ته مون کي ياد ڪونهي ته هو ان وقت ڪيئن ٿي لڳو. بئڪ جي اندر مون هن کي ڏٺو پر غالباً ان وقت بئڪ اندر ٿورڙي اوندهه هئي يا ڪنهن ٻئي ڪارڻ، آءٌ سمجهان ٿي ته هو ايترو موچارو ڪونه ٿي لڳو. وڏي تپيل کان پوءِ هيءُ اسان جي پهرين ملاقات هئي.

بهرحال اسان مينڊيءَ تي وياسين. هو اتي به هو، اتي مون ڏٺو ته هو پرڪشش ٻئي لڳو. هو مون کي وڻيو ۽ مان هن کي وڻيس. هو ڏاڍو پروفرا هئو. هونئن ته آءٌ ڪيترن ئي ماڻهن سان پارٽين ۽ پڪنڪن تي

ملي هيس، جتي چوڪرا ۽ چوڪريون پاڻ ۾ بدتميزيون ڪندا هئا،
اگر لفظ ڪيندا هئا، پر هو ڏاڍو پروقار ۽ سنجيده رهندو هو.

سوال: اوهان جي انهيءَ وقت ڪيتري عمر هئي؟

جواب: آءٌ ويهن ورهين جي هيس.

سوال: پوءِ ڇا ٿيو ماڻهي هنن موڪلي؟

جواب: نه هنن ته ڪونه موڪلي. دراصل، آءٌ ان وقت پاڪستان
نيشنل گارڊز ۾ شامل ٿيس ۽ آرمي ۾ ڪئپٽن هيس. منهنجي اهائي
دوست جيڪا هاڻي بيگم حبيب الله اهي، سا بحري فوج ۾ هئي. منا
جي شاديءَ جي ٿورن ڏينهن کان پوءِ، اسان ٻئي جڻيون گڏجي وٽس
ويونسين ته جيئن ڏسون ته شاديءَ کان پوءِ هن جي زندگي ڪيئن
گذري رهي هئي. اسان ٻئي جڻيون پنهنجي پنهنجي يونيفارم ۾
هيونسين. هو اتي به هئو ۽ اسان جي وري ملاقات ٿي. پر آءٌ سمجهان ٿي
ته هن اسان کي يونيفارم ۾ ڏسي پسند نه ڪيو ڇاڪاڻ ته بعد ۾ هن
انهيءَ جو ذڪر پنهنجيءَ پيڻ سان ڪيو هئو ۽ هن جا لفظ هئا: ”نيٺ
هي ٻئي چوڪريون ڇا ٿيون ڪرڻ چاهين؟“

ان کان پوءِ هو وري آمريڪا پڙهڻ لاءِ هليو ويو. تنهن کان پوءِ...
خير آءٌ توکي سمورا راز نٿي ٻڌائي سگهيان. يا ٿي سگهي ٿو آءٌ توکي
ٻڌايان. چڱو ٻڌ. ٿوري وقت پڄاڻان، هن جو هڪ دوست جيڪو پاڻ
آمريڪا ۾ پڙهندو هئو سو مون وٽ آيو ۽ چيائين، ”ذلفيءَ اوهان لاءِ
پيغام محبت ۽ نيڪ تمنائون موڪليون آهن.“ ان وقت منهنجو ذلفي
نالي ڏانهن ڌيان ٿي ڪونه ويو تنهنڪري پڇي ويٺيس ته ”ڪهڙو
ذلفي.“ اهو ٻڌي هو دوست جڏهن واپس ويو ته کيس چيائين: ”هوءَ
تو کي ڪونه ٿي سڃاڻي ۽ نه وري اها خبر اٿس ته تون ڇو پيغام محبت
موڪلي رهيو آهين؟“

ٻن سالن کان پوءِ هو موٽي آيو. هاڻي هو آڪسفورڊ ۾ پڙهي رهيو
هئو. اسان ٻنهي هڪ ٻئي کي هڪ دوست جي جنم ڏينهن واريءَ
پارٽيءَ تي ڏٺو. ڏسندي ئي هو مون وٽ هليو آيو ۽ اچي چيائين:

”ڇا، آءٌ پنهنجو تعارف ڪرائي سگهان ٿو ۽ يا توهان کي خبر آهي ته آءٌ ڪير آهيان؟“

مون ورائيو ”نه“. جيتوڻيڪ مون کي خبر هئي ته هن جو مطلب ڇا هئو ۽ ائين جواب ڏيندي مون کي اندر ئي اندر ۾ جهنڊڙي محسوس ٿي. ٿورو رڪجي هن وري چيو ”ڇا، آءٌ اوهان لاءِ آئيس ڪريم کڻي اچان؟“ ها، ڀلي.“ مون ورائيو. هو ٻڌندي واپس مڙيو ۽ هڪ آئيس ڪريم کڻي آيو.

ان کان پوءِ، هن جي جنهن به دوست جي شادي ٿيندي هئي هو کيس چونڊو هو ته پارٽي ڪريو ۽ ان ۾ مون کي به ضرور گهرائي ائين اسان انهن پارٽين ۾ ملندا رهياسين، پر صرف پارٽين ۾ اڪيلائيءَ ۾ ڪڏهن به نه ملياسين. انهيءَ کان پوءِ هن منهنجو رشتو گهريو.

سوال: توهان کي ياد آهي ته اهو ڪڏهن ٿيو؟

جواب: منا جي شادي 1949ع ۾ ٿي. هن منهنجو رشتو 1951ع ۾ گهريو ۽ بس پوءِ شادي ٿي ويئي. شادي ڪراچيءَ ۾ ٿي. شاديءَ کان هڪدم پوءِ اسان ٻئي ڄڻا هني مون تي هليا وياسين. تنهن وقت هن جو خاندان ڪلفٽن پل جي هيٺان مڪنيل روڊ تي رهندو هو. جتي شاديءَ کان پوءِ آءٌ به هنن سان گڏ رهڻ لڳيس. بينظير، انهيءَ گهر ۾ ڄائڻي هئي. پر شاديءَ کان ٿورو پوءِ هن کي آڪسفورڊ ويٽو پيو تنهنڪري آءٌ به هن سان گڏ هلي ويس. آڪسفورڊ ۾ هن جو پهريون سال هئو. قاعدن مطابق، هن کي هاسٽل ۾ ئي رهڻو هو تنهنڪري مون کي ڌار هونل ۾ رهڻو پيو. اسان صرف ڏينهن جو گڏ گذاريندا هئاسين، صرف هڪ رات هو مون سان گڏ رهيو ته ٻئي ڏينهن کيس پنهنجي ڊين (Dean) کي هيءُ چئي ته رات آءٌ پنهنجي زال سان گڏ هيس، معذرت ڪرڻي پئي. پر ڊين، هن جي عمر ڏسي يقين نه پيو ڪري ته هو شادي شده آهي. اهو محسوس ڪري ٻئي ڏينهن هو مون کي ساڻ ڪري ڊين وٽ ويو جنهن تي ڊين کي پڪ ٿي ۽ هو ته صرف سزا کان بچي ويو پر همدرديءَ ۾ چيائين: ”مون کي پاڻ افسوس آهي ته اوهان گڏ نٿا رهي سگهو؟“

سوال: ان وقت سر شاهنواز ڀٽو ڪيئن هو؟

جواب: ان وقت هو گهڻو ڀوڙهو ٿي چڪو هو. هو ڏاڍو سنو ماڻهو هو. جڏهن اسان آڪسفورڊ ۾ هئاسين ته هو لکندو رهندو ته هو آءُ واپس هلي اچان. نيٺ هڪ ڏينهن آءُ واپس هلي آيس ۽ پنهنجي ساهرن سان گڏ رهڻ لڳيس. پر مون کي انهيءَ ۾ خوشي ڪانه محسوس ٿي، ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين مون کي پنهنجي مڙس سان ايتري محبت ٿي ويئي هئي جو مون هن سان گڏ ئي رهڻ ٿي گهريو. منهنجي ساهرن کي اهو فڪر هو ته جيڪڏهن آءُ پنهنجي مڙس سان گڏ هونديس ته هو ڀڙهي نه سگهندو. لنڊن مان واپسيءَ کان پوءِ آءُ برابر هن سان ٽيليفون تي ڳالهائيندي هيس ۽ ڪانٽس پري هئڻ جي شڪايت روئي روئي ڪندي هيس.

ٿوري عرصي کان پوءِ منهنجي سهري مون کي تڪيت وٺي ڏني ته جيئن آءُ واپس پنهنجي مڙس وٽ آڪسفورڊ هلي وڃان. 1952ع ۾ مون کي ٻار ٿيو جنهن جو اطلاع مون کيس رستي تي هلندي ڏنو. هو اهو ٻڌي ايترو ته خوش ٿيو جو رستي تي زور زور سان تهڪ ڏيڻ لڳو. ”آءُ پيءُ ٿي ويندس،“ هو وڏي واڪي چوڻ لڳو. ٻئي سال، 1953ع ۾ مون بينظير کي جنم ڏنو.

سوال: مون کي ڪنهن ٻڌايو ته جناب ڀٽي جي ڪنهن پيڻ جو نالو بينظير هو جيڪا ننڍي هوندي ئي گذاري ويئي، تنهنڪري هن پنهنجي ڌيءَ جو نالو بينظير رکيو. اهو سچ آهي؟

جواب: ها اهو آزاديءَ کان گهڻو اڳ ٿيو هو. هو پوني ۾ پڙهندي هئي ۽ اتي هاسٽل ۾ رهندي هئي. اسان پوءِ هن جي ڊاٽري ڏني، جنهن ۾ لکيو هئائين ته هو پنهنجي پڙهائي جلدِي پوري ڪري واپس گهر اچڻ چاهي ٿي. پر اتي کيس گردن توڙ بخار ٿي پيو ۽ ننڍڙي عمر ۾ ئي گذاري ويئي، کيس پوني ۾ ئي دفن ڪيو ويو. هن جي گذارڻ کان پوءِ ئي منهنجي سس اسان جي ڌيءَ جو نالو بينظير رکيو.

سوال: اوهان جي سس ڪيئن هئي؟ چون ٿا ته هوءَ غريب خاندان

سان تعلق رکندي هئي؟

جواب: منهنجي سس جي باري ۾ گهڻي ڳالهيون ٻڌجن ٿيون، پر آءٌ سمجهان ٿي ته اهي هميشه لاءِ طئي ٿي ويون آهن. منهنجي سس بيگم خورشيد هئي، جنهن جي ماءُ هڪ نومسلم هئي. مسٽر هدايت الله، جنهن کي اڃا سر جو خطاب ڪونه مليو هئو تنهن انهيءَ خاندان کي هندو مان مسلمان ڪري ساڻس نڪاح ڪيو هئو. هن زال مان کيس ٻه ڌيئرون ڄايون ۽ بيگم خورشيد انهن مان هڪ هئي. بعد ۾ هدايت الله انهيءَ خاتون کي طلاق ڏيئي، هڪ ٻيءَ خاتون سان شادي ڪئي.

بيگم خورشيد جي وڏي پيٽ، جنهن شخص سان پرڻيل آهي، تنهن جو نالو آءٌ ڀانيان ٿي مير مقبول احمد خان هو. هيءُ مير مقبول احمد خان سر شاهنواز پٽي جو ٻنهن گهاتو دوست هئو. سر شاهنواز جي پهرين زال گهڻي پوڙهي ٿي چڪي هئي، تنهنڪري هن ٻي شادي ڪرڻ تي گهري انهيءَ تي مقبول احمد خان صلاح ڏنس ته سندس ساليءَ (خورشيد) سان شادي ڪري وجهي. ائين هنن جي شادي ٿي ويئي.

سوال: ڇا ڀٽو صاحب، انهيءَ خاتون مان واحد اولاد هئو؟

جواب: ها ٻه ٻيا ڀائر ۽ چار پيٽون، پهرين زال مان هئا، ۽ هڪ پٽ ۽ ٽي ڌيئرون ٻيءَ زال خورشيد بيگم مان ٿيا. هو ڏاڍي روايت پرست ۽ مذهبي عورت هئي. آءٌ هن سان گڏ نجف اشرف، ڪربلا ۽ بغداد جي زيارتن تي ويس. هو پڪي مسلمان هئي ۽ مون کي لاڙڪاڻي اچڻ وقت برقعو پهرائي وٺي ايندي هئي.

بهرحال، آڪسفورڊ ۾ تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ، ڀٽي صاحب کي اتي ئي يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ملي ويئي، تنهنڪري مٿس يونيورسٽيءَ وارن زور ڀريو ته هو پنهنجي ملڪ مان ٿي واپس وري ڪراچيءَ ۾ رهڻ دوران به هو ڪڏهن ڪڏهن سنڌ مسلم لا ڪاليج وڃي ليڪچر ڏيندو هو پر هن چاهيو ٿي ته کيس دفتر خارجي ۾ ڪا ملازمت ملي.

سوال: جڏهن اوهان پهرين ڀيري مليا هئا ته اوهان کي ڪو اندازو هئو ته هو زندگيءَ ۾ اڳتي ڇا ڪندو؟

جواب: نه هو ان وقت صرف هڪ شاگرد هئو. مون ڏٺو ته هو ڏاڍي پروقار شخصيت جو مالڪ هئو.

سوال: اوهان ان وقت ٻيو ڇا محسوس ڪيو هئو؟
جواب: اهو ته هو دلڪش هئو ۽ انهيءَ خوبيءَ کي آءٌ بيان نٿي ڪري سگهان.

سوال: هن جو سرچشمه ترغيب ڇا هئو؟
جواب: آءٌ ڪجهه چئي نٿي سگهان. هن جي پالنا تمام چڱي ٿي هئي. ٽي سگهي ٿو ته هن جي والده هن جي زندگيءَ لاءِ مثالي هجي. هن جو والد سندس همت افزائي ڪندو هئو. هن جو چاچو احمد خان ڀٽو جنهن جي ڌيءَ سندس پهرين زال هئي، سو اڳ پر ٽي سياست ۾ هئو. اتي آءٌ توهان کي هڪ دلچسپي ڳالهه ٻڌايان ٿي. جڏهن اسان ٻنهي شادي ڪئي ته اهو چاچو جيڪو سندس سهرو به هئو تنهن انهيءَ خوشيءَ ۾ ڪراچي ڪلب ۾ هڪ پارٽي ڏني، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ ٻي شادي ڪرڻ ڪا حيرت جي ڳالهه ڪانهي.

سوال: اوهان کي خبر هئي ته هو اڳ ۾ شادي شده هئو؟
جواب: مون کي شروع ۾ ته خبر ڪانه هئي. ٽيو هيئن ته مون انهيءَ رشتي جي خبر پنهنجي مائٽن سان، پنهنجي وڏي پيٽ جي ذريعي ڪئي. پهريائين، هنن اها مائٽي رد ڪري ڇڏي هنن چيو ته اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته هڪ ايراني خاندان، هڪ سنڌي مرد جي رشتي کي قبول ڪري ۽ اهو به اهڙو ماڻهو جنهن کي هوسچائڻ ڪونه منهنجي ماءُ انهيءَ وقت تائين گذاري چڪي هئي ۽ صرف منهنجي ڏاڏي ۽ وڏيون پيٽون زندهه هيون.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ، آءٌ سمجهان ٿي ته هارون خاندان جا ماڻهو اسان وٽ ملڻ آيا هئا ۽ اها ڳالهه نڪري پئي. اتي هارون خاندان وارن ٻڌايو ته هيءُ شخص اڳ ۾ شادي شده آهي. اف... الله ان کان پوءِ منهنجي مائٽن ته مون لاءِ پارٽي پاري ڏنو. هنن مون کي تمام گهڻو چينييو ته هڪ اڳ ۾ شادي ٿيل ماڻهوءَ سان آءٌ ڪيئن شادي ڪنديس. ٿورن ڏينهن کان پوءِ

هو منهنجي گهر ماٿرن سان ملڻ آيو اتي مون چيومانس: ”تون مون سان دولاڻ ڪيو آهي. تون ته اڳيئي شادي شده آهين. تون مون کي اهو اڳ ۾ چوڪو نه ٻڌايو ته تنهنجي شادي ٿيل آهي؟“

اهو ٻڌي هن مون کي اها سموري صورت حال ٻڌائي. جنهن ۾ هن جي شادي ٿي هئي. ان کان پوءِ هو پنهنجي ماءُ کي به ساڻ وٺي آيو جنهن منهنجن ماٿرن کي سمجهايو ته هن جي پنهنجيءَ سؤت سان ان وقت شادي ڪرائي وئي. جڏهن هو مشڪل سان 14 سالن جو هئو بلڪه هن کي چيو ويو هئو ته جيڪڏهن هن کي پنهنجي پسند جي ڪرڪيٽ بيت ڪپي ته هن کي شاديءَ ۾ ويهڻو پوندو. اها شادي ائين ٿي.

سوال: هو ڪهڙي قسم جو ماڻهو هئو؟

جواب: هن جا تمام ٿورا دوست هئا. جيڪا ڳالهه تمام گهٽ ماڻهن کي خبر آهي سا هيءَ آهي ته هو تمام شرميلو ماڻهو هئو تمام شرميلو. هو پڙهندو تمام گهڻو هئو بلڪه هن مون کي به پڙهايو. هو مون کي پڙهڻ لاءِ تمام گهڻا ڪتاب ڏيندو هئو. جڏهن مون کي ٻار ٿيا ته هو مون کي نفسيات تي ڪتاب ڏيندو هئو ته جيئن آءٌ ٻارن کي سمجهي سگهان. هو مون کي چونڊو هئو ته اسان جا ٻار ڪا اهڙي حرڪت نه ڪن جنهن سان خاندان جي نالي کي ٽڪو لڳي.

سوال: اوهان هني مون ملهائڻ لاءِ ڪٿي ويا؟

جواب: پيرس ۽ رومر دلچسپ ڳالهه هيءَ ته منهنجي سس به سان گڏ هلي. دراصل، سندس ڌيءَ ممتاز ڪرنل مصطفيٰ سان پرڻيل هئي. جيڪو ان وقت ترڪيءَ ۾ عهدي تي فائز هئو. تنهنڪري اسان هن کي به پاڻ سان گڏ وٺي هلياسين. هن جو خيال هئو ته هو پنهنجي ڌيءَ سان ملاقات ڪري وٺندي اسان پيرس. رومر کان ٿيندا ترڪي وياسين ۽ اتان لنڊن وياسين.

سوال: ڀٽو صاحب، ايوب خان جي ڪابينه ۾ ڪيئن شامل ٿيو؟

جواب: آءٌ سمجهان ٿي ته اسڪندر مرزا، هن جي خاندان کان واقف هئو ۽ هو وٽن ايندو ويندو هئو. هڪ ڏينهن اسڪندر مرزا چيو ته هو چاهي ٿو ته سندس پٽ کي وزير بنائي. ان کان اڳ هن هڪ

ڪتابڙو لکيو هو جنهن جو عنوان هئو: ”وفاتي يا وحداني طرز حڪومت“ جنهن تان حڪومت هن سان چڱي ناراض ٿي پئي. ان کان پوءِ کيس ڪجهه بين الاقوامي ڪانفرنسن ۾ مندوب جي حيثيت سان موڪليو ويو ۽ نيٺ هڪ ڏينهن وزير تجارت ٺاهيو ويو. انهيءَ کان پوءِ اسڪندر مرزا کي اقتدار تان هٽايو ويو. اسان انهيءَ وقت لاڙڪاڻي ۾ هئاسين ۽ جلدي ڪراچي اچڻ جو ڪو پروگرام ڪونه هئو جيڪو ان وقت گاديءَ جو هنڌ هئو. عين انهيءَ وقت اسان کي فون مٿان فون اچڻ لڳا. پيغام هيءُ هئو ته ايوب خان چاهيو ٿي ته هو وزير ٿي رهي. اسان پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته ويڃي يا نه ويڃي. ان وقت تائين ڀٽي صاحب جو پيءُ گذاري چڪو هئو. تنهنڪري سندس والده ۽ مون انهيءَ تي زور ڀريو ته اها آڇ قبول ڪجي. انهيءَ بعد هن به قبول ڪيو.

سوال: هو اوهان سان سياست تي صلاح مشورو ڪندو هئو؟

جواب: گهڻو ڪري صلاح مشورو ڪندو هو پر مون ڪڏهن به پنهنجي راءِ هن تي نه مڙهي. آءٌ صرف اهو چوندي هيس ته ”آءٌ هيئن محسوس ڪريان ٿي.“ هو ڪڏهن منهنجي راءِ مڃيندو ۽ ڪڏهن رد ڪري ڇڏيندو هو.

سوال: هو ڪهڙي قسم جو مڙس هئو؟

جواب: هو ڏاڍو خيال ڪرڻ وارو مڙس هئو. تمام گهڻو خيال ڪرڻ وارو. آءٌ ڪڏهن ڪڏهن ننڍين شين تي به چڙهي پوندي هيس، پر هو انهيءَ جو خيال ڪونه ڪندو هئو. هو ڏاڍو محبتي ماڻهو هئو. هو ڏاڍو صابر هئو. ماڻهو ايندا هئس جيڪي الائي ڇا چا چئي ۽ کيس صلاح ڏيئي هليا ويندا هئا، پر هو ماڻ ڪري صرف ٻڌندو هئو. سڀ ڪجهه ٻڌڻ کان پوءِ هو پنهنجو خيال ظاهر ڪندو هئو ته هو انهن ڳالهين تي ڪيستائين ڀروسو ڪري

پنهنجي ٻارن سان ته هو ڏاڍي محبت ڪندو هئو. هن ڪڏهن ٻارن کي ڪو ڌڙڪو به ڪونه ڏنو. هو ساڻن تمام پيار سان ڳالهائيندو هئو ۽ ڪڏهن کين چيڻيائين به ڪونه.

هو جڏهن بيريسٽر ٿيو ته هڪ پوڙهي ماڻهوءَ جي پاران وڪالت ڪيائين، جنهن تي الزام هئو ته هن قتل ڪيو هئو. اهو پوڙهو ماڻهو هن وٽ آيو ۽ چيائين ته هن ڪو قتل ڪون ڪيو آهي. هي ڀٽي صاحب جو پهريون ڪيس هئو. هن ان جي في مون کي ڏني جيڪا مون تمام گهڻو عرصو پاڻ وٽ رکي. هن جڏهن ٻيو ڪيس کڻيو ته اهو ماڻهو رقم بدران پنهنجي ننڍي ڌيءَ کي وٺي آيو. هو انهيءَ نينگر کي وٺي مون وٽ آيو ۽ چيائين: ”ڏس نصرت! مون کي ڪيس کڻڻ جي عيوض هيءَ في ملي آهي. تون هيءَ في رکندين؟“ هوءَ ويچارِي ڏاڍي ننڍڙي بياري چوڪري هئي، جنهن کي ڀٽي صاحب اوڏيءَ مهل ئي ماڻهن کي واپس ڏيئي ڇڏيو.

سوال: ڀٽو صاحب، پنهنجي ڪاميابيءَ تي خوشيءَ جو اظهار ڪهڙيءَ طرح ڪندو هئو؟

جواب: هو ماڻ ڪري ويهي رهندو هئو. مون کي معلوم ڪونهي ته آخر هن کي ڇو اهو خيال گهر ڪري ويو هئو ته هو جوانيءَ ۾ مري ويندو. هن اها ڳالهه ان وقت به چئي، جڏهن منهنجي سڱ لاءِ گهر ڪئي هئائين. مون کي ياد آهي، چيو هئائين: ”اسان کي جلدي شادي ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته منهنجي زندگي تمام ٿوري آهي.“ انهيءَ تي مون پڇيومانس، ”آخر ڇو تنهنجي زندگي ننڍي آهي؟“ هن چيو: ”مون کي خبر ناهي ڇو، پر هن کي اهو گهرو احساس هئو. هڪ دفعي ٻڌايائين ته هن جي خاندان جا گهڻيئي دشمن آهن جيڪي ڪيس ماري سگهن ٿا. ان کان سواءِ، هڪ جوتشي، جنهن سندس پيءُ کي ننڍي هوندي منهنجي پوري مستقبل جا تفصيل ٻڌائي ڇڏيا هئا، انهيءَ ۾ هيءُ به هئو ته هو ڪيئن پڙهندو، ڪيئن مشهور ٿيندو پر اها سڄي ڪهاڻي 48 ورهين تي پوري ٿي ٿئي. هو پورو 48 سالن جو هئو جڏهن هن خلاف ٻي اين اي جي تحريڪ شروع ٿي هئي.

مون کي 1970ع جو پهريون چونڊون ياد آهن. تنهن ڏينهن آءٌ جلدي اُٿي هيس ۽ ڪيس چير ته اسان کي اڄ جلدي ويڻو آهي. هن پيچو: ”ڇو اهڙي ڪهڙي تڪڙا ٿئي؟“

مون کيس سمجهايو اٿاريو مانس ۽ چيو مانس: ”اسان کي ٻاهر نڪرڻ گهرجي ۽ واءِ سواءِ وٺڻ گهرجي.“

هن کي چونڊن جي نتيجن جو ڏاڍو انتظار هئو. هو لاڳيتو ريڊيو ۽ ٽيليويزن کي ٻڌندو رهيو. سمورو ڏينهن هو ڏاڍو خوش رهيو. تان جو آخري نتيجا آيا. ان کان پوءِ هو ڏاڍو خوش ٿيو پر هو ايترو شرميلو هئو جو ان خوشيءَ جو اظهار به ڪري نٿي سگهيو. منهنجي سامهون به نه هو چڻ ۽ سنجيده رهيو.

هو ڏاڍو پڙهندو هئو. کيس جو به، ٿورو يا گهڻو وقت مليو هو پڙهندو رهندو هئو، جڏهن وزير هئو ته هو پنهنجا فائيل آسر جو تين وڳي تائين ڏسندو رهندو هئو. هو پنهنجي بيد روم ۾ ڪم ڪندو رهندو هئو ۽ آءُ ڪاعذن جي اٿلائڻ پٿلائڻ جو آواز ٻڌندي رهندي هيس، جنهن ڪري آءُ به سمهي ڪونه سگهندي هيس. هڪ دفعي مون چيو مانس: ”پلا تون هتي ڪم ڪري رهيو آهين ته آءُ ڪنهن ٻئي ڪم ڪري ڀڄي سمهان.“ پر هن مون کي ويڻ ڪونه ڏنو. پڙهندي ۽ ڪم ڪندي هو ڪونه ٽڪجندو هئو. عام طور هن جو معمول اهو هئو ته رات تين وڳي تائين ڪم ڪري ۽ وري صبح اٺين وڳي اُٿي آفيس وڃي. هو تمام ٿورو سمهندو هو.

سوال: اوهان چيو ته ڀتو صاحب، تمام شرميلو ماڻهو هئو. پر سڄي دنيا ڄاڻي ٿي ته هو هڪ وڏو بي ڀڀو بهادر ۽ باهمت شخص هئو؟
جواب: منهنجو مطلب آهي ته نفسياتي طور تي، جيڪڏهن ڪو شرميلو آهي ته هو پنهنجي شرميلي ڀڻ کي لڪائڻ لاءِ بهادرانه ۽ جرئت مندانه ڪم ڪندو. آءُ به ائين ڪندي آهيان. بنيادي طور آءُ شرميلي آهيان پر هميشه پنهنجي انهيءَ شرميلي ڀڻ کي لڪائڻ لاءِ بهادر ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي آهيان ڇوڪ آءُ ڪنهن کان به ڊنل ڪونه آهيان.

هن جي هڪ حيرت انگيز عادت هئي، يعني جيڪڏهن هو چاهيندو هئو ته بس پنجن، ڏهن منٽن جي به ننڊ ڪري وٺندو هئو ۽

اها به اڳهور ننڍا. اڪثر مون کي چونڊو هئو ته هو ڏهر منت ستو آهي ۽ هاڻي ڏهر منت وڌيڪ سمهڻ گهري ٿو. آءٌ سندس چوڻ مطابق کيس ڏهن منتن کان پوءِ اُٿاريندي هيس. حيرت جي ڳالهه آهي ته اهو مون کي چئي مس پورو ڪندو هئو ته ٻئي گهڙي کونگهرا هڻڻ شروع ڪري ڏيندو هئو. آءٌ هن ۾ ڪو وڌاءِ نٿي ڪريان، اهو اوهان يقين ڪريو. پورن ڏهن منتن کان پوءِ آءٌ کيس اُٿاريندي هيس. هو ٻنهي تازو تانوَ لڳندو هئو. آءٌ ڪائٽس پڇندي هيس: ”اهو تون ڪيئن ٿو ڪري سگهين؟“ هو ورائيندو هئو: ”منهنجو ضمير صاف آهي، انهيءَ ڪري آءٌ، ائين سمهي سگهان ٿو.“

اهو عمل هو اڪثر ڪندو رهندو هئو هن ڪري جو هو تمام گهڻو مشغول رهندو هئو تنهنڪري هو وقفي وقفي سان آرام ڪري وٺندو هو. سوال: اوريانا فلاسي پنهنجي انٽرويو کان پوءِ مسٽر ڀٽي لاءِ لکيو آهي ته هن جي ذات تضادن ڀريل هو. هو پاڻ شاهوڪار هو، پر هن کي غريبن جو اونو هئو. هو پاڻ جاگيردار هئو پر خيالن ۾ سوشلسٽ هئو. هن جو تعلق قدامت پرست مسلمان خاندان سان هئو پر ساڳي وقت هو پاڻ هڪ آزاد طبع شخص هئو. انهيءَ تي اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

جواب: اهو درست آهي ته هن جو پس منظر جاگيردارانه آهي، پر هو پاڻ پڙهيل ماڻهو هئو. هو آمريڪا ۽ برطانيه جهڙن ملڪن ۾ پڙهيو هو. هن جي والد کيس پهريائين آمريڪا پڙهڻ لاءِ موڪليو ۽ ان کان پوءِ برطانيه ته جيئن هن جي تعليم ۾ توازن قائم ٿئي. تنهنڪري هو هڪ بلڪل متوازن شخص هئو.

هو طبعاً تمام نرم دل هو، پر جڏهن فيصلو ڪرڻو هوندو هئس ته هو دماغ کان ڪم وٺندو هئو. هو اُٻهراڻي ۽ بنا دماغ ڪم ڪوندو هئو. ۽ نه وري ائين ڪندو هو جيئن دل چوندي هيس. هو پنهنجي ضرورت مطابق سموري ڪم جي رٿابندي ڪندو هو. هو چونڊو هو ته چو هن ملڪ جا غريب ماڻهو هميشه غريب رهندا ٿا اچن، جڏهن ته ٻين ملڪن جا غريب ماڻهو سرنديءَ وارا ٿي ويا آهن.

ڀتو صاحب پهريون ماڻهو هئو جنهن جڏهن هو اڃا صرف سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جو وزير هئو ته پاڪستان ۾ ايتمي توانائي رائج ڪئي. هو هن سلسلي ۾ به پهريون ماڻهو هئو جنهن مزدور طبقي جي پڙهيل هڪ ماڻهوءَ کي سفارت جي عهدي تي فائز ڪيو. هو پهريون ماڻهو هئو جنهن هڪ خاتون (بيگم رعنا لياقت علي خان) کي (سنڌ جو) گورنر مقرر ڪيو. اهي ئي ڇا، ڪئين ڳالهين هيون جيڪي هن ملڪ ۾ پهريون دفعو ڪيون.

هو درگذر ڪندڙ شخص هئو. هن اهڙن ڪيترن ئي ماڻهن کي معاف ڪري ڇڏيو جيڪي هن سان تمام خراب هليا هئا. پر هر انهيءَ شخص جنهن هن جي ٿوري به مدد ڪئي، تنهن کي هن هرگز نه وساريو. هو جڏهن وزير قانون هو ۽ جڏهن به لنڊن ويڃڻ تيندو هئس ته اسڪندر مرزا وٽ ضرور ويندو هو ڇاڪاڻ ته هو مٿس ڪنهن وقت مهربان رهيو هئو. انهيءَ وقت هو ايوب خان جي ڪابينه ۾ وزير هو پر هن ڪڏهن به ايوب خان جي ناراضگي جي پرواهه نه ڪئي. ايوب خان ٻيو شخص هئو جيڪو به مٿس ڪنهن وقت مهربان هئو، هن ان کي به ڪڏهن نه وساريو. هو هميشه لاڙڪاڻي واري رهائشگاهه تي گل جيءَ جي ٺهيل ايوب خان جي پينٽنگ سدائين رکندو هئو ۽ ڪڏهن به انهيءَ پينٽنگ کي اتان لاهي استور روم ۾ ڦٽي نه ڪيائين، ۽ اڄ تائين اها المرتضيٰ لاڙڪاڻي ۾ تنگي پيئي آهي.

سوال: 1971ع ۾ پاڪستان جي ٽٽڻ بابت ڀٽي صاحب جي ڪردار بابت گهڻي ئي ڪجهه چيو ويو آهي. ان باري ۾ اوهان جو ڇا خيال آهي؟
جواب: جڏهن به ڪنهن اخبار ملڪ ٽوڙڻ بابت ڪو بهتان مڙهيو ٿي ته هن اتي جو اتي انهيءَ جي ترديد ڪئي ٿي. جڏهن هن شيخ مجيب الرحمان کي مارڻ ٿي چاهيو ته ڀٽي صاحب انهيءَ جي مخالفت ڪئي ۽ اهو چيو ته اهو سڀ کان پيانڪ عمل ٿيندي هو پاڻ مجيب وٽ جيل ۾ ويو ۽ ساڻس ڳالهائين. هن کيس چيو ته هو کيس آزاد ڪري رهيو آهي، پر هي ته آئينده هو پاڪستان جو مخالف نه

ٿئي. اها سڄي گفتگو ٽيپ تي رڪارڊ ٿي رهي هئي. مجيب ڏاڍو هوشيار هئو جنهن کي خبر هئي ته ڳالهه ٻولهه رڪارڊ ٿي رهي هئي، تنهنڪري هو پنهنجي پائپ سان ٽيبل تي ٺڪ ٺڪ ڪندو رهيو ته جيئن سموري رڪارڊنگ ۾ خرابي ٿئي ۽ پوري ڳالهه ٻولهه درست رڪارڊ نه ٿئي.

ڀٽي صاحب، ملڪ کي بچائڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر دير تمام گهڻي ٿي ويئي هئي. اها ته اوهان کي خبر آهي ته حمود الرحمان ڪميشن ذميواري جنرلس تي وڌي هئي. مون وٽ ان جي هڪ ڪاپي هئي، پر هو آيا ۽ ڪٽ پڇي پاڻ سان ڪڍي ويا. اسان کي خبر هئي ته هو اها ڪٽڻ ايندا. ڀٽي صاحب مون کي جيل ۾ ٻڌايو هئو ته هو اها ڪٽڻ ايندا، تنهنڪري مون کي اها کليل الماڙي رکڻ گهرجي. مون هن جي چوڻ مطابق ائين ئي ڪيو ۽ رپورٽ کي اهڙي ڪٽ ۾ رکيم جيڪو ورائيڊي ۾ پيو هئو.

سوال: ڀٽي صاحب جا ڪجهه ناقد چون ٿا ته هو ايڏو وڏو جاگيردار هئو جو چلر ريلوي اسٽيشنون هن جي زمينن ۾ اچن ٿيون.
جواب: اهو درست آهي. پر اهو حال منهنجي سهري جي ڏينهن ۾ هو. زرعي سڌارن جي ڪري هن جي چاليهه هزار ايڪڙ زمين سرڪار ڪڍي. هن جي زمينن تي هڪ تمام سهڻو گهر جيڪب آباد ۾ هئو. هو اهو گهر رکي سگهيو ٿي، پر هن ائين نه ڪيو. هن اهو گهر به هارين کي ڏيئي ڇڏيو. هن کي پئسي جي ته ڪڏهن ڳڻڻي هئي ڪانه.

سوال: اهو عام طور چيو وڃي ٿو ته جيل جي ڏينهن ۾ هو هڪ ڪوڙي آميد تي رهيو پيو هئو ته ضياءَ الحق هن کي ڪڏهن مارڻ جي جرئت نه ڪندو؟

جواب: اهو صحيح ناهي. جڏهن هن کي پهرين گهمري جيل ۾ وڌائون. تڏهن مون کي چيائين: ”هو مون کي ڦاسي چاڙهي ڇڏيندا؛ ڇاڪاڻ ته ضياءَ کي خبر آهي ته جيڪڏهن هو ائين نه ڪندو ته آءٌ وري اقتدار ۾ اچي ويندس.“

سوال: ڀٽي صاحب اوهان کي جيل ۾ پنهنجي آخري ملاقات ۾ ڇا چيو هئو؟

جواب: جڏهن هن مون کي ۽ بينظير کي ڪال ڪوٺڙي ۾ گڏ ڏٺو ته چيائين: ”چڱو ٿيو... اوهان ٻئي آيون آهيو.“ اوهان ڪري چيائين ته هن کان اڳ هو اسان کي ڌار ڌار ملڻ ڏيندا هئا. هن هڪ سنٽري کي چيو ته جيل سپرنٽينڊنٽ کي سڏي، جڏهن هو پهتو ته ڀٽي صاحب چيو ۽ هي سندس لفظ هئا: ”چئبو ته ڪارو ڪتاب پهچي چڪو آهي؟“ سپرنٽينڊنٽ روائيٽو: ”جي سائين.“ انهيءَ تي ڀٽي مرحوم چيو: ”اوه! ته پوءِ مون کي ڏاڙهي ٺاهڻي پوندي مون کي وهنجڻو پوندو ۽ ڪپڙا بدلتا پوندا.“

ان کان پوءِ ڀٽي صاحب، سپرنٽينڊنٽ کي ڦاسيءَ جو وقت پڇيو جنهن ٻڌايو ته صبح جو پنجين بجي. هن اها سموري ڳالهه ٻولهه اسان جي رويرو ڪئي. اسان جو هٿون چٽڪ ڦاٽڻ وارو هئو پر اسان جيل اسٽاف جي سامهون روئڻ نٿي گهريو. اسان پنهنجي لڙڪن تي قابو پائي ورتو.

سوال: هو ڇا گهڻو ڪاٺڻ پسند ڪندو هو؟

جواب: هن جي پسنديدہ ڊش قيمو ڊال، آچار ۽ چٽي هئي.

سوال: ڀٽي صاحب کي ڪهڙي شيءِ ڪانه وٺندي هئي؟

جواب: هر اها شيءِ جيڪا ڀٽي صاحب جي توهين ڪري يا هن جي خاندان تان ٺٺول ڪري ته ان تان سخت ڏک ٿيندو هئس.

سوال: ڇا هو بلڪل سيمابي طبيعت جو مالڪ هئو؟

جواب: نه، هو تمام سنجيدو شخص هئو.

سوال: اوهان سياست ۾ ڪيئن آيا؟

جواب: خواتين ڪيس ڏسڻ ۽ ملڻ اينديون هيون، پر ڪيس ايترو به وقت ڪونه هوندو هئو جو مٿن نظر به وجهي سگهجي. تنهنڪري مون کي چيائين ته آءٌ هنن سان ملندي ڪريان. نيٺ هڪڙي ڏينهن چيائين: ”پلا آءٌ پارٽيءَ جي خواتين واري شاخ ٺاهي جهان.“ ائين آءٌ خواتين شاخ جي سربراهه ٿي ويس.

سوال: اوهان، عصري تاريخ جي هڪ اعليٰ شخص جي تمام ويجهو رهيا آهيو. اوهان ڇا ٿا سمجهو ته اهڙي مرد جي شخصيت جو بهترين پهلو ڇا آهي؟

جواب: ڪنهن مرد جي ذات جو بهترين پهلو سندس رحمدلي، صداقت ۽ بيباڪي آهي. اهي ئي ڳالهيون جيڪي هن اسان جي ٻارن کي سيکاريون آهن.

سوال: ٻارن مان هو ڪنهن کي وڌيڪ پسند ڪندو هئو؟

جواب: صنم کي. هن کي ڏاڍو پائيندو هئو. هوءَ هئي ته ڏاڍي سهڻي، پر اسان جي ٻين ٻارن وانگيان هو. ڪا گهڻي ڊگهي ڪانه هئي. سندس نظر به شروع کان ئي ڪمزور هئي. تنهنڪري ڀتو صاحب هن تي وڌيڪ ڌيان ڏيندو هئو.

سوال: ڇا اوهان کي اڪثر تحفا ڏيندو هئو؟

جواب: هن کي اهو شوق هوندو هئو ته مون کي نت نوان تحفا ڏئي. پهريائين مون کي اوچو پرفيوم وٺي ڏيندو هئو. هڪ دفعي ته مورگو پرفيوم جو سڄو سيٽ وٺي ڏنائين. جنهن تي مون چيو مانس. ”ايترن پئسن ۾ ته تون مون کي زيور وٺي ڏين ها.“ انهيءَ کان پوءِ وري زيورن ۽ گهرڙين جا تحفا وٺي ڏيڻ شروع ڪيائين.

هن کي منهنجو ۽ ٻارن جا جنم ڏينهن چڱيءَ طرح ياد هئا، ۽ انهن تاريخن تي اسان کي مبارڪباد ڏيڻ ڪڏهن به نه وساريندو هو. پوءِ پلي ملڪ کان ٻاهر ڇو نه هجي. جڏهن ٻاهر ويندو هو ته منهنجي لاءِ ۽ ٻارن لاءِ هر طرح جون شيون وٺي ايندو هو.

سوال: هو پنهنجي لاءِ ڇا ڪندو هئو؟

جواب: هو سٺا ڪپڙا پهرڻ جو شوقين هئو. هو تمام سهڻا سوٽ پهريندو هئو. پر انهن مان ڪوبه ملڪ کان ٻاهر نه سبرائين، ڇاڪاڻ ته انهن جي اسٽائيل کيس پسند ڪانه هئي. هوائ سبيل ڪپڙو ضرور ٻاهران خريد ڪندو هو پر سڌائين سبرائيندو حميد ٽيلر وٽان هئو. هڪ دفعي منهنجي چوڻ تي ٻاهران سوٽ خريد ضرور ڪيائين، پر ان کي وري اچي

حميد کي ڏٺائين، جنهن ان کي اڏيڙي وري سڀيو هن کي ڳوڙهو سليٽي ۽ نيورونگ وڌيڪ پسند هوندو هئو ۽ سندس پسند جي پرفيومر شاليمار هئي. سوال: هر عورت کي پنهنجي مرد کان ڪانه ڪا شڪايت هوندي آهي. اوهان کي به ڪا اهڙي شڪايت هئي؟

جواب: ان وقت ڪجهه شڪايتون هير پر هاڻي ڪابه ڪانه اٿر. هڪ مرحلي تي اها شڪايت هير ته هو هميشه مصروف رهندو هو. هميشه ڪم ڪندو رهندو هو. ان کان پوءِ اها شڪايت هير ته چوڪريون هن لاءِ مرنديون هيون ۽ ظاهر آهي هو اهڙو دلڪش ۽ پروقار هو جوائن ٿيڻو هو.

اسان 1951ع کان 1977ع تائين زندگيءَ جو بهترين وقت گذ ڏاريو. اسان پنهنجي شاديءَ جي 25هين سالگرهه ملهائي ڍنگ ڪئي، ته هو پتي صاحب کي پڪڙي ويا ۽ کيس شهيد ڪري ڇڏيائون. هن ان آخري سالگرهه تي مون کي هيري جي سهڻي منڊي تحفي ۾ ڏني هئي. سوال: چيو وڃي ٿو ته ضياءَ کي ترقي ڏيئي فوج جي سربراهه بڻائڻ واري معاملي تي هن ٻين ماڻهن سان تبادلہ خيال ڪونه ڪيو هو انهيءَ باري ۾ اوهان جو ڇا خيال آهي؟

جواب: اهو چوڻ غلط آهي. هن ضياءَ جي باري ۾ ڪيترن ئي ماڻهن سان ڳالهايو هئو. جنرل ٽڪا خان، انهيءَ جي مخالفت ڪئي هئي ۽ چيو هئو: ”هو هڪ ايڪٽر آهي.“ هن چيو هئو ته ضياءَ هميشه پهريو رهيو آهي. انٽيليجنس جي سربراهه جنرل جيلاني چيو هئو ته هو انهيءَ عهدي لاءِ بهترين ماڻهو آهي. هن چيو هو ته ضياءَ جا ڪي به سياسي مقاصد ڪونهن ۽ پتي صاحب جنرل جيلاني جي صلاح مڃي ورتي.

سوال: پتي صاحب اوهان کي آخري ڪهڙي ڳالهه چئي هئي؟ جواب: هن چيو هو: ”مون پنهنجي طرفان سڀ نيڪ ڪيو آهي. مون کي پنهنجي ڪئي تي ڪا پشيماني ڪانهي. انهيءَ جي ڪا پرواهه ڪانه اٿر ته هو مون کي ڇا ڪن. آءُ خدا وٽ بلڪل بي داغ ضمير سان حاضر ٿيندس.“

ان کان پوءِ هنن کيس شهيد ڪري ڇڏيو. مون کي خبر آهي ته هنن کيس قاسمي ڪوٺه ڇاڙهيو. پر هن کي ماري ڇڏيائون. آءُ هنن سان اتفاق نٿي ڪريان، ته کيس قاسمي ڇاڙهيو ويو هو. پوءِ پلي اهي ڪير به هجن. ڪنهن مون کي جيل مان ٻڌايو ته هنن کيس ماري ڇڏيو هو.

سوال: ڀتو صاحب اوهان کي ڪيئن ياد ڪندو هو؟

جواب: هو هميشه مون کي نصرت ڪري سڏيندو هو جنهن جي

فارسيءَ ۾ معنيٰ آهي منهنجي نصرت.

هڪ پرمسرت شخصيت

امير بيگم

اسان ننڍپڻ جا ڏينهن گڏ گذاريا هئا. منهنجو شهيد ڀتي سان مڱڻو تڏهن ٿيو جڏهن آءُ 25 ورهين جي هيس. انهيءَ تقريب جون رسمون، روايتي نموني ۾ ڳوٺ ميرپور ڀٽي ۾ ٿيون، جتي منهنجو والد ۽ شهيد ڀتي جو سوٽ رهندو هئو. ان کان پوءِ آءُ بمبئي هلي ويس جتي ڀٽو صاحب پنهنجي پڙهائي ۾ مصروف هئو. آءُ قيام پاڪستان کان پوءِ پاڪستان هلي آيس.

مون کي اهو ته ياد ڪونهي ته آءُ بمبئي ڪڏهن ويس ۽ ڪهڙيءَ تاريخ تي موٽي آيس. پر ايترو ياد اٿم ته 1944ع جي ڪنهن ڏينهن تي آءُ ڳوٺ کان بمبئي روانو ٿي هيس ۽ اتي ٽي سال رهيس. اسان جي مڱڻي جي وقت سان ٻنهي جا پيٽر زنده هئا. ان کان پوءِ ڀٽو صاحب وڌيڪ پڙهائيءَ لاءِ لنڊن روانو ٿي ويو.

جيتوڻيڪ اسان ٻنهي جي عمر ۾ گهڻو فرق هو جنهن تي ڪڏهن ڪڏهن منهنجو پيءُ فڪر مند به ٿيندو هو پر منهنجي ساهرن کي

انهيءَ جو ڪو اُلڪو ڪونه هئو ۽ چوندا هئا ته سڀ ڪجهه خاندان اندر پيو ٿئي، تنهنڪري اهو خالص خانداني معاملو هئو.

مون کي اها تاريخ صحيح طرح ياد ڪونهي ته ڀٽو صاحب ڪڏهن واپس پاڪستان موٽي آيو پر ايترو ياد اٿم ته مون کان هڪدم پوءِ هن سنڌ مسلم لا ڪاليج ۾ قانون پڙهائڻ شروع ڪيو. ان وقت آءٌ ڳوٺ رهندي هيس جتي هو ڪڏهن ڪڏهن ايندو هئو.

ان وقت ڪئين ڳالهيون اهڙيون ٿيون جيڪي سندس اعليٰ سوچ جي نشاندهي ڪن ٿيون. مون کي ياد آهي ته هو هميشه پنهنجي ڪمري ۾ لڳل قائداعظم محمد علي جناح جي تصوير ڏانهن اشارو ڪري چوندو هو. ”آءٌ انگلينڊ ۾ پڙهائي پوري ڪرڻ کان پوءِ جناح صاحب جي معيار جو اڳواڻ بنجڻ جي ڪوشش ڪندس.“ جيتوڻيڪ منهنجي سڻ جو اهو خيال نه هئو ته هو ٻاهر وڃي رهي ۽ اتي پڙهي، پر هو پنهنجي ارادي تي قائم رهيو ۽ هميشه انهيءَ جو اظهار ڪندو رهندو هو جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هو انهيءَ عمر ۾ به ڪيترو پرعزم هئو.

اسان هميشه ڏک ۽ سک ۾ برابر جا شريڪ رهياسين. هو هميشه مون کي اهو محسوس ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته اسان ساڳئي خاندان مان آهيون، پر ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ طرف به اشارو ڏيندو هو ته هو ٻي شادي ڪندو، ڇاڪاڻ ته کيس اهو احساس ٿي ويو هو ته آءٌ پردي واري خانداني روايت کي توڙي نٿي سگهان. پر هو اهو به واعدو ڪندو رهندو هو ته هو هر حال ۾ مون کي گڏ رکندو. هن مون کي چيو ته هو ٻي شادي ڪندو پر پڙهائي پوري ڪرڻ کان پوءِ هو منهنجي ڏاڍي عزت ڪندو هو ۽ چوندو هو ته آءٌ نئين ديري ۾ مقامي مسئلا حل ڪندي رهان. هر عيد تي ته ڀٽو صاحب نئين ديري ضرور ايندو هو.

سوال: اوهان ڀٽي صاحب سان گڏ ڪٿي ويا؟

جواب: نه آءٌ ڪونه ويس، ڇاڪاڻ ته آءٌ گهر ۾ رهڻ ئي پسند ڪندي هيس. هڪ دفعي، ڀٽي صاحب جي دوستن سندس مان ۾ دعوت ڏني ۽ کين توقع هئي ته آءٌ به اتي هونديس. پر ممتاز ڀٽي صاحب

جي پاء، معشوق ڀٽي صاحب کين چيو ته ڀٽي صاحب جي بيگم کان ايندي ڇاڪاڻ ته هوءَ ٻاهر نڪرڻ پسند نٿي ڪري ”ڪوبه مون کي ڪراچيءَ ۾ سڃاڻي نٿو سگهي. لاڙڪاڻي ۾ به جيڪڏهن آءُ برقي کان سواءِ نڪري اچان ته ڪوبه مون کي سڃاڻي نه سگهندو ڇاڪاڻ ته ماڻهن مون کي ڏٺو ئي ڪونهي.“

سوال: ڇا ڀٽي صاحب ڪڏهن اوهاڻ کي چيو ته هو بي شادي ڪندو؟

جواب: جي ها.

سوال: جڏهن هن بيگم نصرت ڀٽو سان شادي ڪئي ته اوهاڻ کي

ٻڌايو هئائين؟

جواب: اها هڪ وڏي ڪهاڻي آهي جيڪا ڪيترن ئي ڪتابن ۾ اچي سگهي ٿي. مختصر هيءُ ته اسان ڪراچيءَ ۾ منهنجي هڪ ايراني دوست سان ملڻ لاءِ سندس گهر وياسين. جڏهن سندس گهر پهتاسين ته هوءُ اتي ڪانهي. سندس گهر وارن اسان کي ٻڌايو ته هوءُ هڪ مڱڻيءَ ۾ ويئي آهي، جيڪو سندس هڪ ايراني دوست ۽ هڪ سنڌي چوڪري جي وچ ۾ رهي هئو. اهو سنڌي چوڪرو ٻيو ڪوبه نه هو ڀٽو صاحب پاڻ هئو. انهيءَ وقت مون سان گڏ منهنجي ڀيڻ ۽ منهنجي نڳي ماءُ به هئي. منهنجو سهرو به اتي بابا سان ملڻ آيو هو. پر هو موجود ڪونه هئو. جڏهن هو آيو ته اسان کيس ٻڌايو ۽ ان جاءِ جو ڏس به ڏنو جنهن جي باري ۾ منهنجي چاچي، بابي کي ٻڌايو هئو ۽ جتي ڀٽي صاحب جو مڱڻو ٿي رهيو هئو. ڀٽو صاحب رات جو گهر آيو ۽ بي شام جو هن جو مڱڻو ٿي ويو.

سوال: اوهاڻ ان تي ساڻس جهيڙو ڪونه ڪيو؟

جواب: نه. هن ڪري ته بابا مون کان پڇيو ”ڇا ڀٽي صاحب توکي پنهنجي شاديءَ جي باري ۾ ٻڌايو آهي؟“ ته مون نهڪار ۾ جواب ڏنو. تنهن تي بابا مون کي ڀٽي صاحب جي هڪ ايراني چوڪريءَ سان مڱڻي بابت سڀ ڪجهه ٻڌايو. بعد ۾ بابا ذوالفقار ۽ نصرت کي ڪراچي ڪلب ۾ ڊنر جي دعوت ڏني.

سوال: ڀٽي صاحب جي ٻارن مان اوهان کي ڪير وڌيڪ وڻي ٿو؟
 جواب: سڀ ٻار مون کي پيارا آهن. ڀٽو صاحب هنن کي هر عيد تي ڳوٺ وٺي ايندو هئو. اسان وٽ گهڻي گهوڙا هوندا هئا، ۽ ٻار انهن جي سواري ڪرڻ مان لطف اندوز ٿيندا هئا. آءُ هنن لاءِ سٺيون سٺيون مٺايون ٺاهيندي هيس. ذوالفقار علي ڀٽو کين ٻڌائيندو هئو ته آءُ سندس پهرين ماءُ آهيان، تنهنڪري کين منهنجي عزت ڪرڻ گهرجي. بيٺظير ۽ ٻيا ٻار مون کي بيحد پائيندا ۽ عزت ڪندا هئا.

سوال: بمبئي ۾ ڀٽي صاحب جون ڪهڙيون مصروفيتون هونديون هيون؟
 جواب: هو اسڪول پڙهڻ پابنديءَ سان ويندو هئو ۽ پوءِ ڪرڪيٽ ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هئو. مشتاق علي، جيڪو بعد ۾ گهڻو مشهور ڪرڪيٽ جو رانديگر ٿيو اهو سندس دوست هئو جنهن سان گڏ هو راند کيڏندو هئو. ڪرڪيٽ جو هو ڏاڍو شوقين هئو. گهر تي پريڪٽس ڪرڻ لاءِ هن ڇت ۾ هڪ بال ٻڌي لتڪائي ڇڏيو هئو جنهن سان پريڪٽس ڪندو هئو.

سوال: ڇا ڀٽي صاحب کي ڪاوڙ ايندي هئي؟

جواب: نه، يقيناً هو تمام مانيٽي سپاءُ جو هئو.

سوال: ڇا تمام خوش پوشاڪ هئو؟

جواب: ها، هوسنن ڪپڙن پائڻ جو ڏاڍو دلدادو هئو.

سوال: سندس ٻيون ڪهڙيون دلچسپيون هيون؟

جواب: هن وڏو ماڻهو ٿيڻ چاهيو ٿي. هن کي (ڊبل گهوڙو) بوسڪي جا ڪپڙا پهرڻ ڏاڍا وڻندا هئا. هو هڪ وڏي خاندان جو ماڻهو هئو. سندس ماءُ کيس بمبئي مان به بوسڪي موڪليندي هئي. اونهاري ۾ ڦاروا ۽ سياري ۾ ڏاڙهون وڏي چاهر سان کائيندو هئو.

سوال: اوهان ڀٽي صاحب جي ماءُ سان مليا هئا؟

جواب: جي ها. نه صرف ملي هيس پر ٽي سال ساڻس گڏ بمبئي ۾ رهي به هيس. شاديءَ کان اڳ، اسان هڪ ٻئي وٽ ايندا ويندا هئاسين، ۽ ڀٽو صاحب اسان جي گهر به ايندو هئو.

سوال: هوءَ ڪڏهن گذاري ويئي؟

جواب: اسان جي شاديءَ کان پوءِ.

سوال: هوءَ ڪيئن هئي؟ منهنجو مطلب آهي ماڻهن جو چوڻ آهي

ته هوءَ غريب گهر جي عورت هئي؟

جواب: مون کي خبر ڪانهي. مون کي ڪيئن ٿي جرئت ٿي

سگهي ته پنهنجي سس کان سندس زندگيءَ بابت پڇان؟

سوال: انهيءَ ڪري ڀٽو صاحب به وڏو ماڻهو ٿيڻ گهريو ٿي؟

جواب: جي ها. هو مون کي چونڊو هئو. ”تون هڪ وڏي ماڻهوءَ جي

گهر واري آهين.“

سوال: ڪجهه اوهان جو اندازو آهي ته هو ڪنهن کان متاثر هو؟

جواب: هن مون کي ٻڌايو ڪونه. پر اهو معلوم اٿم ته اسان هن کي

سياست ۾ اچڻ کان روڪيو هئو. هو چونڊو هئو: ”آءٌ انهيءَ ڪري

ڪونه پڙهيو آهيان ته بنگلن ۾ آرام ڪريان ۽ نوڪرن سان ويٺو

چرچا گهبا ڪريان. آءٌ سياست جي ذريعي ماڻهن جي خدمت

ڪندس.“ هو پنهنجي بيد روم ۾ لڳل قائداعظم جي تصوير ڏانهن

اشارو ڪري چونڊو هئو ”آءٌ هن شخص وانگيان ٿيندس ۽ ماڻهن جي

بهتريءَ لاءِ ڪم ڪندس.“

سوال: ڇا جنهن وقت ڀٽو صاحب وزيراعظم / صدر ٿيو ته اوهان

ڳوٺ ۾ ئي رهيا؟

جواب: جي ها، آءٌ ڳوٺ ۾ ئي هيس.

سوال: اوهان ايوان صدر يا ڪنهن ٻئي هنڌ ڀٽي صاحب سان گڏ

ڪونه ويا؟

جواب: هو مون تي زور ڀريندو رهندو هئو ته آءٌ ساڻس گڏ وڃان، پر

آءٌ هميشه نهڪار ڪندي هيس. آءٌ سمجهندي هيس ته اُتي آءٌ

اڪيلائي محسوس ڪنديس.

سوال: اوهان اهي ٽي سال ڪيئن گذاريا، جيڪي اوهان ڀٽي

صاحب سان گڏ بمبئي ۾ هئا؟

جواب: ها، آءُ ٽي سال پٽي صاحب سان گڏ بمبئي ۾ رهيس. پر انهيءَ کان پوءِ آءُ پنهنجي پيءُ جي گهر هلي آيس. اتي ڀٽو صاحب مون سان ملڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن ايندو هئو. اسان گڏ صرف ٽي سال رهياسين.
سوال: اوڏيءَ مهل اوهان ڪٿي هئا جڏهن پٽي صاحب کي گرفتار ڪيو ويو هئو؟

جواب: آءُ ان وقت لاڙڪاڻي ۾ رهيس. هو اتي به گرفتار ٿيو هئو. ان کان پوءِ آءُ ڪراچي هلي ويس، جنهن کان پوءِ خبر آئي ته کيس ضمانت تي آزاد ڪيو ويو. عيد تي هو مون وٽ هليو آيو. ٻئي پيٽرون ۽ متهنجي نڳي ماءُ به ساڻس مليون. ماڻهو پٽي صاحب جا نعرا ٻڌي رهيا هئا، پر هن کين ماڻ ڪرائي ڇڏي.

سوال: ڇا اوهان سان ڪجهه ڳالهايو هئائين؟

جواب: نه، ايترو گهڻو نه هو ڪن خيالن ۾ هو.

سوال: ڇا اوهان کي سياست کان ڌار ڪري ڇڏيو هئائين؟

جواب: ها، هن مون کي روڪي ڇڏيو هو ته آءُ سندس آزاديءَ لاءِ اپيلون نه ڪريان.

سوال: اوهان گهڻا دفعا ساڻس جيل ۾ ملاقات ڪئي؟

جواب: چار دفعا.

سوال: اوهان ساڻس ڇا ڳالهايو؟

جواب: آءُ انهيءَ باري ۾ اوهان کي ڪونه ٻڌائينديس.

سوال: اوهان جيل ۾ پٽي صاحب کي ڪيئن محسوس ڪيو؟

جواب: پٽي صاحب، قيد و بند جي صعوبتن جو تمام بهادريءَ ۽ جرئت منديءَ سان مقابلو ڪيو. جڏهن آءُ اُتي رُئيس ته مون کي چيائين: ”روئڻ ڇڏ. پنهنجي خاندان کي ڏس. جيڪڏهن هي ڏسندا ته چوندا ته ”پٽي صاحب جي زال روئي رهي هئي. روئڻ ڇڏ.“ ضياءَ جي سيڪيورٽي، جيل جي انهيءَ ڪونٽريءَ ۾ جاسوسيءَ جا اوزار هڻي ڇڏيا هئا. اهڙي ڪارڻ آهي جو هن گهڻو ڪونه ڳالهايو.

سوال: جڏهن اوھان جي آخري ملاقات راولپنڊي جيل ۾ ٿي هئي ته ڇا ٿيو هئو؟

جواب: اسان وڏي چڪاس ۽ نظر ڌاريءَ هيٺ اُتي پهتاسين. اسان کي ڪال ڪوٺڙيءَ جي دروازي ٻاهر بيهاريو ويو ۽ ڀتو صاحب دروازي جي لوهي سينخن جي پويان هو. هو ڪال ڪوٺڙي ۾ هئو. هن جو هنڌ، پٽ تي هو. کيس هڪڙو ڪمبل، هڪ ڪاٺ جو ڪموڊ ۽ هڪ پلاسٽڪ جي بالٽي هئي. هن جي پيٽ، جنهن سندس پالنا ڪئي هئي ۽ سندس ڀاڻيجو به ملاقات ڪرڻ لاءِ اتي هئا، پر ملاقات جو وقت تمام ٿورو هئو. اسان آخري دفعو هن سان 30هين يا 31 مارچ تي مليا هئاسون. هنن ملاقات کان پهرين اسان جي چڱيءَ طرح تلاشي ورتي. اتان آءٌ سڌو روھڙي ويس. جتي منهنجي گاڏي منهنجي انتظار ۾ هئي. نئين ديرو ويندي رستي ۾ منهنجي ڊرائيور عون کي ٻڌايو ته فوج ۽ پوليس اسان جي گهرن تي ڇاپا هڻي، نئين ديرو ۾ گهرن جي تلاشي ورتي آهي. اسان جي آخري ملاقات جي چوٿين ڏينهن، هنن ڀٽي صاحب کي شهيد ڪري ڇڏيو.

سوال: اوھان جي گھران هنن ڇا ٿي ڳوليو؟

جواب: مون کي خبر ناهي. ايتري ڄاڻ اٿم ته هنن هڪڙي پيٽي کڻي جنهن ۾ زمين جا ڪاغذات هئا.

سوال: ڇا هو ڪجهه پاڻ سان کڻي ويا؟

جواب: نه، هو پاڻ سان ڪجهه به نه کڻي ويا. ڇاڪاڻ ته اتي ڪجهه هئوئي ڪونه ته ڇا کڻي وڃن ها.

سوال: اوھان جو پيٽي صاحب جي باري ۾ ڇا خيال آهي؟

جواب: هو هڪ عظيم ماڻهو هئو. مون ڪڏهن به هن کي ڪاوڙ ۾ ڪونه ڏٺو. پاڻ آءٌ ڪڏهن ڪڏهن وڃي پوندي هيس ۽ مٿس ڪاوڙي هيس. موت ۾ هو کلندو هئو ۽ چوندو هئو: ”آءٌ جيڪي ڪجهه آهيان، سو آهيان.“ آءٌ چوندي هيس: ”تون وزيراعظم هوندين ته ماڻهن جي لاءِ هوندين، اسان جي لاءِ ته تون ساڳيو ذوالفقار آهين.“

هو وڏن جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو. منهنجي نڳي ماءُ جي به دل سان عزت ڪندو هئو. هو سمورن ماڻهن مان بهترين هو.

سوال: اوهان ڪڏهن هڪٻئي سان وڙهيا؟

جواب: نه ڪڏهن به نه ٻئي ڪونه وڙهياسين. آءُ اڪيلي وڙهيس. ڪوڙو ڇوڳالهايان. ڪڏهن ڪڏهن جڏهن آءُ هن سان وڙهندي هيس، ته کيس چوندي هيس: ”تون منهنجي زندگيءَ ۾ نالي ماتر آيو آهين.“ انهيءَ تي چوندو هئو: ”تون منهنجي گهر واري آهين. مون سان نه وڙه.“

سوال: ڇا توهان ڪڏهن ڀٽي صاحب جي دوستن جي روبرو آيا؟

جواب: نه، ڪڏهن نه. اسان سخت پردي ۾ رهندا آهيون.

سوال: ڇا گهڻيون شادي ڪرڻ جي اوهان جي خاندان ۾ اجازت آهي؟

جواب: هاڻو، پر ٻارن جي ضرورت هين. ڀٽو صاحب سياست ۾ شامل ٿيو تنهنڪري کيس اهڙي پڙهيل ڪڙهيل شريڪ حيات جي گهرج هئي، جيڪا ساڻس گڏ رهڻ وڃي سگهي. اسان جي خاندان ۾ چوڪرين کي اسڪول وڃڻ جي اجازت ڪانه هئي. اسان کي صرف قرآني تعليم پڙهڻ جي اجازت هئي. هاڻي وڃي چوڪريون پڙهڻ لڳيون آهن.

سوال: اوهان ڪڏهن اسڪول ويا؟

جواب: نه.

سوال: چوٿين اپريل تي جڏهن، ڀٽي صاحب جو لاش آندائون

تڏهن اوهان کي گهرايو ويو هئو؟

جواب: ڀٽي صاحب خاندان وارن کي هدايت ڪئي هئي ته سندس پهرين زال کي ڳڙهي خدا بخش ڀٽي ۾ آخري ديدار ضرور ڪرائين (ڳوڙها وهي اچنس تا). انهيءَ سڄي رات اسان قرآن شريف ۽ درود شريف پڙهيو. اوچتو منشي نذير محمد جو پٽ آيو ۽ زور سان اچي رڙ ڪيائين: ”يا حسين، يا حسين!“ پهريائين ته مون سمجهيو ته ٻاهر ڪو جهڳڙو ٿي پيو آهي، پر پوءِ مون پڇيومانس ته آخر ڳالهه ڇا آهي؟ هو ڪجهه ورائي، ان کان اڳ منهنجي ماءُ، ڀٽي صاحب لاءِ ڪفن جي

گهر ڪئي. مون کي لڳو جڻڪ ڪو جبل منهنجي مٿان ڪري پيو هجي. آءُ پنهنجو پاڻ کي سنڀالي نه سگهيس ۽ کين چيم ته مون کي اُتي وٺي هلو. آءُ اُتي ويس. پورا چار سؤ فوجي اتي موجود هئا. اسان کي پرديجي سڏ نه رهي، پيرين ۽ مٿين اُگهاڙو اتي پهتاسين. سڄي جاءِ تي راڙو پئجي ويو. اسان لاءِ ته جڻڪ ڪربلا هئي. اسان سڌو اوطاق تي وياسين ته جيئن ڀتي صاحب جو ديدار ڪري سگهون، اتي به وڏي تعداد ۾ فوج موجود هئي. هنن اسان کي پورو ديدار ئي ڪرڻ کونه ڏنو. ايسٽائين جو اسان کي اها اجازت به ڪانه ڏنائون ته کيس غسل يا ڪفن ٿيون. ضياءُ هنن سڀني ملن کي به مارائي ڇڏيو جن هن کي غسل ڏنو هئو. جلاڌ کي به ماريو ويو.

سوال: ڇا، اوهان کي صرف ڀتي صاحب جي چهري ڏسڻ جي اجازت ملي؟

جواب: مون کي ته اوڏيءَ مهل ڪو هوش ئي ڪونه هئو. منهنجي پيٽ اختر ڏٺو جنهن چيو ته سندس جسم تي ڌڪن جا نشان هئا.
سوال: اوهان ڀتي صاحب کي ڪڏهن وڌيڪ خوش ڏٺو؟
جواب: هو هميشه خوش ۽ سٺي موڊ ۾ رهندو هئو.

هڪ ڀيڻ جو ڀاءُ بيگم منور الاسلام

مون گهڻو ئي پڙهيو آهي جنهن ۾ چيو ويو آهي ته منهنجو ڀاءُ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو هڪ متنازع شخصيت جو مالڪ هئو. ماڻهو يا ته کيس محبت ڪندا هئي يا هن کي ڏڪاريندا هئا. پر غالباً آءُ واحد شخصيت آهيان، جنهن کي هن بابت چڱيءَ طرح ڄاڻ آهي. هن ڪري ته اسان ٻئي گڏ ڀلجي وڌا ٿياسين.

انهيءَ ڀالڪڻ جون ڪئين يادگيريون اڃا به تازيون آهن، جيڪي هر هر آڏو اچن ٿيون. هنن مان هڪ اها آهي جڏهن، بابا لنڊن واري گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ويل هئو تن ڏينهن اسان صرف هڪ ڌاريل جو ٻڌندا هئاسين. نوڪر، عام طور هن جي دليرانه لاقانونيت جو ذڪر ڪندا هئا.

اسان جي ڀيڻ بينظير تن ڏينهن اڃا ٻار هئي. ڏلفي ۽ آءُ انهيءَ ڌاريل جو ٻڌي خوف کائيندا هئاسين، جنهن جي باري ۾ نوڪر ٻڌائيندا هئا ته پنهنجي وڏيري جو ڳوٺ ڇڏي هليو ويو آهي. انهيءَ جو ڪو ڪارڻ ته معلوم ڪونه ٿيو. بهرحال، جيئن ئي رات ٿيندي هئي

اسان کي ڊپ ورائي ويندو هئو. اسان جو گهر تماڙ هئو تنهنڪري لاڙڪاڻي جي ڊگهي آرهرڙ جي موسم ۾ اسان ڏاڪڻين رستي چڙهي، ٽئين ماڙ تي ويندا هئاسين ۽ رات جو اُتي اسپيني ڏانءَ جي ٺهيل پٿريلِي ۾ سمهندا هئاسين. ڏاڪڻيون چڙهڻ مهل آءُ ڏلفي (ڊپ وچان) هر نوڪر کي نالي سان سڏاها پڪ ڪندا هئاسين ته انهن مان سمورا موجود آهن. راند روند اسان پنهنجي گهر جي وڏن انگن ۽ چير تي ڪندا هئاسين، ۽ سهن جي پويان ڊڪندا رهندا هئاسين. اهي اسان جا خوشيءَ وارا ڏينهن هئا، جڏهن اسان کي ڪنهن قسم جو اونو ڪونه هئو. اهڙا ئي ڏينهن بمبئيءَ ڏانهن روانگي وارا ڏينهن هئا، جتي بابا کي سنڌ جي نمائندگي ڪرڻي هئي. تن ڏينهن سنڌ بمبئي جو حصو هئي. اهو سفر سمنڊ جي ذريعي ٿيو جيڪو ڏاڍو تجسس آميز هئو. اسان جهاز تي ٿرندا گهمندا رهندا هئاسين، ان جي هر ڪنڊ ڏٺيسين ۽ ٻين ٻارن سان دوستي ڪيسين.

بابا کي ڇهه مهينا بمبئيءَ ۾ ۽ ڇهه مهينا پوني ۾ گذارڻا پوندا هئا. پوني جي آبهوا بهتر هئي، منهنجي پيٽ ممتاز ۽ مون کي هڪ بورڊنگ هاسٽل ۾ داخل ڪرايائون، جنهن جو نالو 'ڪانوينٽ آف جيسس اينڊ ميري' هو. ڏلفي جي صحت موزون ڪانه هئي، تنهنڪري کيس هڪ ڏينهن واري اسڪول سينٽ ميريز ۾ داخل ڪرايو ويو ۽ هو والدين سان گڏ بمبئي موٽي ويو.

پوني ۾ رهڻ دوران، هر هفتيوار موڪل تي اسان گهر هليا ايندا هئاسين ۽ جڏهن گاڏي اسان کي وٺڻ ايندي هئي ته ڏلفي اسان جي ڪار ۾ انتظار ڪندو رهندو هئو. هڪ دفعي موٽڻ تي اسان کي ٻڌايائين ته هو کين اچرڇ ۾ وجهڻ جهڙي خبر ٻڌائيندو. پوءِ هو فوراً پنهنجي سائيڪل ڪڍي آيو ۽ ٻڌايائين ته کيس هلائڻ به اچي ويئي آهي.

پوني ۾ قيام جي دوران اُتي ڪيتريون ئي سماجي تقريبن ٿينديون هيون، جن ۾ منهنجا والدين شرڪت لاءِ ويندا هئا، جڏهن هو اُتي ويندا هئا ته اسان وري ڪڏهن ڪڏهن سٺيما ڏسڻ ويندا

هٿاسين. اسان کي ٿانگي جي سواريءَ ۾ لطف ايندو هو تنهنڪري اسان هميشه ٻه ٿانگا پاڙي تي ڪندا هٿاسين ۽ هڪ نوڪر سان ڪلندا هٿاسين. جڏهن هي ٻئي ٿانگا هلندا هئا ته ٻئي هڪ ٻئي کان اڳتي نڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. مون کي اڃا هڪ فلم The 39 Steps ياد آهي، جنهن ۾ رابرٽ ڊونيت ڪم ڪيو هئو. ان کان پوءِ هئا سان جو پسنديدو اداڪار بڻجي ويو. اسان کي جيڪا خرچي ملندي هئي تنهن مان اسان اهي فلمي رسالا وٺندا هٿاسين، جن ۾ رابرٽ ڊونيت جون تصويرون هونديون ۽ پوءِ هڪ ٻئي سان مقابلو ڪندا هٿاسين ته ڪنهن وٽ وڌيڪ رسالا آهن. ٻئي سال اسان The Scarlet Tonga فلم ڏني ۽ ان کان پوءِ ڊونيت وسري ويو ۽ اسان Scarlet Tonga سيريز وارا رسالا ۽ ڪتاب خريداري لڳاسين.

هڪ هفتيوار موڪل، اسان ڪنڊالا جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر پرييا سان گذاري مسٽر پرييا ۽ هن جي ٻين گهر وارن سان گهمندي ڦرندي اسان Echo Point تي پهچي وياسين ۽ جڏهن منهن اونڌاهي ٿيڻ لڳي ته پنڌ ٿي پنڌ واپس ورياسين. اسان سڀني سمجهيو ته اسان کي رستو معلوم هوندو پر ڪنڊالا ٻهاڙ وندرگاهه، ڊگهن ۽ گهاتن وٽن سان ڳتيل آهي، جنهن مان ڪيترائي گس ۽ پيچرا نڪرن ٿا. ڏلفي ۽ منهنجي ننڍي پيٽ بينظير سڀني کان اڳتي پنڌ ڪري رهيا هئا، تنهنڪري هڪ هنڌ اچي هنن پنڌي ڏٺو ته هنن مان ڪو نظر ڪونه آيو. منهنجي امڙ ڏاڍي دلگير ٿي، پر پرييا وارن چيو ته هو پنهنجي منزل تي پهچي ويا هوندا. اسان سڀ جڏهن گهر پهتاسين ته هو اتي ڪونه پهتا هئا، جنهن تي پرييا وارا به ڏاڍو فڪرمند ٿي پيا، پر پرييا امڙ کي دلداري ڏني ته ڳولا لاءِ پارٽيون موڪليون پيون وڃن، انهيءَ سموري وقت اسان ڏاڍا پريشان رهياسين. هڪ ڪلاڪ کان پوءِ هو لڏا، دراصل هنن باغ ۾ غلط پيچري تي هلڻ شروع ڪري ڏنو هو جيڪو سڌو بازار ڏانهن ٿي ويو. جڏهن هو گهر آندا ويا ته مسٽر پرييا ڏلفيءَ کان پڇيو: ”ڇا توکي

خوف ٿيو ڇاڪاڻ ته هڪ ته وٺ گهاٽا آهن ۽ ٻيو ته ڀولڙا به لهي وات تي اڇيو ويڃن. ”مون کي ياد آهي ته ڏلفيءَ چيو: ”ته آءُ اهڙي ڪنهن به مصيبت ۾ ڪونه هئس. هن ٻڌايو ته کيس ماءُ جي ڳالهه ياد اچي ويئي هئي. جيڪا اهڙي موقعن تي بادشاهه پير دستگير کي ياد ڪندي هئي. تنهنڪري مون به ائين ئي ڪيو.“

هڪ گهمرو ياد اٿم، ممتاز ۽ آءُ ناتال جي موڪلن ۾ بمبئي وياسين. ڏلفي اسان کي پنهنجي پسنديده دڪانن تي وٺي ويو. اهو برطانوي راڄ جو زمانو هئو. سمورا دڪان هر طرح جي شين سان ڀريل هئا. هر قسم جا چاڪليت، بسڪيٽن جا ڊبا، ڦوڪٽا، خوبصورت ۽ دلڪش نقاب، مطلب ڪرسمس جون سموريون ننڍيون وڏيون شيون موجود هيون.

ڏلفيءَ جي پسند جي ڪهاڻي هيواٿا (Hiawatha) هئي، جنهن کي ممتاز واتان ٻڌندي ڪڏهن ڪونه ٽڪجندو هو. هو هن کي Scarlet Pimpernel جون ڪهاڻيون به پڙهي ٻڌائيندي هئس.

جڏهن سنڌ، بمبئي کان ڌار ٿي ته اسان موٽي ڪراچي آياسون. ڪراچيءَ ۾ اسان سڀ اهڙن اسڪولن ۾ پڙهڻ لڳاسين، جتي پڙهي ڏينهن جو ئي پنهنجي گهر موٽي ايندا هئاسين. اسان ڪلب روڊ تي رهندا هئاسين، جتي اسان جي گهر جو نالو Hardly House هئو. هي گهر اڃا به موجود آهي، جتي آءُ ڪئين ڀيرا ويئي آهيان، پر جڏهن به انهيءَ گهر ويندي آهيان، ننڍپڻ جون خوشيءَ ڀريون گهڙيون منهنجي اکين آڏو ڦري اينديون آهن.

اسان هڪ ڀيرو وري بمبئي موٽي وياسين. بابا، سنڌ جي خدمت تمام ديانتداريءَ ۽ پوري جذبي سان ڪئي هئي، جنهن جو اعتراف هن حقيقت مان ٿئي ٿو ته هن سواءِ آخري چونڊن جي، ڪابه چونڊ نه هارائي. هن، نيٺ پبلڪ سروس ڪميشن ۾ سنڌ جي عيوضيءَ طور رهي، خدمت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

انهيءَ وقت ذلفي ڪيٿيڊرل هاءِ اسڪول ۾ پڙهڻ لڳو هو. ڪرڪيٽ جو شوق، هن جي ڪمزوري بڻجي ويو هو. منڍ ۾ هو جونيئر ٽيم ۾ ڪيڏندو هو ۽ پوءِ سينيئر ٽيم ۾ ڪيڏڻ لڳو. هو انهيءَ وقت جي بهترين رانديگرن ڪاردار ۽ امرنات جو زبردست مداح بڻجي ويو هو. پر هن جي پسند جو رانديگر مشتاق علي هو. جيتوڻيڪ مشتاق علي ۽ ذلفي جي وچ ۾ عمر جو گهڻو فرق هو تنهن هوندي به هو سندس دوست بڻجي ويو هو. ذلفيءَ جي ٻين اسڪول وارن دوستن ۾ عمر قريشي هو جيڪو پڇاڙيءَ تائين سندس دوست رهيو. هو ڌنراج محل ۾ رهندو هو. هي ئي ڪرڪيٽرن ۽ ٻين رانديگرن جي ملڻ جي جاءِ هوندي هئي ۽ ذلفيءَ اتي ڪيتريون ئي شامون گذريون هيون.

اسڪول ۾ پڙهائي جي آخري سال هو ثريا نالي هڪ چوڪريءَ سان ڏاڍو گهرو ٿي ويو هو. هوروز هڪ مقررہ وقت تي کيس ٽيليفون ڪندو هو ۽ جڏهن برڪلي ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ آمريڪا روانو ٿيو ته مون کي چئي ويو ته کيس فون ڪندي رهان. هو ساڻس شادي ڪرڻ ۾ ڏاڍي دلچسپي رکندو هو پر ڪنهن طرح اهو ٿي نه سگهيو.

سياست ۾ به سندس خاص دلچسپي هئي، پنڊت نهروءَ جي ننڍي پيڻ مسز ڪرشنا هئي سنگهه اسان جي پاڙيسرڻ هئي. پنڊت جي جڏهن به بمبئيءَ ايندو هو ته هن وٽ ترسندو هو. جڏهن هڪ گهمري پنڊت اتي آيو ته ذلفي هن سان ملڻ لاءِ آيو ٿي ويو. اهو ڪو مشڪل ڪونہ هو. دريءَ مان اسان ڏسندا هئاسين ته پٽ جي ٻئي پاسي هنن جي گهر جو باغيچو ۽ لنگهه نظر ايندو هو جنهن ۾ گانڌيءَ واري مخصوص لباس ۾ ماڻهن جو هجور رهندو هو. ذلفي دروازو لنگهي اتان ماڻهن مان ٿيندو سڌو اڳتي وڌندو ويو. ڇاڪاڻ ته هو گانڌيءَ واري لباس ۾ ڪونہ هو تنهنڪري سڀني ۾ نمايان هو تنهنڪري پنڊت جي هن کي فوراً ڏٺو. ڏسڻ شرط ذلفي کي سڏيو ۽ نالو وغيره پڇڻ کان پوءِ کائڻس پاڪستان جي باري ۾ خيال معلوم ڪيائين. ذلفي پاڪستان جو پڪو حامي هو. پنڊت جي کيس چيو ته ”نوجوانيءَ ۾ هر ماڻهو جذباتي

هوندو آهي. پر ڀارت وڏو ملڪ آهي. جنهن کي جيڪڏهن اهڙا جذباتي نوجوان ملي ويا ته اهو تمام وڏو ملڪ بڻجي سگهي ٿو.“

ذلفي ڪئين ڀيرا قائداعظم سان به ملڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪوان وقت مالابار هلس تي رهندو هئو پر کيس انهيءَ ۾ ڪاميابي حاصل نه ٿي. پٺاڻ چوڪيدار ساڻس واعدو ڪيو ته جڏهن به جناح صاحب ريزيڊنسي ۾ ايندو ته هو ساڻس ملائيندو. جيتوڻيڪ ذلفي ڪئين ڀيرا ڪوشش ڪئي، پر قائداعظم ان وقت بمبئي ۾ ڪونه هو. البتہ مس فاطمه جناح سان ضرور ملاقات ٿيس ۽ گهڻا سال پوءِ مس فاطمه جناح کي اها ملاقات ياد آئي جڏهن هوءَ موهاٽا پبليس ۾ رهندي هئي.

انهيءَ دوران ممتاز جي شادي ٿي چڪي هئي ۽ هوءَ حيدرآباد دکن رهڻ لڳي. هن جي وڃڻ کان پوءِ امان سان گڏ آڻ ۽ ذلفي، ڪمبالا هل واري اپارٽمينٽ ۾ رهڻ لڳاسين. بابا جهونا ڳڙهه ۾ هئو. ذلفي کي جڏهن ڪا خريداري ڪرڻي پوندي هئي ته آڻ ۽ سندس هڪ بهترين دوست جهانگير موگاسيٺ گڏجي ويندا هئاسين. هڪ گهمري شاپنگ ڪندي مون ترين کيس ڏٺو جنهن کي آڻ گهوريندي رهيس. اهو ذلفي ڏسي ورتو سو مون کي چائين، ”اها خريد ڪري اها منهنجي کاتي ۾ ويندي“ ذلفي جي پسند جي ريسٽورينٽ The Parisian Diary هئي ۽ هر گهمري خريداري ختم ڪرڻ کان پوءِ اسان اتي ويندا هئاسين.

ذلفي، امان ۽ آڻ هر مهيني گاڏي ڪاهي پوني وڃي ننڍي پيٽ جي قبر تي فاتح پڙهندا هئاسين. ڪئين سال پوءِ به ذلفي جڏهن سرڪاري ڪم سان هندستان ويندو هئو ته پوني ضرور ويندو هئو ۽ اتي ياسين جوڳ وٽ ترسندو هئو. پوءِ هڪ ڏينهن اهڙو آيو جو ذلفي کي ٻاهر وڃڻو پيو. ذلفي کي الوداع ڪندي ڏاڍو ڏک به ٿيو ٿي پر کيس وڃڻو ضرور هئو ۽ انهيءَ ڏينهن آڻ ۽ امان کيس ڇڏڻ لاءِ بمبئيءَ جي سانتا ڪروز ايئرپورٽ وياسين.

ذلفي جي وڃڻ کان پوءِ امان کي سمنڊ جي رستي ڪراچي وڃڻو پيو ڇاڪاڻ ته وٽس سامان تمام گهڻو هئو. آڻ ان کان هڪ ڏينهن اڳ

هوائي جهاز جي ذريعي ڪراچي هلي آيس ۽ اتي ليڊي هدايت الله وٽ ترسييس. جڏهن امان پهتي ته اسان روز صبح جو جاءِ جي ڳولا لاءِ نڪرنديون هيوسين، ايستائين جو هڪ ڏينهن اسان کي مڪنيل روڊ واري جاءِ ملي ويئي. هيءَ اهائي جاءِ هئي جتي ذلفي پنهنجن موڪلن ڪاٽڻ لاءِ اسان سان مليو. ان کان پوءِ هر اونھاري جي موڪلن لاءِ اتي ئي ايندو هئو. ٻاهر رهڻ جي دوران هن کي گهر ياد ڏاڍي ايندي هئي ۽ ڪراچيءَ ۾ قيام دوران هو ماڻهن سان ملي نه سگهندو هو. تنهنڪري موڪلن جي وقت هو گهڻو ٿڌو گهڙ تي ئي رهندو هو ۽ امان جي هٿ جي سٺن سٺن ڪاٽڻ جو مزو ماڻيندو هو. هن جي پسند جي ڪاٽڻ ۾ مرغِي شيخ، ٽريل پٽاٽا (سنڌي طرز جا) ۽ گجرن جو حلو هو.

جڏهن بابو هوندو هئو ته ذلفيءَ ۽ بابا جي وچ ۾ ڏاڍي دلچسپ گفتگو ٿيندي هئي. بابا پراڻن خيالن جو ماڻهو هو جيڪو وڏيرڪي ماحول ۾ وڏو ٿيو هو. بابا جي پڙهڻ ۾ سِير سپاڻي واري شوق، کيس ٻين وڏيرن ۽ جاگيردارن جي پيٽ ۾ ڏاڍو آزاد خيال بڻائي ڇڏيو هئو تنهن هوندي به هو جاگيردار هو. ذلفي جا خيال عوامي هئا. هو چونڊو هو: ”قوت ۽ اقتدار عوام وٽ هجن.“ هو چاهيندو هو ته ماڻهن کي سماجي انصاف ۽ هڪجيترا موقعا ملڻ گهرجن. ”هن انهن خيالن جو اظهار انهيءَ ڪتابي ۾ به ڪيو جيڪو هن ڇپرايو هو. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو اڄ اسان وٽ هن جي ڪاپي ڪانهي. جڏهن ذلفي، آڪسفورڊ ۾ پڙهندي آخري سالن ۾ آيو ته سندس ملاقات نصرت سان ٿي. جيڪا مون سان ملڻ آئي هئي. هو ساڻس ٻين ڪيترين گڏجاڻين ۾ به مليو ۽ نيٺ هڪ ڏينهن هنن شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. بابا چاهيو ٿي ته شادي ان وقت ٿئي جڏهن ذلفي پڙهائي پوري ڪري واپس اچي پر ذلفيءَ ۽ نصرت اڳ ۾ ئي شاديءَ ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو تنهنڪري هو شادي ڪري انگلينڊ هليا ويا.

ذلفيءَ جي موڪلن گذارڻ واري عرصي جو مون کي هڪ ٻيو واقعو به ياد اچي ٿو. اسان جي مالهيءَ قاسم کي نانگ ڪڪي وڌو هو.

امان مون کي جهونا ڳڙه هائوس ٿيليفون ڪري ڊرائيور گهراڻي لاءِ چيو. اسان جو ڊرائيور انهيءَ وقت اتي ڪوارٽرن ۾ رهندو هو. اهو ٻڌي ڏلفي جيڪو هنڌ تي لڀيو پيو هو. ٽپ ڏيئي آيو ۽ قاسم کي وٺي جناح اسپتال هليو ويو ڇاڪاڻ ته هن محسوس ڪيو ته جيستائين ڊرائيور ايندو تيستائين علاج ۾ دير ٿي ويندي.

هو هميشه پنهنجي عملي جي چڱيءَ طرح سار سنڀال لهندو هو. هڪ گهمري اسان جي زمينن جي مئنيجر يار محمد کي هڪ وڏي آپريشن ڪرائي پئي. يار محمد چاهيو ٿي ته اها آپريشن ڊاڪٽر امان الله جي هٿان ٿئي، ۽ نيٺ اها آپريشن ٿي. بابو لارڪائي وارن ڏينهن کان وٺي، اسان جو بيٺرر هو. بابا کيس نه صرف شادي ڪرائي پر هن جي چئن پٽن کي سينٽ اينٽوني اسڪول به پڙهڻ موڪليائين. بابا جي گذاري وڃڻ کان پوءِ ڏلفي هنن جي سار سنڀال لڏي ۽ چئني چوڪرن کي سٺيون نوڪريون وٺي ڏنائين.

جيڪڏهن منهنجي پيءُ ۾ ڪو ٻيو رُخ هئو ته اهو مون نه ڏٺو هئو. انهيءَ باري ۾ ته مون صرف چند فارٿين جي راءِ پڙهي آهي. ذاتي طور تي آءٌ هن جي بلوچستان واري قدم تي ڏاڍي پريشان ٿي ويئي هيس. سڄي زندگي مون ڏلفيءَ کي بلوچن جي ڏاڍي عزت ڪندي ٻڌو ۽ ڏٺو هئو. بابا جا ڪيترائي دوست بلوچستان ۾ هئا. بهرحال، ڏلفي بعد ۾ سپريم ڪورٽ ۾ بيان ڏنو هئو ته هن بلوچستان مان فوج کي واپس گهراڻي چاهيو ٿي، پر جنرل ضياءُ الحق انهيءَ جي سخت مخالفت ڪئي.

پڙهائي پوري ڪرڻ کان پوءِ جڏهن ڏلفي واپس ڪراچي آيو ته بابا انهيءَ جو انتظام ڪيو ته هو سندس دوست ڊينگومل رامچنداڻي سان گڏجي پريڪٽس ڪري جنهن جي هڪ لافرم هئي. ڏلفي، بابا جي ڪم ڪار ۾ مدد ڪرڻ لاءِ لاڙڪاڻي به ويندو هو. سچ ته هي آهي ته هن جي موٽڻ کان پوءِ بابا جي طبيعت به نيڪ نه رهڻ لڳي، جنهن ڪري هن زمينن جي سار سنڀال جو ڪم ڪار پنهنجي ئي هٿ ۾ کڻي ورتو هو. هڪ گهمري انهيءَ ڪم سانگي لاڙڪاڻي ويو ته اتي

اسڪندر مرزا سان ملاقات ٿيس، جيڪو چاچا احمد خان جي دعوت تي نئين ڊيري آيو هو. اسڪندر مرزا، ڪئين ڀيرا نئين ڊيري آيو هو جتي هو آرام ڪندو هو ۽ تترن جو شڪار ڪندو هو. بابا کي چڱيءَ طرح سڃاڻندو هو ۽ ذلعي کان ڏاڍو متاثر هو.

جڏهن بابا وفات ڪئي، تڏهن ذلعي جننوا ۾ ”دي لا آف سي ڪانفرنس“ ۾ شرڪت ڪرڻ ويو هو. اسان جي تار پهچڻ تي هو هڪدم موٽي آيو. هو ايترو رڙو جو هن کي ماڻ ڪرائڻ مشڪل ٿي ويو. ٻنهي پيءُ پٽ ۾ سوچ جو فرق هڪڙي باوجود، ڏاڍي قربت ۽ محبت هئي.

ذلعيءَ کي اسڪندر مرزا جي ڪابينه ۾ وزير مقرر ٿيڻ جي خبر ان وقت پيئي، جنهن وقت هو ۽ نصرت، ريڪس سئنيما ۾ فلم ڏسي رهيا هئا. سئنيما تي فوراً سلائيڊ هلايائون ته ذوالفقار علي ڀٽو کي گورنمينٽ هائوس ۾ طلب ڪيو ويو آهي. آءٌ سمجهان ٿي ته هن جو اهو ڏس ڀٽو 70 ڪلفٽن واري گهر تي موجود ماڻهن ڏٺو. اها ته پوءِ خبر پئي ته کيس وزير تجارتي ناهيو پئي ويو. اسان کي ذلعيءَ جي ته خوشي محسوس ٿي. پر بابا جي غير موجودگي جو احساس به شدت سان ٿيو.

قسم ڪرڻ کان پوءِ، ذلعي سڌو ڳڙهي خدا بخش پتي ويو ۽ اتي وڃي بابا جي قبر تي فاتح پڙهيائين. انهيءَ ساڳي رات نصرت کي اسپتال وڃڻو پيو جتي شاهنواز جايو. هو ڏاڍو سهڻو ٻار هو ۽ بعد ۾ هن هڪ خوبصورت پرڪشش نوجوان طور پرورش پاتي. اسان کي انهيءَ وقت ته خبر ڪانه هئي ته مستقبل هن جي لاءِ ڇا ڪئي اچڻ وارو هو. شاهنواز هڪ سازش جو شڪار ٿي ويو ۽ صرف 26 سالن جي عمر ۾ غريب الوطني ۾ قتل ڪيو ويو.

جنرل ضياءَ، صرف اسان جي خاندان کي ئي نه پر پوري ملڪ کي هڪ غير معمولي ۽ ذهين شخصيت کان محروم ڪري ڇڏيو. خود سندس مخالف ۽ ناقد به انهيءَ کان انڪار نٿا ڪري سگهن ته هو هڪ پڪو محبت وطن هو. هو هڪ وڏو قومي سرمايو هو. هو گهڻو پڙهيل ۽

ذهين ماڻهو هو. هو هڪ اهڙو مقرر هو جنهن جو اعتراف دنيا جي سمورن هر عصر ليدرن ڪيو هو. انهيءَ حد تائين جو انڊونيشيا جي صدر سوئيڪارنو هندستان سان پهرين جنگ جي وقت ملڪ جا سمورا اثاڻا پاڪستان جي حوالي ڪري ڇڏيا هئا. مصر جو صدر ناصر، چين جو چائواين لاءِ، سعودي عرب جو مرحوم شاهه فيصل، شام جو صدر اسد ۽ ڪرنل قذافي (جنهن جي مدد سان اسان ايتمي دور ۾ داخل ٿياسين)، فرانس جو صدر يستارڊ ڊيسٽانگ ۽ دنيا جا وڏا وڏا ليڊر هن جا ذاتي مداح ۽ دوست هئا. هن ئي چين سان دوستي شروع ڪئي. پاڪستان جو ڪو اهڙو ليڊر ڪونهي جنهن دنيا جي ليڊرن ۽ مڊرن سان ذاتي دوستي رکي هجي. قائد اعظم کان پوءِ هو ئي اهڙو پاڪستاني ليڊر هو جنهن کي دنيا ڄاڻندي هئي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو ڏلفي جي مقدمي، پوري دنيا ۾ هلچل مچائي ڇڏي ڪيترن ئي مسلم ملڪن جا ليڊر اسلام آباد پهچي سندس زندگيءَ بچائڻ لاءِ ابيلون ڪرڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته کين خبر هئي ته هن جي زندگي، مسلم دنيا جي لاءِ هڪ قيمتي سرمايو آهي.

آءٌ تمام خوش نصيب آهيان جو هي عظيم ماڻهو منهنجو پيءُ هو. پيءُ جي حيثيت سان هو ڏاڍو محبت ڀريو ۽ خيال رکندڙ پيءُ هو. پنهنجي اسڪول جي ڏينهن ۾ جڏهن هو دوستن سان ٻاهر گهمڻ ڦرڻ ويندو هئو ته اسان سڀني جي لاءِ تحفا آڻيندو هو. جيتوڻيڪ انهن شين جي خريداري لاءِ هن کي پنهنجو ذاتي خرچ گهٽائڻو پوندو هو. منهنجي شاديءَ کان به هو منهنجي خبر لهندو رهندو هو. آءٌ هميشه پنهنجن دوستن ۽ سڃاڻڻ وارن جي لاءِ سندس مدد گهرندي هيس جيڪا هو ڪندو رهندو هو.

آءٌ هن جي ڪارنامن ۽ ڪاميابين تي فخر ڪريان ٿي، پر جنهن ڳالهه تي منهنجو ڳاٽ اوچو ٿئي ٿو سو هن جي انهيءَ دليري تي آهي جيڪا هن پنهنجي مقدمي دوران ۽ آخر ۾ موت جي ڪال ڪوٺڙيءَ دوران ڏيکاري ڪال ڪوٺڙيءَ دوران هن مون کي ۽ منهنجي مڙس کي

ڪئين ڳالهين ۽ مسئلن بابت سمجهايو. ان وقت به هن جو اهو عالم هو جو هو ائين ڳالهائي رهيو هو جڻڪ 70 ڪلفٽن ۾ ويٺو هجي. يعني تمام ڪلمڪ ۽ هوشيار. اهڙي طبيعت صرف ڪنهن معصوم ۽ بي گناهه جي ٿي سگهي ٿي.

مون کي اهو سدائين ملال رهندو ته مون کي آخري ڏينهن تي ساڻس ملڻ لاءِ نه ڏٺو ويو جيتوڻيڪ اسان کي اهو معلوم ڪونه هو ته هو هاڻي وڌيڪ جيترو ڪونه رهندو. آءٌ ساڻس هر اربع تي ملندي هيس. کيس اهو معلوم هو ۽ هو منهنجو انتظار ڪندو هو. انهيءَ آخري ڏينهن آءٌ ۽ منهنجو مڙس جيل پهتاسين ته اسان کي ٻڌايو ويو ته نصرت ۽ بينظير، ذلعي سان ملي رهيون هيون انهيءَ ڳالهه مون کي حيرت ۾ به وجهي ڇڏيو ۽ مونجهاري ۾ پڻ ڇاڪاڻ ته اهو ڏينهن هنن ٻنهي جي ملاقات جو ڏينهن ڪونه هئو. بهرحال، اسان انتظار پئي ڪيو ته هڪ ڪار ڪارن شيشن سان اندر داخل ٿي. اسان کي پوءِ جيل وارن ٻڌايو ته اسان جي ملاقات منسوخ ڪئي ويئي آهي.

هونئن ذلعيءَ سان جيل ۾ ملاقات ڪرڻ کان پوءِ اسان سڌو نصرت ۽ بينظير سان ملڻ لاءِ سهالا ويندا هئاسين. جتي هو نظر بندي ۾ هيون. تنهن اربع ڏينهن تي به اسان سڌو سهالا وياسين. پر دروازي تي اسان کي پوليس وارن ٻڌايو ته اسان پنهنجن مائٽن سان ڪونه ٿي ملي سگهياسين. جڏهن اسان کي اهو ٻڌايائون تڏهن اسان کي هڪ لڪل ڊپ محسوس ٿيڻ لڳو بلڪ اسان بدترين سوچڻ لڳاسين. اسان پنهنجن ٻن وڪيلن کي ٽيليفون ڪرڻ لڳاسين. جيڪي ان وقت راولپنڊي ۾ هئا. هنن نيٺ اها ڳالهه ٻڌائي جنهن جو اسان کي پڙ هو. هنن ٻڌايو ته بينظير پيغام ڏنو آهي ته ذلعي کي ورندي ڏينهن ڦاسي ڏيندا. يعني خميس تي.

مون کي يقين ڪونه هو ته اهو ويل وهي ويندو ۽ اهو سڀ ڪجهه ائين گهڙيءَ پلڪ ۾ ٿي ويندو. اسان جي وڪيلن اسان کي مشورو ڏنو ته اسان لاڙڪاڻي هليا وڃون. تنهنڪري اسان سڌو پي آءِ اي جي

آفيس وياسين، پر اتي موٽن جي ڌڙي لاءِ ڪي ٽڪيٽون موجود ڪونهيون. تنهنڪري اسان سڌو ڪراچيءَ جون ٽڪيٽون وٺي اتي هليا وياسين. پر جڏهن اتان اسان ڪار پر نئين ڊيري پهتاسين ته تمام گهڻي دير ٿي چڪي هئي. حويليءَ ۾ تمام گهڻيون عورتون موجود هيون. هر اک روئي رهي هئي. آءُ اتان سڌو قبرستان ويس. اتي مرد ۽ عورتون سڀ قرآن شريف پڙهي رهيون هيون، ڪي آهستي ۽ ڪي ڏاڍيان.. آءُ پنهنجي ڀاءُ جي قبر مٿان بيٺي هيس. منهنجي ڀر ۾ هڪ پوڙهو هاري هن جي قبر تي گلاب جون پنڪڙيون ڇڏي رهيو هئو. مون کي ياد آهي ته هن هڪ ڊگهو ساھ ڀريو ۽ سنڌيءَ ۾ چيو: ”ابا ذوالفقار علي! تون اسان کي ڇڏي وئين، اسان جو ڇا ٿيندو؟“ مون کي خبر ڪانهي ته انهيءَ هاريءَ کي ڇڏي ڪان سواءِ سنڌ جو مستقبل ڪهڙو نظر ٿي آيو. ڇا هن کي جنرل ضياءَ جي ماڻهن هٿان سنڌين جون زمينون پوکون سڙندي نظر اچي رهيون هيون. ڇا هن هاريءَ جي اکين اڏو ڄام صادق جي هٿان سنڌي ماڻهن جي محرومي، هنن مٿان ڪرندڙ آفتن ۽ ظلم جا منظر گهمي رهيا هئا؟ پر ڪنهن کي خبر آهي ته سنڌي ويچارا ڇمندي ئي صوفي هوندا آهن.

منهنجو پيارو چاچا

شبنم ڀٽو

اٿاھ ڪنڊ جنهن جي ڦهليل منجن ۾
اڇلون ڏيندڙ ساگر جي ڇولين اندر
ماڪ پينن رابيلن جي ٿڌاڻ.
اُپ تائين اڏيل همت جا ڪنگرا،
تنهن جي وجود جا اهي ڪنارا،
جن جي چانق
هڪ امر ڏيا آهي.
هماليا جي اڏول جسم
ڏيا ۽ ستارن جي نظرن،
ڏوران ايندڙ همٿن جي وچان،
ڪنهن جي وڪن جي اوتان،
هيءُ آيو منزل جو پارڪو
عزم ۽ همت جو ڪوپو

علي جي نانءَ سان،
ذوالفقار جو سڏيو هر دم سڏيو
سو سدا ياد رهندو.

منهنجي چاچي جي هڪ خوبي، جيڪا هونئن ته سڀني چاچن ۾
ٿئي ٿي، پر هو ٻارن، نوجوانن ۽ بزرگن کي هڪ جيترو ڀائيندو هو، ۽
دلچسپ ڳالهه هيءَ آهي ته هو به کيس ايترو ئي ڀائيندا هئا، خاندان جو ته
هر شخص، ننڍو توڙي وڏو سڀ کيس ڏاڍو پيار ڪندا هئا. اڄ به اسان جي
من ۾ هن جي محبت اوتري ئي آهي جيڪا سندس جيئري هوندي هئي
۽ مون کي خبر آهي ته ٻيا ماڻهو به ساڻس ايتري ئي محبت ڪن ٿا.
منهنجي ننڍي پيڻ رخسانه، تنهن وقت تمام ننڍي هئي، جڏهن
هوءَ پنهنجي پياري چاچي سان گڏ ايوب خان جي خلاف بڪ هڙتال تي
ويئي هئي.

منهنجي چاچي، ايوب خان جي خلاف تحريڪ هلائي هئي، پر
مون به انهيءَ ۾ بڪ هڙتال ڪري ڏني، ڇاڪاڻ ته هو جيل مان نڪرڻ
کان پوءِ پنهنجي سياسي هلچل ۾ ايترو مصروف ٿي ويو هو جو اسان
جي گهر اچي نه پئي سگهيو، تنهنڪري مون چاچي کي چورائي
موڪليو ته آءُ ايسٽائين ڪجهه نه ڪائيندس جيستائين هو اسان وٽ
گهر نه ايندو. اهو ٻڌي هونورا اسان جي گهر هليو آيو ۽ جنهن وقت هو
گهر ۾ گهڙيو منهنجي بڪ هڙتال ختم ٿي ويئي. پر رخسانه جو چوڻ
هئو ته جيستائين چاچو بڪ هڙتال تي آهي، اسان جي به بڪ هڙتال
جاري رهندي.

مون کي ياد آهي ته چاچو آيو ۽ اسان کي سمجهائڻ جي هرڪا
ڪوشش ڪيائين. چيائين: ”ٻارن جي بڪ هڙتال ڪانه ٿيندي آهي،
تنهنڪري اوهان مهرباني ڪري، ڪجهه کائو.“ چاچي، ڏاڍي ڪوشش
پئي ڪئي پر رخسانه ڪجهه نه کائڻ بلڪه هن هڪ به ڪانه ٻڌيس ۽
نيٺ اهوئي ٿيو. رخسانه جي بڪ هڙتال به تڏهن ختم ٿي جڏهن چاچا

پنهنجي بڪ هڙتال ختم ڪئي. هن کي گوپي ۽ گجرن جو آچار گهڻو وڻندو هئو جيڪو اسان جون چاچيون ۽ ماسيون پنهنجن هٿن سان تيار ڪنديون هيون. اسان کي به اهي آچار گهڻي ئي وڻندا هئا ۽ هاڻي ته چاچا جي شهادت کان پوءِ اسان انهن آچارن کي هٿ به نه لاتو آهي. اسان جي پيءُ جي لاڏاڻي کان پوءِ هن اسان جي پيءُ امداد علي ڀٽو کي ڏاڍو پيار ڏنو. چوڪري هئڻ جي ڪري هو چاچا سان گڏ گچ ڍير رهي سگهندو هو ۽ چاچا به هن جو تمام گهڻو خيال ڪندو هو. کيس سدائين ادا امداد جو اونو رهندو هئو جيتوڻيڪ هو پاڻ به گهڻو ئي مصروف رهندو هو.

مون کي ياد آهي ته سخت سردين جي هڪ ڏينهن ۾ ادا امداد، چاچا شهيد سان گڏ شڪار تي ويو هو. اهو چاڪاڻ ته اڃا ننڍو هو تنهنڪري لاپرواهيءَ مان هن ڪو گرم ڪپڙو به ڪونه پهريو هئو. پر جيئن ئي چاچا شهيد جي نظر پيس، هن نوڪرن کي سڏيو ۽ کين ڌڙڪا ڏنائين. اوڏيءَ مهل ته ڪجهه ڪونه پئي ٿي سگهيو بهرحال، پيءُ واهه نه ڏسي، چاچا شهيد پنهنجو ڪوٽ لاهو ۽ ادا امداد کي پارنائين. چاچا جو اهو ڪوٽ منهنجي حافظي مان ڪڏهن نٿو نڪري سگهي.

چاچي جون سياسي مصروفيتون ايتريون هيون جو هو اسان کان پري ئي رهندو هو پر هو اسان جي باري ۾ هر خبر رکندو هو. هن جي محبت انهيءَ مان ڪٿي نٿي سگهجي ته هن اسان کي ڪيترو گهٽ يا وڌيڪ وقت ڏنو پر سچ هيءُ آهي ته جيڪو وقت به اسان سان گذاريو هئائين، سو انتهائي محبت وارو هوندو هو.

هڪ گهمري رخسانه بيمار ٿي پئي، هو انهيءَ وقت اڃا گهڻي ننڍي هئي. انهيءَ سان گڏ وري کيس اها شڪايت به هئي ته چاچا کيس ڏسڻ به ڪونه آيو. پر رخسانه جي ڊاڪٽر کيس ٻڌايو ته چاچا، کيس روز تيليفون ڪري سندس صحت جي باري ۾ معلوم ڪندو رهندو هو. انهيءَ حد تائين جو اهو به پڇيندو هو ته فلاڻي تيست جو چاڻ ٿيو؟ لاڙڪاڻي ۾ جڏهن هوندو هو ته اسان وٽ ملڻ لاءِ ايندو هئو. عام

طور تي هو ايترو مصروف هوندو هو جو گهڻي رات گذرڻ وقت ئي گهر ايندو هو. اسان ۽ ٻيا ٻار سڀ جاڳندا رهندا هئاسين ۽ جيستائين ڇاڇا گهر نه ايندو هو کونه سمهندا هئاسين.

آءُ ۽ منهنجي پيٽ کي ننڍي هوندي کان شاعريءَ جو شوق هوندو هو. ڇاڇا کي اسان جي شوق جي ڄاڻ هئي، تنهنڪري جڏهن گهر ايندو هو ته اسان کان پنهنجي نئين شاعري ٻڌندو هو. مون کي ياد آهي ته اهڙي فرمائش ڪرڻ وقت ڇاڇا چوندو هو: ”.... ته اسان جا نوعمر شاعر ڇا ٿا فرمائين؟“ ۽ پوءِ جڏهن مون کي پنهنجا شعر ٻڌائڻ لاءِ چوندو هو ته خوشيءَ وڃان منهنجو آواز گهڻو ٿي ويندو هو. پر آءُ سمجهان ٿي ته هن جي همت افزائيءَ سان اسان جي نوعمر دماغ ۾ اعتماد جي لهر پيدا ٿي ۽ اسان ۾ نوان خيال آڻڻ جو جذبو پيدا ٿيندو هو جيڪو اڄ تائين جاري آهي.

انهيءَ ٻارائي اوستا ۾ مون کي ياد آهي ته هڪ گهمري مون هڪ نظر پڙهيو جيڪو بحر ۽ وزن ۾ شايد پوري نه هجي، پر هڪ شعر اڃا به ياد رهجي ويو اتر هي نظر هن لاءِ ئي چيل هو:

تم هيءَ توڙي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي
تم هيءَ توڙي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي ٿو ٿي

جڏهن اسان وڏا ٿياسين ته اسان ڪهاڻيون ۽ ناول لکڻ شروع ڪيا، جيڪي حادثاتي طور تي الميه ٿي هوندا هئا. اهو ڏسي نصرت ڇاڇي، ڇاڇا شهيد کي چوندي هئي: ”آءُ ٻارن کي چوندي آهيان ته ٽريجڊيز نه لکو بلڪه ان جي بدران اهڙيون شيون لکو جيڪي پڙهندڙ کي خوش ڪن.“ ڇاڇا انهيءَ جي موت ۾ چوندو هئو: ”انهن کي لکڻ تان نه روڪ، ڇڏي ڏين جيڪي ڪجهه محسوس ڪن سو وينا لکن.“

اسان کي معلوم ڪونه هو ته زندگيءَ جي سڄي ٽريجڊي اسان ۽ پوريءَ قوم جو انتظار ڪري رهي هئي.

ڇاڇا جي شهادت کان پوءِ هڪ عجيب و غريب شيءِ نمودار ٿي.

ڪي ماڻهو اچي چوندا هئا ته هنن چنڊ ۾ ڇاڇا جي شبيهه ڏٺي هئي. اهو ٻڌي آءُ ۽ رخسانه سڄي سڄي رات جاڳي، چنڊ جي اُڀرڻ کان لهُڻ تائين چنڊ کي ٽڪ ٻڌي ڏسندا رهندا هئاسين، پر اسان کي ڇاڇا جي صورت نظر ڪانه آئي. تن مهينن جي عرصي گذرڻ کان پوءِ اسان قلندر لعل شهباز جي زيارت لاءِ سيوهڻ شريف وياسين. اتي آءُ ۽ رخسانه چنڊ کي ڏسندا رهياسين. روز اسر جو چئڻ بجي اُتي قلندر جي مزار تي ويندا هئاسين ۽ ان کان پوءِ اچي سمهي رهندا هئاسين. هڪ جمعي جي ڏينهن فجر جو اسان مزار تان موٽي آيا هئاسين، مون ڇانهه جي پيالي کڻي ۽ اڱڻ ۾ هلي آيس ۽ رخسانه اندر وڃي سمهي پيئي. ٿوريءَ ويرم کان پوءِ رخسانه اکيون مھتيندي اُٿي ويئي. چيائين ته هوستي پيئي هئي ته ڪا عجيب روشني سندس بند اکين تي اچي پيئي، جنهن کيس جاڳائي وڌو. جاڳي ته ڏٺائين پر واري ڪمري ۾ ڇاڇا شهيد بيٺو هو جنهن کي ساڻي رنگ جي شلوار ۽ قميص پهريل هئي.

گهٻرايل رخسانه وري اکيون ٻوٽي لپٽي پيئي. جيئن ئي لپٽي ته سندس ڪنن تي ڇاڇا شهيد جي آواز جو پٽلاءُ پيو جيڪو چئي رهيو هو: ”اڄ جمعي جو ڏينهن آهي ۽ آءُ مرزا تي حاضري ڏيئي آيو آهيان. رستي ۾ آءُ پنهنجن ٻارن کي به ڏسڻ هليو آيو آهيان.“

مون کي ياد آهي ته اسان جي آخري ملاقات ۾ ڇاڇا چيو هو: ”اڄ آءُ اوهان کي ڇانهه جي پيالي به نٿو پياري سگهان.“

اسان جڏهن ننڍي هوندي تاريخ اسلام ۾ شهداءَ جو ذڪر پڙهندا هئاسين، تڏهن هڪ خواهش اُڀرندي هئي ته ڪاش! اسان به انهن ڏينهن ۾ پيدا ٿيون ها ۽ انهن شهداءَ سان ملي سگهون ها. انهيءَ پهرين اپريل 1979ع واري آخري ملاقات ۾ جڏهن اسان ڏٺو ته ڪئين اسان جو شير دل ڇاڇو اصولن جي جنگ وڙهي رهيو هئو تڏهن اسان کي اندازو ٿيو ته اسان پنهنجي دؤر جي حيدر علي، ٽيپو سلطان ۽ سراج الدوله جي روبرو هئاسين.

۽ اڄ جڏهن ادا امداد علي پنهنجي ٻارن مهدي رضا، ضيفر عباس،

محمد جواد، سڪندر علي، علي حسين يا منهنجي پيٽ رخسانہ پنهنجي ڀارن کي شهداءِ اسلام بابت ڳالهيون ٻڌائيندي آهي ته انهن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جو داستان بہ شامل هوندو آهي.
 آءُ ڇاڇا شهيد بابت پنهنجون سارو ٿيون هن نظر تي روڪيان ٿي، جيڪو مون ۽ رخسانہ، شهيد ڇاڇا لاءِ لکيو هو:

اے ميرے عمد کی عیسیٰ
 اے ذوالفقار علی
 ان فضائل میں ممکتے ہیں
 تیرے خون کے گلاب
 تیری غیرت کے چمکتے ہوئے سورج کی قسم
 تو نے باطل کے ارادوں کو فنا کر ڈالا
 آج ظلمت سے اجالے کو جدا کر ڈالا
 اے میرے عمد کی عیسیٰ
 اے ذوالفقار علی
 تو ہر اسان نہ ہوا ظلم کے ایوانوں سے
 تو نے اک جنگ لڑی وقت کے فرعونوں سے
 تیری برت تیری عظمت
 تیری غیرت کو سلام

لکين انسانن جو آئيديل

طارق اسلام

جڏهن مون کي هن مضمون لکڻ لاءِ چيو ويو ته منهنجو دماغ هڪ قسم جي فخر ۽ ملال جي گڏيل ڪيفيت ۾ مبتلا ٿي ويو. شهيد چاچا جي يادگيري کي سميتڻ، هڪ ڏاڍو ڏکيو ۽ دل ڏکون ڪم آهي. صرف اهو سوچڻ ته ڇا، هو هڪ عام ماڻهو ۽ رواجي چاچو هو تنهن تي ڪئين ڪتاب پرچي سگهجن ٿا. پر ائين ڪونه هو. مسٽر ڀٽو بطور ليڊر ۽ آڏو شخص، عام ماڻهن کان ڪئين گهرا مٿيرو هو. ننڍپڻ کان وٺي، هو پنهنجي سياست ۽ ڪم پر ايترو مصروف رهيو جو جڏهن هن جي باري ۾ سوچجي ٿو ته ڪئين پيرا يادگيري جي طلاطم پرين دورن مان وري وري لنگهڻو پوي ٿو ۽ ايتري مصروف شخص جي ماضيءَ تي نظر وجهجي ٿي ته هو ايترو پرسڪون، اطمينان بخش لڳندو هو جو ڪنهن کي هڪ ڪن پلڪ لاءِ به احساس ڪونه ٿيندو ته هو ڪم جي ايتري باريٽ هوندو. اهو منهنجو چاچو هو.

آءٌ به ننڍي هوندي کان اها خواهش رکندو هئس ته هن عظيم شخص جي باري ۾ صرف هڪ چاچي جي حيثيت سان، پر هڪ ليڊر

جي باري ۾ رڌ ۾ رڌ ڄاڻان. آءٌ هن شخص کان بيحد متاثر هئس. هن منهنجي تخيل کي منور ڪري ڇڏيو هو. جيتوڻيڪ آءٌ ننڍو ٻار هئس، هن جي پُرڪشش شخصيت ٻارن کي به پنهنجو ڪري ڇڏيو هو. هن شخص لاءِ منهنجي محبت ۽ عزت، ڪنهن عام طريقي جي ڪانه هئي، پر هڪ عجيب لطيف ڪيفيت هئي..... هن انداز سان ته ڇاچي ذوالفقار علي ڀٽي لاءِ ڀائيتي جي محبت تي عوام جي ليڊر واري ذوالفقار علي ڀٽي جي محبت غالب پئجي ويئي. ايوب خان جي ڪابينه ۾ وزير جي حيثيت ۾ شهيد ڇاچا اسان جي گهر حيدرآباد گهڻو ايندو ويندو هو. جتي اسان تن ڏينهن رهندا هئاسين. مون کي اڄ به ياد آهي ته پهريون دفعو جڏهن وزير تجارتي مقرر ٿيڻ کان پوءِ هو اسان وٽ آيو هو. منهنجي والدين سندس مان ۾ هڪ وڏو آجياڻو ڏٺو. سمورو گهر ڪنوار وانگيان سينگاريو ويو هو.

حيدرآباد، اڄ جي پيٽ ۾ ايترو وڏو شهر ڪونه هو. بلڪ ڪيڏي ڪيڏي مهل پهراڻيءَ وارو ڏيک ڏيندو هو. ڇا منڊل هو آءٌ جي، ڪمشنرز ڊي سيز شهر جا سمورا چڱا مٿس اتي هئا. هڪ ننڍڙو شرميلو چوڪرو انهيءَ سموري جڳ مڱ کان پري دروازي وٽ بيٺو هو. ڇاچا جو ڪاروان، شاهي توتارن ۽ سائرن جي آواز درميان پهتو. جيئن هو ڪار مان لهڻ لڳو ته آءٌ پنهنجا پر تورڻ لڳس. ڇاچا نيٺ لٿو ۽ منهنجا مائٽ سندس آجيان ڪرڻ لڳا ۽ پوءِ ڪنهن ڊوڙ جي اهڙي رانديگر وانگيان جيڪو پنهنجي شرط جي آخري حصي ۾ هجي، مون تپ ڏنو ۽ بنا رڪجڻ جي سڌو ڇاچا وٽ مبارڪ ڏيڻ لاءِ پهتس. مون ڏٺو ته مون هٿ سان کيس ڇهيو. هن محسوس ڪيو ۽ پوءِ چهره سان وڏي مسڪراھت چين تي آڻيندي منهنجي آڱر جهليائين ۽ پوءِ مهمانن ڏانهن وڌيو. منهنجي لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي ان معنيٰ خوشي جي گهڙي ٿي پئي سگهي ته هو پاڻ وڏن ماڻهن سان ڳالهائي رهيو هجي ۽ آءٌ سندس ڀر ڀر ۾ هجان. آءٌ ته انهن ٻن منٽن جي گفتگو ٻڌڻ لاءِ تيار هئس، جيڪا ڇاچا، ان وقت سياستدانن ۽ آفيسرن سان

ڪري رهيو هو. هڪ چهرو هجي ته ڳالهه ڪريان: ڪئين چهرا، ڪئين نالا آهن، ڪيترا ياد ڪريان. پر هن کي هر ماڻهونالي سان ياد هو ۽ هر ماڻهوءَ سان سندس مان مرتبي ۽ سماجي پس منظر پر ڳالهائي رهيو هو. هنن جي گفتگو جا موضوع تندي ڄام پر فصل جي ناڪاميءَ کان وٺي سپر پاور جي سياست هئي.

ايوب حڪومت پر شهيد جو عروج تمام تيزيءَ سان ٿيو. جتي هن کي نيٺ اهو پورٽ فوليو مليو جتي سندس زندگيءَ جو ڪلائيمڪس هو. وزير خارجي جي حيثيت پر کيس عالمي سطح تي پنهنجي صلاحيت ميجرائڻ جو موقعو مليو. هن پوزيشن پر هو عالمي سياست پر ملڪو حاصل ڪرڻ لڳو. هي هڪ ناقابل يقين حقيقت هئي، پر سچ هي آهي ته هن جي غير معمولي صلاحيت، کيس عالمي سياست جي سمورن گهاٽن ۽ گهٽن کان واقف ڪري ڇڏيو.

اهي تمام اهم ڏينهن هئا. هڪ طرف هيءَ نوجوان وزير خارجي پنهنجي ملڪ پر نوجوان نسل جون دليون کٽي رهيو هو ته ٻئي طرف عالمي ميدان پر هو مديرن ۽ عالمي سياستدانن کان خراج تحسین حاصل ڪري رهيو هو. هن پاڻ کي ڏتڙيل مظلوم ۽ محروم انسان ذات سان متعارف ڪرايو ۽ ان جو آواز بڻجي ويو. هو تين دنيا جي محروم انسانيت جو ترجمان بڻجي، استحصالِي قوتن جي خلاف هڪ گجندڙ آواز ٿي اُپريو جنهن جي گونج عالمي طاقتن جي حويلين کان وٺي محروم ۽ ڏتڙيل انسان ذات جي ديوارن تائين گونجڻ لڳي. سٺ واري ڏهاڪي جي اڀرندڙ انقلابي تمثيلن۔ سوئيڪارنو ناصر، بن بالله ۽ چو اين لاءِ۔ سان هن پاڻ کي ڳنڍي ڇڏيو ڇاڪاڻ ته اهي نالا خود سندس دل اندر جرڪندڙ ڇپيءَ جون علامتون هيا ۽ جنهن جدوجهد جي هن پاڻ پنهنجي لاءِ منزل طئي ڪئي هئي.

پاڪستان جي نوجوانن جو هو مهنڊار ٿي چڪو هو. هڪ اهڙو ملڪ جنهن جي قسمت جي واڳ پوڙهن ۽ بيمار سياستدانن جي هٿ وس هجي، جن پر نه ته اڳواڻي جي سگهه هئي ۽ نه وري ديانت، اتي

ذوالفقار علي ڀٽي جو ڀرڻ، ڪنهن غيبي روشنيءَ برابر هو. ان وقت، سندس آمد ماڻهن جي دلين کي اُميد ۽ فخر سان ٽٽار ڪيو ۽ کين رستن تي آڻڻ جي سگهه ڏئي ڇڏي. شهيد ڀٽي جي اقوام متحده ۾ تقرير، جنهن ۾ هن هندستاني وفد جي استدلال کي پاش پاش ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ تاشقند معاهدي جي خلاف تاريخي جدوجهد، نوجوانن جي خواب کي پورو ڪري ڏيکاريو.

سٺ جو ڏهاڪو انقلاب جو دور هو. تبديليءَ جو طوفان، پراڻي مانڊاڻ کي ڏاهي رهيو هو. هي اهو دور هو جيڪو سموري سياسي، سماجي ۽ معاشي ڍانچي جي از سر نو تشڪيل ڪري رهيو هو. انهيءَ ڏهاڪي ۾ نوجوان هٿن ۽ ڀٽي جو ڀائٽو هجڻ تمار سرور انگيز احساس هو. منهنجا هر عصر اسڪول ۾ گذرڻي ٿولن جي صورت ۾ هن جي باري ۾ گفتگو ڪندا هئا. هن بابت ننڍي وڏي ڳالهه بابت تعريف ڪرڻ لاءِ مون وٽ ايندا هئا ۽ جڏهن آءٌ کين ٻڌائيندو هئس ته تجسس ڀريون نگاهون منهنجي جواب جو تعاقب ڪنديون هيون. هاڻي آءٌ، سابق وزير خارجو جو ڀائٽو نه بلڪه هڪ عوامي سورمي جو ڀائٽو هئس. مون کي اهو تاريخي سفر ياد آهي جيڪو هن ايوب حڪومت مان استعيفيٰ ڏيڻ کان پوءِ 20 جون 1966ع تي راولپنڊي کان لاڙڪاڻي تائين ريل ذريعي شروع ڪيو هو. هر ريلوي اسٽيشن تي ماڻهن جا انبوهه کيس مبارڪ ڏيڻ ۽ جس چوڻ آيا هئا. لاهور ريلوي اسٽيشن تي ماڻهن جو جيڪو سمنڊ اُٿلي پيو هو تنهن جا ڪي ٿورا مثال تاريخ ۾ ملن ٿا. جڏهن هن انهن لکين ماڻهن کي ڏٺو ته شهيد جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي آيا. اهي ڳوڙها ايتري سرين ۾ وهيا جو اُگهندي اُگهندي ڀٽي صاحب جو رومال پسي پيو ۽ هڪ جِيالي مداح ان رومال کي پنهنجي عقيدت وچان کڻي رکڻ چاهيو ته هزارين ماڻهن ان رومال حاصل ڪرڻ لاءِ آتا ٿي ويا. هيءُ سڀ ڪجهه ان وقت ٿيو جڏهن هڪ آمر جي خلاف ڪنهن کي ٻڙڪ ٻاهر ڪڍڻ جي به جرئت ڪانه ٿيندي هئي.

انهيءَ وقت تائين اسان ڪراچي منتقل ٿي وياسين ۽ اهوئي وقت هو جڏهن شهيد ڀٽي سان منهنجون وڌ ۾ وڌ ملاقاتون ٿيون. ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت تائين هو به ڪراچي منتقل ٿي چڪو هو. آءٌ تقريباً روز هنن جي گهر ويندو هئس. پوءِ ڪيڏي مهل ڪرڪيٽ ڪيڏندا هئاسين ته ڪڏهن پنهنجي سؤتن سان گپ شپ ڪرڻ ۾ وقت گذرندو هو. ايوب خان، جاسوسي ڄار وڇائي ڇڏيو هو ۽ سرڪاري ڪارندا هن جي هر ملاقاتيءَ پويان پئجي ڪين هيسائيندا هئا. شهيد پنهنجن حامين سان ملڻ لاءِ عموماً اسان جو گهر چونڊيندو هو. هو عام طور تي پنهنجي ملاقاتين کان اڳ پهچندو هو. تيستائين اسان گفتگو ڪندا هئاسين. هو گهڻو ڪري مون کان منهنجي پڙهائيءَ بابت پڇندو هو ۽ هميشه سٺيءَ تعليم جي فائدين تي زور ڀريندو هو. جڏهن هو اها ڳالهه ڪندو هو ته آءٌ ڳالهه مٿائڻ لاءِ چونڊو هئس ته ڇا آءٌ سندس پسند جو گانو Strangers in the night لڳايان. ڇاڪاڻ ته مون کي خبر هئي ته هو انهيءَ ٻڌڻ کان ڪڏهن انڪار ڪونه ڪندو. آءٌ اهو نت نئا انهيءَ ڪري ڪندو هئس جو مون کي سٺي تعليم ۽ ان جي فائدين ٻڌڻ سان ڪا دلچسپي ڪانه هئي. جيڪا شيءِ مون کي ٻڌڻي هئي سا هئي سندس سياست ۽ سياسي مقاصد تي گفتو. پر انهيءَ لاءِ مون کي تيستائين انتظار ڪرڻو پوندو هو جيستائين هن جا مهمان اچن ۽ پوءِ آءٌ ڪنڊون پاسا ڳوليندو هئس ته جيئن هنن جي ڳالهين جو ٿورو گهڻو پڙلاءُ منهنجن ڪنن تي پئي. آءٌ هتي اها ڳالهه مڃان ٿو ته مون ان چوري چيبي ٻڌڻ مان گهڻو ڪجهه پرايو.

انهيءَ وچ ۾ ملڪ ۾ سياسي فضا گرم ٿيڻ لڳي ۽ بظاهر خاموشيءَ جي هيٺان، احتجاج ۽ عدم اطمينان جو طوفان مچڻ لڳو. ايوب خان خلاف نفرت چوت ڇڙهي چڪي هئي ۽ انهيءَ رفتار سان ڀٽي جي مقبوليت ۾ اضافو اچڻ لڳو هو. ماڻهو سموريءَ تبديليءَ جو آسرو ڀٽي جي ذات ۾ لڳايو ويٺا هئا. آءٌ ۽ منهنجا دوست ڏاڍي بيچيني محسوس ڪري رهيا هئا. هو ٻار ٻار مون کان پڇندا هئا ۽ موت ۾ آءٌ

سندن ئي شڪايت ۾ شامل ٿي ويندو هئس، جيڪا بظاهر منهنجي سؤٽ مير..... کي ڪندا هئاسين. ”ڪڏهن تنهنجو چاچو ايوب خان جي خلاف تحريڪ هلائيندو. هو نيٺ چاچو انتظار ڪري رهيو آهي. موقعو ته هينئر آهي.“

پر شهيد ڀتو سياسي وقت جو صحيح نبض شناس هو. هن جو هر قدم وقت جي ساهميءَ ۾ تريل هوندو هو. سياسي بصيرت کي علم ۽ هنرمندي جي تدبير سان آميزش ڪري ڀتو شهيد هڪ ناقابل شڪست سياسي حقيقت بڻجي ويو هو. هن جي سموري سياست جو نظريو صحيح وقت تي عمل ڪرڻ سان تعبير ڪيل هو. هن جو انهيءَ ڳالهه تي يقين هو ته سياست جي پنهنجي قوت ٿئي ٿي. هن کي ڄاڻ هئي ته انهيءَ قوت کي ڪڏهن استعمال ڪجي ته جيئن آمرن جي سموري قوت پرزا پرزا ٿي وڃي. نيٺ اها گهڙي 1967ع ۾ اچي پهتي. هن جي ولولہ انگيز ۽ قائدانه صلاحيت، پرجوش شخصيت ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه هن جي ڏينهن ڏينهن وڌندڙ مقبوليت کي ڏسي، ايوب خان پنهنجي وزيرن ۽ مصاحبن کي چيو ته، هو کيس عوامي طاقت کان پري رکن. ڀتو صاحب کي پنهنجي وقار ۽ ناموس جي حفاظت ڪرڻ ايندو هو ۽ هن عوامي آدمي ۽ جذبن کي عوام آڏو آڻي، کين امين بڻائي ڇڏيو نتيجي طور هڪ اهڙو بحث چڙهي پيو جنهن سياست کي محلاتن مان ڪڍي عوام ۾ آندو ۽ نيٺ ايوب خان جي اقتدار جي پڄاڻي آئي.

پيپلز پارٽي، نومبر 1967ع ۾ ٺاهي ويئي هئي ۽ ان جو تاسيسي اجلاس ڊاڪٽر مبشر حسن جي گهر لاهور ۾ ٿيو. ستت ئي پوءِ آءِ اِن جو 25 پئسن وارو ميمبر بڻجي ويس. اڄ به پارٽي جي رڪارڊ مان ظاهر آهي ته اولين شموليت ڪرڻ وارن مان پهريون ماڻهو هئس.

پيپلز پارٽي جي ٺهڻ کان پوءِ ڀتو صاحب، ايوب خان جي خلاف باقاعده مهڙ شروع ڪئي. هيءَ تحريڪ جنهن انداز سان هلائي ويئي، سا پاڪستان جي تاريخ ۾ ٻن خيالن کان نرالي هئي. هڪ ته هن کان

اڳ ڪنهن به سياستدان اهڙي ڪلٽي نموني ڪنهن پاڙون ڪنٽل آمر جي خلاف نه ڳالهايو هو ۽ نه وري هن خلاف تحريڪ هلائي هئي. ٻيو ته هن جي انهيءَ جرئت ماڻهن جي دلين مان خوف ڪڍي ڇڏيو ۽ هنن جا سمورا وسوسا پسر ڪري ڇڏيا. هن سڌو سنئون ماڻهن سان ڳالهايو هنن جا ڏک سور ٻڌا ۽ سندن دلين ۾ جاءِ ڪري ورتي. هن ڏتڙيل ۽ هيسيل ماڻهن کان سندن ئي زبان ۾ اهنج معلوم ڪيا ۽ ساڻن سندن ٻوليءَ ۾ ڏک وٺيا. شهيد پتو روايتي سياست جا انداز اورانگهي، سندن ڏک ۽ سورن ۾ پاڻي پائيو ۽ تيو.

1976ع جي سرءُ ۾ جڏهن پتي صاحب حيدرآباد ۾ ماڻهن کي طلب ڪيو ته ماڻهن جو سمنڊ اُٿلي پيو. هن اٿاه ساگر کي ڏسي ان وقت جي ڊنل حڪومت ان وقت جي اولهه پاڪستان واري گورنر جنرل موسيٰ کي اهڙو تپايو جو الائجي ڇا ڇا چوڻ لڳو. جنرل موسيٰ چيو به هيئن ته، ’هن جي جلسي ۾ ته خالي رکشا ۽ ٽانگي وارا هئا، ذهين ۽ زيرڪ شهيد پتي انهيءَ کي ڪلٽيءَ دل سان تسليم ڪيو بلڪ اها ڳالهه تسليم ڪرڻ هن لاءِ خوشيءَ جو باعث هئي ته هن جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ ڏتڙيل ۽ محروم هجور آيو هو. هن ڪلٽي عام ايوب خان کي ياد ڏياريو ته هو اڏا گهاڙي ۽ پيٽ بڪشي عوام جو آواز آهي، جنهن کي هيستائين صرف برسر اقتدار ٽولو پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ لٽيندو ۽ ڦريندو رهيو آهي.

ان کان پوءِ ستت ئي پتو صاحب ڪراچيءَ کان وٺي خيبر تائين انهيءَ ڏتڙيل ۽ هيسيل ماڻهن جي درميان هيو. هن هر هنڌ پهچي سندن سور ٻڌا ۽ ساڻن پنهنجو حال اوريو. هو ملڪ جي تقريباً هر شهر ۽ ڳوٺ ويو. هو هر وسڻين ويو اتي جي هر هاريءَ، ڪڙميءَ ۽ ڪاسبيءَ سان مليو. هن جي ولولہ انگيز شخصيت جي عجيب ڪشش هئي، جو جتي به ٿي ويو ماڻهن جو سمنڊ اُٿلي ٿي پيو.

جيئن جيئن تحريڪ هلي ۽ سياسي فضا ۾ گرمي پيدا ٿي، پورو ملڪ تبديلي واري اُمنگ سان ٻرڻ لڳو. ماڻهن چاهيو ٿي ته اها تبديلي جيتري جلد ٿئي اوتري ڀلي، مايوسي ۽ نراسائي، ايوب خان کي اهڙو

گهيري ورتو جو هن ڀڻي کي نومبر 1968ع ۾ گرفتار ڪري وڌو. گرفتاريءَ ۾ بندي تي تيل وارو ڪم ڪيو. پورو ملڪ اُتي ڪڙو ٿيو. هر هنڌ احتجاجي جلسا، جلوس ۽ مظاهرا ٿيڻ لڳا. مون کي ياد آهي جڏهن ڪراچيءَ ۾ اهڙي هڪ مظاهري ۾ شرڪت ڪرڻ آءُ پهتس ته سيڪاريل پوليس، اسان تي لنيون هلايون ۽ ڳوڙها گئس ڦٽي ڪئي، اسان کي پوليس لاک اپ ۾ بند ڪري ڇڏيو. نيٺ هڪ منهنجي دوست پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري، اسان سڀني دوستن کي آزاد ڪرايو.

ڪورٽ ۾ ڀڻي صاحب جيڪو قسمر نامو داخل ڪرايو سو پنهنجي جاءِ تي قانوني ۽ علمي ڪاوش جو هڪ نادر نمونو هو. هن حلف نامي ۾ نه صرف هن ظلم ۽ ستم وارن اقدام کي چئلينج ڪيو هو پر هن پنهنجي سموري سياسي نظريي جي اپتار به ڪئي، جيڪو گويا پاڪستان جي نوجوانن، دانشورن، قانوندانن ۽ ٻين هنرمندن جي سوچ جو عڪس هو. انهيءَ وقت، حڪومت پنهنجن مختلف حيلن سان اخبارن تي اهڙيون پابنديون هڻي ڇڏيون هيون، جو شهيد ڀڻي جون تقريرون، خطاب ۽ هن بابت خبرون بلڪل ڪونه ڇپجي سگهنديون هيون. قدرت جي ڪرڻي ائين ٿي جو اهي ئي پابنديون هيون، جيڪي خود ايوب خان جي تنزلي جو سبب بڻيون. مون کي ياد آهي ته پيپلز پارٽي انهن پابندين کان بچڻ لاءِ ”ڀڻي کي آزاد ڪريو“ جا بئج ڇپرايا ۽ اهي ڪٿي پين ڪارڪنن وانگيان آءُ ۽ بينظير جڏهن ڪراچي جي صدر واري علائقي ۾ پهتاسين ته ماڻهن جو هجور اسان تي ٿئي پيو ۽ انهيءَ کان اڳ جو اسين پنهنجا بئج واري واري سان ماڻهن ۾ ورهائيون، ماڻهو پاڻ مرادو اسان کان ڪسي ويا.

تن ڏينهن مون پنهنجي چاچي کي ساهيوال جيل ۾ خط لکيو جنهن ۾ پنهنجن سمورن آدمڻن ۽ اُمنگن جو ذڪر ڪيو هئو. ڪجهه ڏينهن ۾ مون کي چاچي جو جواب مليو جيڪو اڄ تائين آءُ ساھ سان سانڍيو پيو اڃان. هن لکيو هو: ”جيستائين 15 جنوريءَ وارو تنهنجو پيارو خط مون کي ڪونه مليو هو مون کي احساس ٿي ڪونه هو ته ڪو

تون ايڏو وڏو ٿي ويو آهين. جيتوڻيڪ تون منهنجن هٿن ۾ وڏو ٿيو آهين. پر ان مان اهو اندازو ڪونه ٿو ٿئي ته تون ذهني طور تي ڪيترو وڏو ٿي ويو آهين. تون دماغي طور ڪيترو وڏو ٿي ويو آهين تنهن جو ڪاٿو مون کي تنهنجي خط مان ٿيو جنهن سان مون کي خوشي به ٿي. وقت تمام آهستيگيءَ سان ڀر ڏاڍو ٿيڪو ٿو گذري جنهن کي محسوس ڪرڻ جو مدار انهيءَ ڳالهه تي آهي ته تون زندگي ڪيئن ٿو گذارين. بهرحال وڏن لاءِ ٻار هميشه ٻار ئي رهندا آهن. پوءِ پلي هو ڪيڏا به وڏا ٿي وڃن.“

وري ڪنهن هنڌ پنهنجي پسند جي موضوع تي به لکيائين: ”اڄ جي دنيا ۾ علم کان وڌيڪ ڪا اهم شيءِ ڪانهي. علم ڪانسواءِ هر ڇيز گم ٿي سگهي ٿي يا گهٽ ٿي سگهي ٿي. هر ڪنهن کي انهيءَ سونهري نڪتي جي ڄاڻ آهي. پر اڄ ان کي سمجهڻ جي جيتري گهرج آهي اوتري اڳ ڪڏهن ڪانه هئي. توکي پنهنجو مستقبل چونڊڻ ۾ تمام احتياط ڪرڻ گهرجي ۽ پوءِ سمورو ڌيان انهيءَ تي مرکوز ڪرڻ گهرجي.“

ماڻهن. ملڪ ۽ نوجوانن جي باري ۾ اهڙي امر ڳالهه لکي اٿائين، جو اڃا اڄ صرف ٿورو وقت اڳ مون اهو خط پڙهيو ته منهنجا وار ڪانڊارجي ويا. هن جا چند حوالا آءٌ هتي ڏيڻ چاهيان ٿو:

”حالتون تيزيءَ سان بدلجي رهيون آهن. پاڪستان هڪ نئين مرحلي ۾ داخل ٿي رهيو آهي. اسان کي لازماً مستقبل سمجهڻ گهرجي ۽ ان لاءِ تيار رهڻ گهرجي. مون کي خوشي آهي ته تون حالتن کي سمجهڻ ۾ دلچسپي وٺي رهيو آهين. هيءَ تمام سٺي علامت آهي. نئين نسل کي پاڪستان جي مستقبل سنوارڻ ۾ گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. آءٌ هن جي احساسات کي سمجهان ٿو اهوئي ڪارڻ آهي ته نوجوان مون تي مهربان آهن. مون کي نئين نسل جي قوتن ۽ صلاحيتن ۾ ڀرپور يقين آهي. مون کي خبر آهي ته هي نوجوان مستقبل جي چئلينج کي مؤثر نموني منهن ڏيندو. ملڪ تمام مشڪل حالتن مان لنگهي رهيو

آهي، پر اهي سڀ گذري وينديون. اسان کي قربانيون ڏيڻيون پونديون نه ته ڪابه تبديلي بهتري ڪانه آئي سگهندي هاڻي جڏهن ماڻهن قربانيون ڏنيون آهن ته هڪ وڌيڪ انصاف ڀريو معاشرو اُڀرڻ جو يقين اٿس. اهو منهنجي لاءِ وڏي اطمینان جو باعث آهي ته ماڻهو مون کي ياد ڪن ٿا. انهيءَ کان وڌيڪ ڪهڙي خوش نصيبي ۽ اُميد ڀري ڳالهه ٿي سگهي ٿي ته ماڻهو ٻين انسانن جي دلين ۾ گهر ڪري وڃي. مون پنهنجي وس آهر پاڪستان جي ماڻهن جي خدمت ڪئي آهي، اهوئي ڪارڻ آهي ته هنن اڃا مون کي ڪونه وساريو آهي. مهرباني ڪري حالتن جو ڳوڙهيءَ طرح اڀياس ڪندو ره. موجوده بحران جي اسباب جو جيئن تون مطالعو ڪنديين تيئن توکي زندگي سمجهڻ ۾ مدد ملندي جيل ۾ منهنجو وقت ڪٿجي ويندو. دنيا جو ڪوبه آمران کي روڪي نٿو سگهي. اوهان مان ڪنهن کي به ان لاءِ فڪر مند ٿيڻ جي ضرورت ناهي.

”اهڙين ڳالهين جي ڪري جيڪڏهن تون پنهنجي پڙهائيءَ تي ڌيان نه ڏيندين ته اهو سڀ کان غلط ٿيندو. سچ هيءُ آهي ته اسان کي ڪوئي ڇڪو ڪونه پهتو آهي. انشاءِ الله وقت ٻڌائيندو ته اسان کي ڪجهه به ناهي ٿيو. پر جيڪڏهن ڏکايون سچ پچ آهن ته ذهن انهن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار هجي. بلڪ، ڇاڪاڻ ته مون کي بي انصافيءَ سان جيل ۾ ڏڪيو ويو آهي، توکي پڙهائيءَ تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ گهرجي، تڪه اسان آئيندي اهڙين ڏاڍين کان بچندا رهون.“

”اسان جو ملڪ هڪ غريب ملڪ آهي. ان جا وسيلا، غريب ماڻهن جي مشڪلاتن کي ڏور ڪرڻ تي صرف ڪرڻ گهرجن. اهو مقصد ماڻڻ لاءِ سوشلزم واحد رستو آهي. جيڪڏهن اها ڳالهه ايوب خان سمجهي چڪو هجي ها ته اڄ ايتريون مشڪلاتون پيدا نه ٿين ها. اهر ڳالهه هيءَ ڪانهي ته اسان ڇا ٿا پسند ڪريون، پر اصل ڳالهه هيءُ آهي ته ماڻهن لاءِ ڪهڙي ڳالهه بهتر آهي. دير يا سوير، ماڻهن کي اهو سڀ ڪجهه ملي ويندو جيڪو هنن لاءِ چڱو آهي. ڪوان کي روڪي

نتو سگهي. جيڪڏهن سوشلزم کي چڱيءَ طرح سمجهايو وڃي ته پوءِ ئي اهو قابل فھر ٿي ويندو. بلڪ ماڻهو به ان کي قبول ڪري ويندا. اسان جي پارٽيءَ جا دستاويز اها سڄي وضاحت ڪن ٿا جيڪا سوشلزم جي ضرورت آهي. صرف ٿورو ۽ استحصالِي ماڻهو ئي سوشلزم جي مخالفت ڪندا. پر اهي گهڻو عرصو ڦرلٽ ڪري نه سگهندا. تمام جلد هنن کان حساب ڪتاب ورتو ويندو. مهرباني ڪري منهنجو فڪر نه ڪجانءِ، پنهنجو خيال رکجانءِ محنت ڪري ۽ پاڻ کي ملڪ جي خدمت لاءِ تيار ڪر.

هيءَ خط تائين ٿيل پورن ٻن صفحن تي مشتمل هو جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته شهيد چاچا، ڪورٽ ۽ وڪيلن جي چڪر مان وقت بچائي مون کي ياد رکيو. فيبروري 1969ع ۾ هاءِ ڪورٽ کيس جيل مان منتقل ڪري لاڙڪاڻي گهر ۾ نظر بند رکيو. آءٌ پنهنجي سؤٽن سان گڏ لاڙڪاڻي پهتس. جتي پتو صاحب پهچي چڪو هو.

هلڪي ساڻي سوت سان هو تمام حسين ۽ سمارت لڳي رهيو هو ۽ اسان جي پهچڻ تي پوڄ ۾ ئي اسان جو استقبال ڪيائين. ايئر مارشل اصغر خان جيڪو به اسان سان ساڳي جهاز ۾ آيو هو سو به اتي موجود هو. اهو صاف ظاهر هو ته قيد و بند جي صعوبتن شهيد پئي تي ڪو اثر ڪونه ڏنو هو... صرف هن کي وڌيڪ بي ڊپو ۽ ڪاميابيءَ لاءِ پرعزم بڻايو هو. هيءَ عجيب و غريب احساسن جا لمحا هئا. هڪ طرف پئي صاحب ڏاڍ ۽ استحصال جي خلاف ملڪ گير تحريڪ هلائي هئي، جنهن ۾ نوجوان، شاگرد ۽ دانشور سمنڊ جي ڇولين وانگيان اٿلي پيا هئا ۽ ٻئي طرف اسان انهيءَ سموري تحريڪ جي روح روان ۽ سرواڻ سان گڏ بيٺا هئاسون. سچ هن سان ڳالهائڻ ۽ هن کي ٻڌڻ، ڪهڙو نه فخر مندانہ احساس هو.

پئي صاحب، ملڪ جي سمورن سياسي قيدين کي آزاد ڪرڻ ۽ هنگامي حالتون ختم ڪرڻ جو مطالبو ڪيو هو. انهيءَ گهر کي زور ڀرڻ لاءِ هن بڪ هٿتال به ڪئي هئي. انهيءَ سموري تن يا چئن ڏينهن

واري بڪ هڙتال دوران، هو لاڙڪاڻي ۾ المرتضيٰ ٻاهر ويٺو رهيو جتي سارو ڏينهن هزارين ماڻهن نورا هڻندي ايندا ۽ ويندا هئا.

نيٺ ماڻهن جي مطالبن ۾ اهڙو زور وٺي ويو جو ايوب خان کي شهيد جا مطالبا مڃڻا پيا ۽ هن آزاد ڪيو ويو. هيڏانهن اعلان ٿيو هو ڏانهن ماڻهن لکن جي تعداد ۾ لاڙڪاڻي جي گهڻين ۽ رستن تي نڪري آيا ۽ سڄو ڏينهن ’جيئي ڀٽو‘ ۽ ’کٽي آيو خير سان، هو جمالو‘ جا نعرا هڻندا رهيا. ائين ئي لڳو جڻڪ ڪو جادوئي ڪرتب هجي. تاريخ ۾ اسان صرف اوليائن جي اهڙين ڪرامتن جو ذڪر پڙهيو هو. ڇوليون هڻندڙ ماڻهن جي سمنڊ آڏو شهيد، فخر سان اُٿي بيهندو هو ۽ پوءِ ڪنهن هٿڪڙي لڳل قيدي وانگيان هٿ مٿي ڪري جهٽڪي سان ٻئي هٿ ڌار ڪري ڏيکاريندو هو اهو ڏيکارڻ لاءِ زنجيرون ٽٽي چڪيون آهن ۽ هاڻي عوام آزاديءَ جو ساهه کڻي سگهندو. اهو ڏسي ماڻهو مڃن ٿا ۽ وانگيان رقصان ٿي ويندا هئا. آءٌ پنهنجن سؤٽن سان گڏجي هڪ ٽرڪ تي سوار لاڙڪاڻي جي سوڙهين گهڻين ۽ رستن تان لنگهي رهيو هئس، جنهن جي چئني طرف جوشيلن ماڻهن جو نعرا هڻندڙ هجور هئا. آءٌ جيڪي ڪجهه ڏسي رهيو هئس سو عجيب و غريب محسوسات جي ڪيفيت هئي: آڏو هڪ اهڙي قد آور شخصيت هئي جنهن جو هٿ انهيءَ بي قابو هجور جي هر ماڻهوءَ جي نبض تي هو ۽ هو سندن ڪيفيت کان واقف دنيا جي آمر جي ڏاڍ کان بي خوف بيٺو هو.

اوچتو ئي اوچتو هڪ ماڻهو اسان جي ٽرڪ آڏو نمودار ٿيو وڊ مان ريوالور ڪيڊيائين ۽ سڌو شهيد ڀٽي ڏانهن نشانو ڪيائين. پر مجال آهي جو ڪنهن خوف يا پريشانئيءَ جو ڪرڻو شهيد جي چاهي تي اچي. هن جو پهريون ردعمل اهو هو ته اسان ڏانهن منهن ڪري اطمينان تي ڪرڻ چاهيائين ته اسان سلامتيءَ واري جاءِ تي آهيون. انهيءَ اک چنڀ ۾ ماڻهن انهيءَ ”تيڻ واري قاتل“ کي ڳٽر کان جهلي ورتو ۽ ”عوامي انصاف“ جو مظاهرو ڪرڻ لڳا. پر تنهن هوندي به شهيد

ڀٽي، ڪٽپر ۽ حيات محمد شير پاڻو جيڪي اسان سان گڏ ٽرڪ ۾ سفر ڪري رهيا هئا، تن کي چيو ته انهيءَ شخص کي ماڻهن جي عذاب کان بچيائين. ائين هو شخص بچي ويو. مايوس ايوب خان طرفان شهيد ڀٽي کي پنهنجي راه تان هٽائڻ لاءِ اها آخري ڪوشش هئي.

اتان ڪراچي اچڻ لاءِ ڀٽي صاحب ريل رستي سفر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ مون کي خوشي انهيءَ ڳالهه جي هئي ته آءٌ پنهنجن سؤتن سان گڏ انهيءَ ريل ۾ سفر ڪرڻ وارو هئس. اهو سفر بولان ميل جي رستي ڪرڻو هو. اسان سيٽي هڪ گاڏي ۾ گڏ هئاسون، جيڪو غالباً اسان جي زندگيءَ جو ڊگهي ۾ ڊگهو ريل سفر هو. اسٽيشن جي وچ ۾ ڀٽو صاحب، اسان کي پنهنجن پرائن واقعن، لطيفن ۽ ايوب خان جي ڪلائينڊر نقلن سان ڪنپيءَ وانگي اُڀو ڪري رکيو هو. جيتوڻيڪ ريل رات ۽ ورندي ڏينهن هر گهڙي پنهنجو سفر جاري رکيو پر پلي اها وڏي اسٽيشن هجي يا ننڍڙي يا مورڳو ڪو حالت هجي، ماڻهن جو هجور سڀني هنڌن ساڳي جوش ۽ ولولي سان منتظر هوندو هو. ڇا دادو، سکر، ڪوٽڙي يا حيدرآباد، ماڻهن جا اهي ئي ميڙاڪا هئا. هر هنڌ شهيد ريل جي دروازي تي ايندو هو ۽ پوءِ پنهنجي سحر انگيز تقرير سان ماڻهن تي جادوئي اثر ڇڏي ويندو هو. ائين لڳندو هو جڻڪ هو هن جي انهن جوشيلين تقريرن ٻڌڻ لاءِ پهرن جا پهر انتظار ڪندا ٿي رهيا. آءٌ ڀانيان ٿو ته هيءُ ئي اها فرصت هئي جيڪا لينن کي روسي انقلاب کان پوءِ پنهنجي گهر واپس موٽڻ تي به ڪونه ملي سگهي هئي. رستي ۾ اسان کي هر هنڌ پيپلز پارٽي جا جوشيل ورڪر ۽ ليبر مليا، جن ۾ ممتاز علي ڀٽو ۽ حفيظ پيرزادو به شامل هئا.

نيٺ اها گهڙي آئي جڏهن اسان ڪراچي ڪئنٽومينٽ ريلوي اسٽيشن تي پهتاسين، جتي ماڻهن جو ڇوليون هٽندڙ سمنڊ اڳي ئي موجود هو. پوڙها، نوجوان، ٻار عورتون مرد سڀ اتي انهيءَ اوسيٽڙي ۾ ڪلاڪن کان موجود هئا، ته جيئن پنهنجي محبوب ليبر جي هڪ جهلڪ ڏسي سگهن. جيئن ئي گاڏي پليٽ فارم اندر داخل ٿي سڄي

فضا ڀتو زنده باد ۽ ايوب مرده باد جي نعرن سان گونجي ويئي. شهيد کي هڪ شاهي جلوس ۾ آندو ويو جيڪو ان وقت تائين ڪراچي ۽ جو سڀ کان وڏو جلوس هو. هر هنڌ ماڻهن هن لاءِ محبت ۽ ايوب خان لاءِ پرپور نفرت جو اظهار ڪيو.

حالتن نيٺ تيزيءَ سان ڦيرو کاڌو. ماڻهن جي وڌندڙ غيظ ۽ غضب آڏو ايوب خان جي طاقت گهڻو عرصو نه هلي سگهي ۽ نيٺ هن عوامي دٻاءُ آڏو جهڪي. اقتدار جوان واڳون يحيٰ خان کي ڏيئي ڇڏيون. هن چونڊن جي تاريخ مقرر ڪئي ۽ ستت ئي ڀتو صاحب، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ، وستين ۽ وسندين جتي جي ڌڙيل عوام کي ڪڏهن ڪنهن ياد نه ڪيو هو اتي ڀتي مرحوم کين پنهنجي پروگرام ولولہ انگيز قيادت ۽ معاشي پروگرام کان آگاه ڪيو. مون کي انهن جلسن ۽ جلوسن مان هڪ ڳالهه چڱيءَ طرح ياد آهي.

چونڊن کان ڪجهه ڏينهن اڳ آءُ پنهنجن سؤٽن سان گڏ لارڪاڻي ويس. نيٺ چونڊن وارو ڏينهن آيو ۽ گذري ويو ۽ اسان سڀ نتيجي جي انتظار ۾ ويٺا هئاسون. پيپلز پارٽيءَ لاءِ هي عظيم ڪاميابي هئي، ڪيئي وڏا وڏا ليبرل شڪست کائي چڪا هئا. شهيد ڀتو مون کي ياد آهي ته المرتضيٰ جي اڱڻ ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي نتيجا به ٻڌي رهيو هو ته ماڻهن کان مبارڪون به وٺي رهيو هو. آخري نتيجا آيا ته پيپلز پارٽي اولهه پاڪستان ۾ سموريون پارٽين کي ميساري ڇڏيو هو. وڏن وڏن سياسي اڳڪٿي ڪندڙن ۽ ماهرن جون سموريون پيشنگويون غلط ثابت ٿيون.

شهيد ڀتو جي ڪاميابي کان پوءِ ملڪ جي سياسي اُفق تي نااميدي جا اهڙا ڪارا ڪڪر چانئجي ويا جن جي ڪري هڪ ڀيرو وري ملڪ ۾ سياسي غير يقينيءَ جي فضا قائم ٿي ويئي، جنهن جو اصل ڪارڻ فوجي ٽولي جون چالون هيون، جن چونڊن ۾ ڀتو جي زبردست ڪاميابيءَ کان نابري وارڻ ٿي چاهيو. ڍاڪا ۾ هارائڻ کان پوءِ شڪست خورده فوجي ٽولي، ٻي ڪا واھ نه ڏسي اقتدار جون واڳون ڀتي جي

حوالي ڪري ڇڏيون. ۽ پوءِ ڀٽو ڏينهن رات شڪست جي سينيءَ ۾ ڪريل قوم پر نئون جذبو ۽ امنگ ڀرڻ لاءِ ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيون. سندس اڻ ٿڪ ڪوششن عيوض مرده قوم پر نئون ساهه پيو.

ان کان گهڻو پوءِ 5 جولاءِ 1977ع جو ڏينهن، پاڪستان جي لاءِ سياهه ترين ڏينهن هو. جنرل ضياءَ الحق هڪ چور وانگيان اوندهه ۾ عوامي چونڊيل حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو ۽ بعد ۾ هڪ لولي لنگڙي قانوني ڪارروائيءَ ذريعي کيس شهيد ڪيو ويو، جيڪو تاريخ جو پيائڪ ترين واقعو آهي. ڀٽي شهيد جي انهيءَ قيد و بند واري عرصي دوران لنڊن ۾ هئس، جتي مير مرتضيٰ ۽ شاهنواز به گڏ هو. مارچ 1979ع جي آخري ڏينهن ۾ مير، مون کي چيو ته آءٌ پاڪستان وڃي بابا سان ملي اچان ۽ کيس ڪي پيغام ڏيئي اچان. انهيءَ زماني ۾ اسان لنڊن ۾ هڪ قانوني ماهرن جي هڪ بين الاقوامي ڪانفرنس ڪري، مقدمي جي ڪاغذن جو مطالعو ڪرڻ پئي چاهيو ته جيئن هن سموري مقدمي جي ڪوڙ کي بي نقاب ڪيو وڃي. منهنجي ذمي اهو ڪم به هو ته مقدمي جي باري ۾ ڀٽو به قانوني مواد جمع ڪري اهو لنڊن کڻي وڃان.

ڏاڍي مونجهاري ۽ رڪاوٽ کان پوءِ آءٌ نيٺ راولپنڊي پهتس. مون وزارت داخلا کي درخواست ڏئي پنهنجي چاچي سان 27 مارچ تي ملڻ جو ارادو ظاهر ڪيو. نيٺ زندان خاني جي ڊگهين سلاخن واري ۽ آهني دروازن، گهٽن ۽ گهڙن کان ٿيندو اتي پهتس، جتي هڪ شينهن قيد هو. انهيءَ جيل جي درن ۽ درين مان لنگهندي ڪنهن اڻ چاڻ احساس هيٺ منهنجو سمورو اعصابي نظام جڪڙجڪڙ لڳو. جنهن ڪال ڪونٽريءَ ۾ ڀٽو شهيد هو تيستائين ويندي ڪجهه ويرم لڳي پر مون سان گڏ هلڻ وارو انسپيڪٽر يار محمد انهيءَ سموري پنڌ ۾ اهو سمجهائيندو هليو ته ڀٽي صاحب کي چوان ته ضياءَ کي رحم جي اپيل ڪري ”رحم جي اپيل سندس زندگي بچائي وجهندي“ هن مون کي

پڪ ڏياريندي چيو. مون هن کي ڪا ورندي ڪانه ڏني، بهرحال ڳالهين ڪندي ڪندي ڪال ڪوٺڙي اچي ويئي.

اتي پهچي مون يار محمد کي چيو ته ڪوٺڙيءَ جو دروازو کولي، ڇاڪاڻ ته مون پنهنجي ڇاچي سان ائين لوهي سيخن مان نٿي ملڻ چاهيو. ڇاچا اهو جملو ٻڌي ورتو جنهن تي مون کي اهڙي چنڊ پٽيائين، جهڙي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪونه ڪڍي هئائين.

”تون ڇو هن ماڻهوءَ کي منتون ڪري رهيو آهين؟ تون ڇا ٿو سمجهين ته مون کي هيترا عذاب ڏيڻ کان پوءِ هي توکي مون سان پاڪر پائي ملڻ جي اجازت ڏيندا؟ آءٌ هنن جي ڪا مهرباني ڪٿڻ نٿو چاهيان.“
 مون انهيءَ ڳالهه جي ڪٿي پڇر ڦٽي ڪئي. افسوس به ڏاڍو ٿيو. هاڻي ته دروازي ڪٿڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو. بهرحال منهنجي لاءِ هڪ ڪرسي آندي ويئي، جيڪا دروازي جي سامهون رکي ويئي ۽ لوهي سيخن جي پويان ڀٽو شهيد ويٺو هو. مون کي محسوس ٿيو ته جيڪو ڌڙڪو ڏنو هئائين تنهن جو کيس به افسوس ٿيو هو ۽ اها خلش مٿان لاءِ، چپن تي هڪ وڏي مسڪراحت آئي مون کي چيائين: ”اڄ به اها ئي Turnbull & Asser جي قميص پاتي اٿئي؟“

”ها.“ مون ورائيو.

”تو ڏاڍا سٺا ڪپڙا پهريا آهن. انهن ۾ سمارٽ ٿو لڳين.“ ۽ گڏوگڏ چيائين ته توکي هتي ڳالهائڻ ۾ تمام خبردار ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هتي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ چوريءَ ٻڌڻ جا تمام گهڻا اوزار لڳل آهن. انهيءَ کان پوءِ هن مون کان منهنجي باري ۾، مير شاهنواز ۽ صنم جي بابت حال احوال ورتا. هن کي انهيءَ جو اونو هو ته هو پڙهائيءَ تي ڌيان ڏين. مون کي اهو ڏسي ڏاڍو ڏک ٿيو ته ڪوٺڙيءَ ۾ اندر ڪاڪوس بلڪل دروازي جي ڀر ۾ هو، جتي جيلرس جي هر وقت نظر پوندي رهندي هئي. هن منهنجي نظرن جو تعاقب ڪيو ۽ محسوس ڪيائين ته آءٌ ڪٿي ڏسي رهيو هئس سو هڪدم چپن تي مسڪراحت آئي چيائين: ”هيءُ منهنجي هٿڪ ڪرڻ لاءِ هتي رکيو اٿائون. آخر مون قوم جي خدمت

ڪئي آهي، تنهن جو عيوضو مون کي هيئن ٿا ڇڪائين. نازي ڪئمپون به هن کان بهتر هيون.“

جبل ۾ پاڪستان جو سابق وزيراعظم ڪهڙين گندين حالتن ۾ رکيو ويو هو ۽ هن سان ڪهڙو ورتاءُ ڪيو پئي ويو تنهن بابت مون اخبارن ۾ ته پڙهيو هو پر اڄ مون پنهنجي اکين سان اهو ڏٺو. مون کي اهو به معلوم هو ته هو هڏن جي مٺ ويڃي رهيو آهي، پر هينئر منهنجي اکين آڏو اها حقيقت موجود هئي. هو تمام ڪمزور هيٺو ۽ ٽڪل لڳي رهيو هو جيتوڻيڪ هن جو عزم پهاڙ کان مضبوط هو. هو اهڙيءَ ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ بند هو جيڪا مشڪل سان ڊيگهه ۾ 12 فوٽ ۽ ويڪر ۾ 6 فوٽ هوندي، جنهن ۾ جانور به مشڪل سان رهي ٿي سگهيو. هو ته وري به انسان هو. هن کي سمهڻ لاءِ ڪو بسترو ڪونه هو جنهن ڪري کيس مجبوراً پٽ تي سمهڻو پيو ٿي.

”هي آهي اهو طريقو جنهن ۾ هو ملڪ جي چونڊيل وزيراعظم سان ورتاءُ ڪن ٿا..... اهڙي ماڻهوءَ سان جنهن پاڪستان جي وڃايل ساک واپس آندي ٿي هزار جنگي قيدي دشمن جي قبضي مان آندا ۽ هارائيل زمين کي واپس حاصل ڪيو. جڏهن ته مصري ۽ شامي قومون اڃا تائين پنهنجي هارائيل زمين کي اسرائيل کان حاصل ڪري نه سگهيون آهن. اسلامي سربراهه ڪانفرنس جي چيئرمين سان ڪهڙي ويدن ڪن ٿا، تنهن جو حال اهو آهي. هڪ هارائيل ۽ نااميد قور کي واپس زندگيءَ جي نعمتن سان مالا مال ڪرڻ ۽ وڃايل وقار ٻيهر ڏيارڻ جو صلوهن طرح ڏين ٿا.“

مون کي ائين محسوس ٿيو ته هن موت سان سڱ اٽڪائي ڇڏيو هو ۽ هاڻي اندروني طرح پاڻ کي ان لاءِ تيار ڪري رهيو هو. هاڻي هن کي صرف اها چنتا هئي ته تاريخ ۾ هن جو ڇا درجو هوندو ۽ ماڻهو کيس ڪهڙي طريقي ياد ڪندا.

”ٻاهريان ملڪ ۽ اتان جون اخبارون مون بابت ڇا ٿا چاهين؟“ هن ڪن پلڪ جي وقفي کان پوءِ پڇيو.

”هو چوڻ ٿا ته اوهان بي گناهه آهيو ۽ سمورو مقدمو ڪوڙو آهي.“ مون جواب ڏنو.

”مون کي خبر آهي، مون کي خبر آهي.“ هن ٿورو ٻانهن کي مٿي ڪري ائين چيو جڻ کيس سمورو احساس هجي. ”مون کي اهو ٻڌاءُ ته هو منهنجي ڪاميابين، منهنجي سوچ ۽ تاريخ پر منهنجي مقام بابت ڇا ٿا چوڻ.“ هن وري پڇيو.

مون کي لڳو ته آءُ ڪنهن ماڻهوءَ جي آڏو نه پر هڪ نظريي، هڪ پوري تحريڪ جي آڏو هئس. هڪ ماڻهو جيڪو موت کي اکين پر گهوري رهيو هجي، تنهن کي جيلر اڃا به اذيتون ۽ تڪليفون ڏيڻ بند نٿا ڪن ۽ کيس بدبودار ڪال ڪوٺڙي پر رکيو ويٺا آهن. انهيءَ ماحول پر رهندي به هن جون نگاهون موت کان پرائهون ڏسي رهيون هيون، جتي تاريخ جو قرطاس گهڻو وسيع ۽ اونهو آهي.... ۽ پوءِ ٿوري دير رکي چيائين: ”آءُ ماڻهن جي دلين ۽ دماغ پر رهندس. آءُ تاريخ بڻجي ويندس. ماڻهو منهنجي باري پر شاعري ڪندا. هو منهنجي باري پر گيت ڳائيندا.“ مون ڏٺو ته اهي لفظ چوندي هن جي چهري تي گهرو اطمينان موجود هو.

مون کي ملاقات لاءِ اڌ ڪلاڪ ڏنو ويو هو ۽ اهو پڪيءَ وانگيان تيزيءَ سان اڏامي رهيو هو. اهو ڏسي آءُ ٿورو اڳڀرو ٿيس ته جيئن چاچي جي ڪن پر ڪي اهڙيون ڳالهيون ٻڌايان، جيڪي انسانن جي لڳايل جاسوسي پرزن تائين نه پهچن. هن پر ڪئين اهم پيغام هئا جيڪي پهتا ۽ اتان ڪيترن ئي جوابن جي ڏي وٺ ٿي، جيئن ئي منهنجي ملاقات جو وقت پورو ٿيو، مون يار محمد کي رحم جي اپيل جي باري پر مطلع ڪيو.

ڪاش! اها ڪهڙي نه غلطي هئي. آءُ ته شهيد ڀٽي کي بهتر ڄاڻندو هوس. جنهن جي تقرير پر لفظ ”رحم“ ڪڏهن نمودار نه ٿيو. مون يار محمد سان ڳالهه مس پوري ڪئي ته ڀٽي مرحومر گجنڌر ڙڪي: ”نا! منهنجي زندگي رب العزت جي امانت آهي، ضياءَ جي

ڪونهي، منهنجو نالو تاريخ جي ميراث آهي. هو انهيءَ ڪري مڇريل آهن. جو هو منهنجي زندگي ته ڪسي سگهن ٿا، پر منهنجي روح تي قبضو ڪري نٿا سگهن. هو منهنجي انهيءَ تاريخي مقام کان مون کي محروم نٿا ڪري سگهن.“

پهرين اپريل تي مون کي ٻيءَ ملاقات جو وقت ڏنو ويو. پر هن پيري جسماني تلاشي ڏاڍي سخت هئي، تنهن کان پوءِ مون کي ساڳي پوليس آفيسر وٽ پيش ڪيو ويو جنهن جي نگرانيءَ ۾ ڀرتي شهيد جي ڪال ڪوٺڙي تي پهچايو ويس. مون کي ڏسڻ شرط هن مسڪرايو ۽ پوءِ چيائين: ”آءٌ ڀانيان ٿو ته هنن منهنجون سموريون ملاقاتون ساڳئي ڏينهن تي رکيون آهن. بينظير ۽ تنهنجي چاچي توکان ٿوري دير اڳ هتي آيا هئا.“ ان وقت تائين مون کي اها خبر ڪانه هئي ته هي سڀ ڪجهه هڪ قتل جي تياري هئي. اسان وري به لوهي سيخن جي آر پار هڪ ٻئي سان حال وٺايا ۽ ڪجهه سُس سُس ڀر ڳالهائون ڪيون. هن مون کان پڇيو ته ٻاهر ڪهڙيون ڳالهائون ٿيون هلن.

”مون کي لڳي ٿو ته هي ڦاسي ڏيڻ جا سانباها ڪري رهيا آهن.“ مون تمام ڏک پري آواز ۾ ورائيو ۽ مون ڏٺو ته انهيءَ جواب جو هن جي چهري تي نه ته ڪو اثر پيو ۽ نه ڪا جسماني چرپر ڪئي. هن صرف ڪنڌ جي هلڪي ڌوڻ سان هائوڪار ڪئي. مون تي چڻ پهاڙ ڪري پيو ۽ سوچيم ڪاش! اها ڳالهه نه چوان ها. آءٌ ڏاڍو اُڏاس ۽ مايوس هئس. مون چاهيو ٿي ته هن لاءِ ڪجهه ڪريان، ڪجهه به سومون چيومانس:

”اوهان ڇو نٿا ماڻهن کي آواز ڏيو ۽ پيپلز پارٽيءَ جي ليڊرن کي چئو ته اهي ماڻهن تائين اوهان جو پيغام پهچائين ۽ کين رستن تي آڻين.“

اهو ٻڌي چاچي مرحوم خالي ڪوٺڙيءَ ۾ گهوريو ۽ پوءِ چيائين: ”پيپلز پارٽيءَ جي ليڊرن مون کي چيو ته ماڻهن کي ڪڍون. پر مون چيومان ته انهيءَ جي تڪليف نه ڪريو. آءٌ انهيءَ کان گهڻو اوجو آهيان، جو کين ماڻهن کي ڪڍڻ لاءِ چوان ۽ کين اهو ڏسيان ته ماڻهن ويچارن جي

حياتين کي منهنجي لاءِ خطري ۾ وجهن. زندگي اهر آهي پر ڪنهن جي وقار تي قربان ٿيڻ نه گهرجي. يقيناً انهن جي اها آڇ به بي دليءَ سان ڪيل هئي، نه ته مون کان چو پڇن ها. هتي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ ويهي آءُ هنن جي ڪهڙي رهبري ڪري سگهان ٿو، ان ڳالهه کي ڌوڙ پاءُ ڇڏي ڏي جيڪڏهن هنن کي ڪجهه ڪرڻو هو ته پاڻ ڪن ها. مون کان انهن ٻارن وانگيان چو پڇڻ آيا جيڪي جهنگ ۾ راند ڪيڏندي ڪيڏندي اچي پڇندا آهن ته مون کي ڇا ڪپي.

مون ڳالهه هتان ويڃڻ نٿي ڏني تنهنڪري پڇيم: ”پوءِ مون کي اجازت ڏيو ته آءُ وڃي ماڻهن کي ميڙيان ۽ کين اوهان جو پيغام ڏيان.“
هن هڪ گهڙي سوچيو ۽ پوءِ پڇيائين: ”انهيءَ ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟ هاڻي مون پنهنجي پاڻ کي مرڻ لاءِ تيار ڪري ڇڏيو آهي.“
”اهو ته نيڪ آهي، پر هو به توهان جو حق آهي. اوهان کي

استعمال ڪرڻ گهرجي.“ مون زور ڀريو.
”نيڪ آهي ته پوءِ انهيءَ ڳالهه کي ٻين لفظن ۾ چئو، کين چئو ته ٻاهر نڪرو ۽ پنهنجي ليڊر لاءِ جدوجهد ڪريو. کين چئو ته پتي صاحب کي پنهنجي زندگيءَ بچائڻ جو اونو ڪونهي ۽ تنهنڪري اوهان کي ڪونه چوندو ته هن لاءِ پنهنجي زندگيءَ کي خطري ۾ وجهو.“ هويڪساهي چئي ويو ۽ مون کي محسوس ٿيو ته اهي لفظ هن جي دل جي گهراين مان اچي رهيا هئا.

”نه“ مون ڳالهه کي رد ڪندي ۽ ڪجهه باغيانه انداز ۾ چيو ”يا ته آءُ کين چوندس ته هيءُ اوهان جون هدايتون آهن، يا ته بنهه ڪجهه ڪونه چوندس. جيڪڏهن آءُ کين گول مول لفظن ۾ چوندس ته خبر ناهي هرڪو انهيءَ جي ڪهڙي ڪهڙي معنيٰ ڪڍي.“
هن وري ڪجهه ويرم لاءِ سوچيو ۽ پوءِ هڪدم منهنجا هٿ

پنهنجن هٿن ۾ پڪوڙي چيائين:

”توڪي خبر آهي ته آءُ توکي هتي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. تون نيڪ ٿو چئين.... چڱو هاڻي تون وڃ ۽ وڃي کين چئو ته ماڻهن کي آواز

ڏين، کين وڃي ٻڌاءَ ته منهنجون هي هدايتون آهن. پر انهيءَ کان پهرين بينظير ۽ پنهنجي چاچيءَ سان ملاقات ڪر ۽ کين ٻڌاءَ ته پارٽي ليڊرن لاءِ منهنجون هي هدايتون آهن.“

۽ پوءِ اسان وري سُس پُس وارين ڳالهين ۾ لڳي وياسين ۽ پوري اعتماد سان هڪ ٻئي کي پيغام ڏيڻ لڳاسين. مون کي ٻئي صبح جو لنڊن ڏانهن واپس پرواز ڪرڻو هو ۽ مير مرتضيٰ لاءِ ڪي اهڙا پيغام کڻي وڃڻا هئا، جيڪي تمام نازڪ ۽ اهم هئا ۽ جيڪي وقت اندر پوري طريقي ۾ پهچائڻا هئا. اسان اڃا ڳالهين ۾ هئاسين ته جيلر جو ڪارندو يار محمد اچي ويو ۽ ايندي شرط چيائين: ”اوهان جا ٽيهه منت پورا ٿيا.“ شهيد ڀٽي هن کي ايندي ڏٺو هو سو ان کي ڏسي آگر سان اشارو ڪري هڪ جو اشارو ڪيائين، جنهن جو مطلب هو ته هڪ منت اڃا ڳالهائڻ ڏي

”چڱو ڀلا“ يار محمد جواب ڏنو، جيڪو ان وقت هن وڏي سخاوت ڪري ڏنو.

پوءِ هڪدم ڀٽو شهيد اُٿي بيٺو ۽ بنا ڪنهن هڪ جي پنهنجي ڪرسيءَ کي لت هڻي پاسيرو ڪيائين ۽ رڙ ڪري چيائين: ”وڃ طارق، آءٌ هن شخص جي انهيءَ قسم جي سخاوت کي پسند نٿو ڪريان. آءٌ اڃا به منتخب وزيراعظم آهيان ۽ هنن کان ڪنهن قسم جي مراعات وٺڻ پسند نٿو ڪريان.“

۽ پوءِ هن هٿ مٿي ڪيو ۽ مون کي خدا حافظ چيو. هيءُ آخري دفعو هو جنهن کانپوءِ اسان کي ڪڏهن ملڻو ڪونه هو. ٻئي صبح جو آءٌ آخري دستاويز ۽ ڪاغذات کڻي لنڊن هليو آيس ۽ مير ۽ شاهنواز سان گڏجي عالمي قانوندانن جي ڪانفرنس جي تياري ڪرڻ ۾ لڳي وياسين.

3 اپريل جي رات جو دير سان آءٌ، مير ۽ شاھ سان گڏ سندن اپارٽمينٽ تي هئس. انهيءَ وقت تائين ڪي همٿائيندڙ خبرون اچي چڪيون هيون، جن اسان کي گهڻي عرصي کان پوءِ ٿورو سکون ۽

اطمينان ڏنو هو. تنهنڪري آءُ ٻين بجي ڌاري رات جو پنهنجي فليت تي هليو آيس. انهيءَ خيال سان ته رات جو باقي عرصو ڪجهه سڪون جي ننڊ نصيب ٿيندي اٿڪل ساڍي ٽين بجي رات جو منهنجي ٽيليفون جي گهٽي وڳي. ننڊاڪڙين اکين سان مون هٿوراڙيون ڏيئي فون جي رسيور ڪنيو. فون تي مير هو. ”هنن ذوالفقار علي ڀٽي کي ماري ڇڏيو آهي.... ۽ انهيءَ سان گڏ هنن اسان جي وجود جي به هڪ حصي کي ماري ڇڏيو آهي.“

مون کي ياد آهي. ڪا اهڙي اک ڪانه هئي جنهن جي اکين مان ڳوڙها نه ترپا هجن. چوٿين اپريل جي فجر جو اسان سڀني نماز پڙهي ذوالفقار علي ڀٽو هاڻي اسان جي وچ ۾ ڪونه هوندو.

مسٽر ڀٽو منهنجو چاچو هليو ويو آهي، پر سندس ياد صدين تائين عوام جي دلين ۾ رهندي هن جو اواز هاڻي ڪٿي نه ٻڌجي پر هن جي شان ۾ هن جي ياد ۾ هن جي ڪارنامن ۽ ڪاميابين کي ياد ڪندي عام ماڻهو هن جي نالي جا گيت ضرور ڳائين ٿا. هن جو نالو تاريخ جي تمام روشن باب وانگيان چمڪي ٿو. ڪا ٽنڪ، ڪو هٿيار ڪا قوت ماڻهن جي دلين مان هن جي نالي کي ڪڍي نه سگهي آهي. ڀٽو هن سرزمين جو سڀوت هو. هو هن زمين جي مٽيءَ ۽ رت جي امانت هو. هن جو روح انهن اوازن سان هر آواز تي ويو جيڪي اڄ به زمين تي، آسمان تي جيئي ڀٽو جي نعرن جي صورت ۾ ٻڌجن ٿا. هزارين ماروٽرن جا آواز هن جي ذات جو اولڙو آهن. هو کيس واپس نٿا آڻي سگهن پر هن جي شخصيت هنن جي دل جي ڌڙڪن، هنن جي ڳوڙهن ۽ جرڪندڙ احساسن ۾ تبديلي ٿي ويئي آهي، جنهن ۾ هنن جو احتجاج به شامل آهي، ته شرمندگي به.

ذوالفقار علي ڀٽي ۾ هڪ ولولہ انگيزي هئي جيڪا هن ماڻهن کي ڏني، هن جي نبض ماڻهن جي هٿ تي هوندي هئي، جنهن کي هو پنهنجي مردم شناس هٿن سان رکندو هو ته ان مان شفقت ۽ دليري پئي ڦوٽون جرڪنديون هيون. هو انهن جي ڌڙڪن جو عڪاس هو. ڀٽي

مرحوم جو ساهه هٿن ڌٽڙيل ماڻهن جي ساهه سان گڏ هلندو هو هو گڏ
 کلندا ۽ ساڻس گڏ رڻندا هئا. هو کين سان بي پناهه محبت ڪندو هو
 ته موت پر ماڻهو مٿانئس فدا ٿيندا هئا. سندس لفظن ۾ ”... اهو سندس
 زندگيءَ جو سڀ کان وڏو معاشقو هو...“ هو چاهي ٻين ۾ هر ڪاهيندا
 هجن يا ڪارخانن ۾ سانداڻيون ڪٽيندا هجن، دفترن ۾ ڪم ڪندا
 هجن يا گهٽين ۾ تول وڪڻندا هجن، هو کين ڏسي گد گد ٿيندو هو ۽
 جڏهن ساڻن گڏ ٿيندو هو ته هو سڀ هن سان وڪ ۾ ملائي هلندا
 هئا... سندن چال ۾ هڪ وچ جي تڪ اچي ويندي هئي. هڪ ٻئي کان
 ڌار رهڻ جو ٻنهي مان ڪنهن کي وهم و گمان به ڪونه هو.
 ۽ مون کي ان تي فخر آهي ته عوام جو اهو محبوب اڳواڻ ڪو ٻيو
 نه پر منهنجو چاچو هو جنهن کي اڄ دنيا شهيد ڀتو جي نالي سان ياد
 ٿي ڪري

پتي جا شروعاتي ڏينهن

عمر قريشي

4 اپريل 1979ع تي آءِ لنڊن ۾ هئس. اسر جي ويل ٽيليفون جي گهٽي وڳي. پنيپرڪي جي مهل ٽيليفون جي گهٽي وڃڻ، منهنجي لاءِ ڪا چڱي ڪانه ٿيندي آهي، بلڪ آءُ ان کي ائين سمجهندو آهيان چٽڪ ڪنهن باهه لڳڻ جو الارام وڃائي وڌو هجي. سو....؟ مون فون ڪنيو. پتي پاسي هڪ دوست هو.

”ريڊيو ڪول.“

هي آواز حڪم گهٽ ۽ احتجاجي صدا وڌيڪ هو. هن جي راڙي ۾ زلزلي جو تاثر هو. منهنجي اکين مان ننڍا آڏامي ويئي ۽ ڀر ۾ پيل ريڊيو جي سُئي کي هيڏانهن هوڏانهن ڪرڻ سان نيٺ هڪ نيوز ريڊر جو آواز ڪنن تي پيو جيڪو چئي رهيو هو ته ذوالفقار علي ڀٽي کي ڏنل موت جي سزا تي عمل ٿي ويو آهي. مون کي ڪنن تي اعتبار ٿي نه پئي آيو. نيٺ ٻڌي ٻڌي منهنجي طبيعت ۾ ڪاوڙ ۽ گنڀيرتا اُڀرڻ لڳي. هڪ گهاتو دوست وڃڻي ويو هو. اها گهڙي مون کي ته زهر ٿي لڳي، جنهن جو تصور به آءُ نٿي ڪري سگهيس. مون کي خبر هئي ته

ٽيليفون جي گھنٽي وري وڃندي ۽ منهنجو ذاتي ڏک، عوامي صدمو ثابت ٿيندو. مون ۽ منهنجي گهر واري فيصلو ڪيو ته نيو گارڊنس وڃان ۽ اسان ٻئي وياسين. لنڊن ۾ اپريل جو مهينو بهار جي خوشخبري کڻي ايندو آهي. رت بدلي آهي، پن ڇڻي پوندا آهن ۽ نوان گل پن، گونچ وڻن کي بلهاري وجهندا آهن. انهيءَ نظاري مون کي ۽ منهنجي ڏک کي جهڪو ڪيو پر ان ۾ هڪ اُميد ۽ عزم جو ڪرڻو به نظر آيو.

پوين سالن جون يادگيريون. هڪ ٻئي پٺيان تيزيءَ سان منهنجي دماغ ۾ گھمڻ لڳيون. ذوالفقار علي ڀٽي سان منهنجو ناتو سالن جي دوستيءَ جو نالو هو. جيڪڏهن هوندم رهي ها ته اسان جي دوستي کي به اڏي صدي ٿي وڃي ها. اسان اسڪول جي زماني کان وٺي دوست هئاسين. جڏهن ٻئي چڻا دي ڪئٿيڊرل اسڪول بمبئي ۾ پڙهندا هئاسين. اسان ٻئي چڻا گڏ ڪرڪيٽ ڪيڏيا هئاسين ۽ ظاهر آهي ته اهو ناتو سڀني کان مضبوط هو. جنهن ڏينهن Muslims جي تيمر The Pentagular سان مئچ ڪيڏندي هئي ته اسان گڏجي ڪلاس مان ڀڄي نڪرندا هئاسين ۽ اها مئچ ضرور ڏسندا هئاسين ۽ پوءِ دي مسلم جي ڪاميابي تي جشن ماڻائيندا هئاسون ۽ ناڪامي تي گڏجي ڏک ڪندا هئاسين. آءٌ سمجهان ٿو ته ان وقت اسان جي زندگيءَ جي ڇڏي ڏنو.

لاس اينجلس ۾ اسان اهو سڀ ڪجهه ڪندا هئاسين جيڪو اسان بمبئي ۾ ڪيو ڪو ٿورو گھڻو فرق ٿيو ته هن ڳالهه جو ته اسين ڪجهه وڌيڪ ڙٽا ٿي ويا هئاسين. پر اسان جي اتان جي سمورن دوستن کي اهو ڏسي تعجب ٿيندو هو ته انهيءَ عمر ۾ اسان ڪيئن سياسي سوچ رکون ٿا. هنن لاءِ اسان سياسي شعور ۾ بلڪل سمجهدار ٿي ويا هئاسين. آءٌ ٿٽو سمجهان ته اسان ڪوئي غير معمولي ذهني سجاڳي جو مظاهرو ڪيو هو پر حقيقت هيءَ هئي ته اسان جي پنهنجي ذاتي پس منظر ۾ اسان جون دلچسپيون ۽ مصروفيتون وڌيڪ سنجيده هيون ۽ اسان هاڻي اخبارن ۾ صرف ڪارتون ۽ ڪامڪس ڏسي گذارو ڪون ڪندا هئاسين.

اسان ڪاليج ۾ جيڪي ڪجهه ٿيندو هو تنهن ۾ ڀرپور حصو وٺندا هئاسين، خواه اها تعليمي سرگرمي هجي يا غير تدريسي. اسان ڊيپٽ ٽيم جا ميمبر هئاسين ۽ جڏهن راندين جي موسم ايندي هئي ته پابنديءَ سان هر چينجر تي فت بال مئچ تي ويندا هئاسين، هر آچر تي گرفت پارڪ ۾ ڪرڪيٽ ڪيڏڻ ويندا هئاسين. اسان جنهن ٽيم ۾ شامل هئاسين تنهن جو نالو The Corinthians هو ۽ چاڪاڻ ته ٻين رانديگرن جي ڪيڏڻ جو معيار گهٽ هو تنهنڪري هو ۽ آءٌ ٻئي چٽا سپر اسٽار هئاسين. انهيءَ بهاني اسان پوري ڪيليفورنيا به گهمي ورتي. اسان ٻئي هڪ ٻئي جي ڏيڏي تي هلندا هئاسين ۽ چاڪاڻ ته آءٌ هن کان چند مهينا وڏو هئس. تنهنڪري سدائين هن جو خيال رکندو هئس. هيءَ ڪا معمولي دوستي ڪانه هئي، اسان ٻنهي يائرن وانگيان گذاريندا هئاسين. ۽ جڏهن هو صدر ۽ پوءِ وزيراعظم ٿيو تڏهن به ٻنهي جي وچ ۾ صرف دوستيءَ جو ئي رشتو رهيو. ٻيو ڪجهه نه.

ڪيترين ڳالهين ۾ اسان هڪ ٻئي سان هروڀرو اتفاق نه ڪندا هئاسين ۽ نه وري آءٌ ڪو هروڀرو هن جي هر ڳالهه جي پٺيڙائي ڪندو هئس. عام ماڻهن ۾ هن جي رتبي ۽ درجي جي ڪري آءٌ هن جي عزت ڪندو هئس، پر جڏهن اسان ٻئي اڪيلا هوندا هئاسين ته هو ذلعي هو ۽ آءٌ عمر هئس ۽ انهيءَ پريڦينا ويجهڙائيءَ ۽ پنهنجائيءَ جو جذبو چاڻيل هو.

نوجوانيءَ ۾ ذوالفقار علي ڀٽو ڪيئن هو اهو سوال مون کان گهڻيءَ گهمرا پڇيو ويو آهي ۽ مون هميشه چيو آهي، هو هر انهيءَ نوجوان وانگيان هو جيڪو آرامده زندگي گذارڻ چاهيندو هجي، پر ڪڏهن ڏکين گهڙين سان به محبت ڪندو هجي. هو پنهنجي پسند ۽ ناپسند ٻنهي جي باري ۾ نهايت شديد جذبو رکندو هو. بلڪ جن کي پسند نه ڪندو هو تن جي باري ۾ ٿورو ظالم به هو. هو پنهنجن خيالن تي پختگيءَ سان قائم رهندو هو ۽ جيڪي سندس خيالن جي حمايت نه ڪندا هئا تن بابت هو ترش به بڻجي ويندو هو. مون کي خبر ڪانهي ته ان وقت کيس ڪا سياسي آرزو به هئي. بهرحال، هن انهيءَ باري ۾

ڪجهه نه ٻڌايو هو ڇاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته آءٌ سندس همت افزائي نه ڪندس. آءٌ سياست کي بند گهڙيءَ جي راند سمجهندو هئس. تنهنڪري هن ڪڏهن به پاڻ سان شامل ڪرڻ جو ارادو ڪونه ڏيکاريو. انهيءَ ئي رويي سان پنهنجي جي لاڳاپن کي خاص نوعيت بخشي هئي.

بهرحال، مون کي ياد آهي ته پيلو مودي مون کي چونڊو هو ته هڪ ڏينهن ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان جو وزير اعظم بڻجندو. هو اها ڳالهه اهڙي يقين سان چونڊو هو جڏهن ته کيس خبر هئي جيتوڻيڪ هن ڪڏهن انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪونه ڪيو ته ڪا آرزو هن جي دل ۾ پرورش پائي رهي هئي. گهڻو پوءِ جڏهن هو پاڪستان جو وزير خارجو بڻيو تڏهن هن مون کي ٻڌايو هو ته هن اقوام متحده ۾ پاڪستان جو سفير بڻجڻ تي گهريو. ان وقت هن جا سياسي لاڙا ڪهڙا هئا. آءٌ سمجهان ٿو ته هو ٿورو ڪاٻي ڌر جي نظريات ڏانهن رومانوي طريقي جو لاڙو رکندو هو. هو بينڪيت جي خلاف هو. ٻيو مسئلو جنهن کان هن کي سخت نفرت هئي ته اهو اسرائيل هو. آمريڪا جو ذڪر جڏهن اسرائيل جي مددگار طور اڀريو هو ته هو يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا جي بدران جيوٿس اسٽيٽس آف آمريڪا سڏيندو هو. بهرحال هو اينتي سميتڪ ڪونه هو.

ڪڏهن ڪڏهن ڪا سياسي شخصيت دورو ڪندي اسان جي ڪاليج ۾ اچي ويندي هئي. نڪسن به آيو، هيو برٽ هميفري به آيو. هميفري پنهنجي گفتگو ۾ پاڻ تي لڳل ليفٽسٽ جي چاپ مٿائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. تقرير ڪندي هن پاڻ کي ”..... غير نظرياتي ڀر ڪنهن انصاف پرڻي نظام جو حامي ۽ فلاحِي مملڪت جو جمهوريت پرست“ قرار ڏنو.

انهن لفظن ذوالفقار علي ڀٽي کي ڏاڍو متاثر ڪيو. آءٌ ڀانيان ٿو ته هن جي سوشلزم انهيءَ قسم جي هئي. هو اهڙي نظريي کي تمبير ڪرڻ جي پوري ذهني صلاحيت رکندو هو. هو ۽ آءٌ پاڪستان جي باري ۾ دير

تائين گفتگو ڪندا رهندا هئاسين ۽ انهيءَ عزم جو اظهار ڪندا هئاسين ته ”هڪ ڏينهن ملڪ مان غربت ختم ڪنداسين، سماجي اڻ برابري ختم ڪنداسين ۽ هر اک مان خوف جو اثر تڙي ڪينداسين.“ هيءُ اهو جملو هو جيڪو هن کي ڏاڍو وڻندو هو ۽ هو اڪثر پنهنجي گفتگو ۽ تقريرن ۾ ورجائيندو هو.

پوءِ هو برڪلي يونيورسٽي ڏانهن هليو ويو ۽ آءُ پويان يونيورسٽي آف ڪيليفورنيا ۾ ترسي پيس. پر اسان هڪ ٻئي سان رابطي ۾ رهندا هئاسين. ڪڏهن پيلو مودي مون وٽ هليو ايندو هو ۽ اتان ٻئي گڏجي هن وٽ برڪلي هليا ويندا هئاسين. پوءِ هو آڪسفورڊ هليو ويو ۽ پوءِ اسان جو رابطو ٿئي پيو. پالڪيٽي جي اوستا پنهنجن سمورن رنگين خوابن سان گڏ گم ٿي ويئي هئي. هو منهنجو هڪ املهه دوست هو خاص ڪري تن ڏينهن جڏهن مينهن وسندي به ڪرڪيٽ ڪيڏندا هئاسين.

دوراندیش قانوندان

جي. ايڇ عباسي

هتي جيڪي ڳالهيون لکندس، سي ماضيءَ جي ڌنڌ ۾ لڪل آهن. بهرحال انهن مان گهڻي ئي منهنجون ذاتي مشاهدي مان آهن. جيڪي پهريون ڀيرو منظر عام تي اينديون:

هي يادگيريون دوستيءَ جي ناقابل فراموش ڏينهن جون آهن. هتي آءٌ پنهنجن پڙهندڙن سان پائيوار ٿيڻ گهران ٿو ڇاڪاڻ ته انهن مان گهڻيون يادگيريون اسان جي ننڍپڻ جي دوستي جون آهن. ذوالفقار علي ڀٽي جي زندگي تاريخ تي هڪ اڻمت نقش ڇڏي ويئي آهي. هو انهيءَ لاءِ پيدا نه ٿيو هو جيڪو تاريخ هن سان ڪيو ڇا لاءِ ته انصاف جا ڪيترائي روپ ٿين ٿا. بهرحال منهنجي ڪيتري عرصي کان اها خواهش رهي هئي ته هن جي ننڍپڻ جي باري ۾ ڪي غير معمولي ڳالهيون ٻڌايان. هن جي باري ۾ تفصيلي ڳالهيون ته ڪنهن ٻئي وقت بيان ڪري سگهبيون. هن ڪتاب جي مرتب جي اصرار تي آءٌ ڀٽي مرحوم جي ننڍپڻ بابت ڪي ڳالهيون جيڪي سردست ياد اچن ٿيون، سي هتي ڏيان ٿو:

قانوندانيءَ جي دنيا ۾ داخل ٿيڻ

1950ع جي نومبر مهيني ۾ آءِ هڪ سينيئر قانوندان ڊينگومل رامچنداڻي جي لا فرم ۾ شامل ٿيس. جتي تن سالن لاءِ ڪم ڪيم. مون پنهنجي پيشه ورانه ميدان ۾ سول لا کي اختيار ڪيو. جيڪڏهن مون کي چڱيءَ طرح ياد اچي ٿو ته اهو جولاءِ 1953ع جو مهينو هو. هڪ ڏينهن آءِ پنهنجي ڪمري ۾ ڪم ڪري رهيو هئس ته منهنجي سينيئر وڏي واکي رڙ ڪري مون کي سڏيو. جيڪو عام طور ڪونه ٿيندو هو. بئريسٽر ڊينگومل ٿور ڳالهائو شخص هو ۽ عام طور مون کي سڏڻ لاءِ ماڻهو موڪليندو هو يا وري پاڻ به وڪون پري هليو ايندو هو. ان ڏينهن منهنجي اها رڙ تعجب انگريز هئي.

”عباسي! هيڏانهن ڏس. هيءُ ڪير آهي؟ هيءُ منهنجي پياري پيءُ سر شاهنواز پتي جو پٽ ڏلفي آهي.“ ۽ پوءِ هن سندس پورو نالو صحيح اچارڻ جي ڪوشش ڪئي.

”ڏوالفقار علي..... ها ها.“ ۽ پوءِ ساڳئي ساهه ۾ چيائين، ”ڏوالفقار علي خان.“

۽ پوءِ جهڪي آواز ۾ چيائين، ”صاحب هن کي انهيءَ نالي سان سڏيندو آهي.“

جهت رکي وري چيائين، ”عباسي! توکي خبر آهي ته هو آڪسونين (آڪسفورڊ جو پڙهيل) ۽ بئريسٽر آهي. هاڻي هي هتي اسان سان گڏ ڪم ڪندو. تون مهرباني ڪري هن کي پاڻ سان گڏ هر هنڌ ۽ رجسٽرار او ايس. منهنجو مطلب آهي ڇا ڳلاوڻ به وٺي ويڃانس.“

ڊينگومل پوءِ ٿورو ماڻ ٿي ويو. جيستائين مسٽر ڊينگومل اڳتي ڳالهه وڌائي، مون هن نوجوان جو نظرن تي نظرن ۾ معائنو ڪيو. هن خيال کان ته آءِ بهرحال هن کان ٿي سال سينيئر هئس ۽ پوءِ بنا وقت وڃائڻ مون ساڻس هٿ ملائي، سندس آجيان ڪئي. ساڳئي جذبي سان هن نوجوان به موت ڏني ۽ پوءِ اسان پنهني جا هٿ گرمجوشيءَ سان

ملي ويا. سفيد آر/52 بدڪ ڇاپ ڪپڙي جي پتلون، رائل بلورنگ جي بليزر جنهن تي چمڪدار پتل جا بٽڻ لڳل، آڪسفورڊ يونيورسٽي جي ٽاءُ، ڇاپين جي هڪ خوبصورت چين پتلون جي پٽي ۾ لڳل هئي. ان 5 فوٽ 10 انچ قد آور نوجوان جي بيهڪ هئي. جيڪو منهنجي آڏو منهنجو هو. هن جي ڪشادي پيشاني، جنهن تي چڱيءَ طرح ڦٽي نڪتل چهچ ڪارا وارن هن جي ڪشش ۾ ويتر اضافو ڪري رهيا هئا.

مون اڃا هڪ ڀرپور نظر پنهنجي نو وارد مهمان تي وجهي مس پوري ڪئي هئي ته ڊينگومل خاموشي ٽوڙي وڌي ”ڏس ذوالفقار هاڻي تون عباسيءَ سان گڏ هججانءِ ۽ جيڪڏهن ضرورت محسوس ڪرين ته هيءُ سامهون اڏ بيڪٽريل دروازو اٿئي (پنهنجي ڪمري ڏانهن اشارو ڪندي). بس هليو اچجانءِ.“ هي هڪ اهڙو حق هو جيڪو هيستائين صرف مون کي حاصل هو پر اهو به فرم ۾ شامل ٿيڻ جي هڪ مهيني کان پوءِ ان کان پوءِ مسٽر ڊينگومل مون کي ذوالفقار علي خان پٽي سان وڌيڪ ڪنهن تعارف ڪرائڻ کان پوءِ پنهنجي ڪمري ڏانهن هليو ويو ۽ اسان ٻئي هڪ ٻئي کي ڏسندا رهياسين. غالباً هي سوچڻ لاءِ ته اڳتي ڇا ڪريون.

اها هئي اسان جي پهرين ملاقات ۽ اها ابتدا جيڪا ذوالفقار عليءَ پنهنجي زندگي لاءِ ڪئي هئي. ان کان پوءِ ستت ئي اسان جي ”دوستي“ وڌڻ لڳي. جيڪا اڳتي هلي ڏاڍي پڪي ٿي ويئي. آءٌ سمجهان ٿو ته ان وقت هن جو ٻيو ڪو ذاتي دوست ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته هو بمبئي، پوءِ آمريڪا ۽ انگلينڊ ۾ پڙهڻ کان پوءِ هتي آيو هو ۽ هن جي اوستا جو ٻيو ڪو دوست هتي ڪونه هو. عالمي معاهدا، انٽرنيشنل لاجي شعبي طور هن جو مرغوب موضوع هو تنهن ڪري هن پنهنجي عزم جو اظهار هن اعلان سان ڪيو: ”مون کي پنهنجي ڪم جي ابتدا دوستيءَ واري معاهدي سان ڪرڻ گهرجي. اسان ٻنهي جي وچ ۾ دوستيءَ جو اظهار هينئر جو هينئر.“

اسان ان کان پوءِ اٽياسين، سندس جيگڻوار گاڏيءَ ۾ وڪوٽريا روڊ

(هاڻي عبدالله هارون روڊ) تي ننڍڙي ريسٽورنٽ وياسين ۽ ان دوستيءَ جي ابتدا هڪ لنچ جي ذريعي ڪئي سين. مون کي معلوم آهي ته دوستيءَ جو اهو معاهدو 4 اپريل 1979ع تي ڌوڀڄي ويو جڏهن هڪ دوست مادر وطن جي هنج حوالي ٿي ويو ۽ پئي جي دل رت جا ڳوڙها ڳاڙيندي رهي.

2 نومبر 1953ع تي هو ان وقت جي سنڌ چيف ڪورٽ ۾ ائڊووڪيٽ جي حيثيت ۾ رجسٽر ٿيو. پهريان ٻه سال هو مون سان گڏ فرم جي ڪيسن جي پيروي ڪندو رهيو. هن جي ذاتي صلاحيتن مان فائدو وٺڻ سان گڏوگڏ هن کان جيڪي ڪجهه مون حاصل ڪيو سو هو هن جي انٽرنيشنل لا ۽ آئيني قانون جي ڄاڻ. هو جڏهن به ڪلي ۽ آڪسفورڊ ۾ پنهنجي پڙهائيءَ جي دوران وارا قصا ۽ تجربا ٻڌائيندو هو ته اهي اهڙا دلچسپ هوندا هئا جو ماڻهن انهن کي مڪمل ٻڌڻ کان سواءِ رهي ڪونه سگهندو هو. انهن دلچسپ مشاهدن ۾ ميامي جي ستارن پيرين راتين کان وٺي آڪسفورڊ ۾ زباني امتحان جا سمورا واقعا هئا. ڪڏهن ڪڏهن اسان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويٺا هوندا هئاسين. هو اهي قصا ٻڌائيندو رهندو هو ۽ آءٌ ٻڌندو رهندو هئس.

انهن ملاقاتن ۾ مون کي جلدئي محسوس ٿيڻ لڳو ته سياست هن جي دماغ تي قانونداني کان وڌيڪ چانيل هئي. بهرحال قانوندان جي حيثيت ۾ هو ڏاڍو باصلاحيت هو.

هن جي زندگيءَ جو بلڪل پهريون ڪيس ئي هن لاءِ نهايت انوکو مثال بڻجي ويو. ٿيو هيئن ته مسٽر ڊينگومل، مون کي ٻڌائڻ جي بدران پارٽيءَ کي چيو هو ته مون سان ملي، مون کي سمجهائي ته جيئن آءٌ هن لاءِ اپيل تيار ڪري سگهان. مون اها آڇ قبول ڪئي. اپيل تيار ڪري داخل ڪيم ۾ انهيءَ کان اڳ جو ان جي سماعت ٿئي، مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي مون کي انهيءَ جي تياري ڪندي ڏسي ورتو. جڏهن بريف تيار ٿي ويو تڏهن هن اها پڙهي، هڪ ڀيرو ڏينهن انهيءَ جي ايتري اٿل ڀٽل ڪئي جو هن چيو ته هو پاڻ انهيءَ تي دليل بازي ڪندو. پهريائين ته مون کي ڏاڍو خوف ٿيو پر پوءِ ٻن ڏينهن جي ڳالهه ٻولهه ۽ ڪيس جي

باري ۾ سمورا پهلو غور ڪرڻ کان پوءِ مون کي يقين ٿي ويو ته هو اپيل داخل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو. نيٺ اپيل سماعت لاءِ سر جيمس ڪنستنائين جي آڏو داخل ٿي. پنهنجي لحاظ کان هو ڏاڍو ڏکيو جج هو ۽ جڏهن هو ڳالهائيندو هو ته وڌيڪ مشڪل نظر ايندو هو، ڇاڪاڻ ته هن جي آئرش لهجي ڪري ڏي. اين پرت جهڙو وڪيل به دليل بازي واري مرحلي دوران ڏکيائي محسوس ڪندو هو. بهرحال سماعت کان ٻه ڏينهن اڳ ذوالفقار علي ڀٽي مون کي چيو ته آءٌ هن جي جج سان هڪ مختصر ملاقات جو انتظام ڪريان، صرف ملاقات لاءِ منهنجي لاءِ اهو اهم ڪم ڪرڻ ڏاڍو عجيب پئي لڳو پر بهرحال جج جي سيڪريٽري جي ذريعي انهيءَ ڏينهن شام جو چئين بجي ڀٽي جي ملاقات جو انتظام ٿي ويو. هو چيمبر ۾ اڌ ڪلاڪ موجود هو ۽ جڏهن ٻاهر نڪتو ته ڏاڍو خوش ۽ پرتجسس هو. هو سڌو منهنجي ڀر ۾ آيو ۽ اچي ڪن ۾ چيائين، ”عباسي، فڪر نه ڪر، اسان اپيل کڻي وينداسين.“ مون کي هن جي ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه آئي سو پڇيومانس: ”ڇا ٿيو؟“

”تو کي ٻڌايان ٿو. مون پنهنجو تعارف هڪ Oxonian جي طور ڪرايو ۽ پنهنجي سموريءَ گفتگو ۾ هي ٻڌايو ته آڪسفورڊ ۾ منهنجو ڪاليج هو ۽ هن ڳالهه تي زور ڏنو ته آڪسفورڊ سموري يونيورسٽي جي ڪاليجن ۾ زياده معتبر آهي ۽ مشڪل سان ئي ڪنهن ايشيائي کي اُتي داخلا ملي ٿي. جج پاڻ ڪئبنس ڪاليج مان پڙهيل هو جيڪو ڪرائيسٽ چرچ جيترو مشهور ڪونه هو. تنهنڪري هو منهنجي ڳالهه کان بيحد متاثر ٿيو.“

ٻئي ڏينهن اسان کي گهڻو ڪجهه ڪرڻو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته هن جي صلاح هئي ته اسان کي جج ڪنستنائين جي ڪورٽ ۾ ويهي اهو ڏسڻ گهرجي ته هو ڪيئن توڪر ڪري اها چٽڪ اسان جي ٻئي ڏينهن جي رپورسل هئي. اسان سارو ڏينهن ڪورٽ ۾ ويٺا رهياسين، ۽ جڏهن ڪورٽ برخواست ٿيڻ واري هئي ته جج جي نظر اسان ٻنهي تي پئي ڏسڻ شرط هن ذوالفقار علي ڀٽي ڏانهن اشارو ڪري پڇيو:

”ڪا خاص ڳالهه؟“

”تو جناب اعليٰ اسان صرف ڪارروائي ڏسي رهيا هئاسون“ ڀٽي ورائيو.

”بهتر آهي، جج چيو.

ڀٽي ڏينهن اسان جي اپيل ڪچي پيشيءَ لاءِ ٽئين نمبر (II اپيل نمبر 54/59 جي پليڊنو VS فيض محمد) رکيل هئي. پهريان ٻه ڪيس ته سرسري طور رد ڪيا ويا. ان کان پوءِ ٽئين نمبر کي پيش ڪرڻ جو حڪم آيو ۽ ان سان گڏ منهنجو نالو بطور وڪيل پڪاريو ويو. پر ان کان اڳ جو آءٌ عدالت کي گذارش ڪريان ته ذوالفقار علي ڀٽو دليل بازي ڪندو، ڀٽو اڳ پر بيهي چڪو ۽ چيائين:

”ماءُ لارڊ، منهنجي گذارش آهي ته مون کي پنهنجي پهرئين پيشه ورانه شنوائيءَ لاءِ گذارشات پيش ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي.“

”اوهان جو پاور...“ سر جارج آهستي سان چيو.

”ها ماءُ لارڊ، مون اڳ پر ٿي پاور داخل ڪرائي ڇڏيو آهي ۽ رڪارڊ تي موجود آهي.“ ڀٽي جواب ڏنو.

”ٽيڪ آهي“ سر جارج ورائيو ”توهان ڪارروائي جاري رکي سگهو ٿا مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو.“

”ماءُ لارڊ اسان ساڳي وڪيت تي آهيون.“ ڀٽي چيو.

”Sorry،“ جج ورائيو شايد ان ڳالهه کي محسوس ڪندي ته هن پورو جملو ٻڌو ڪونه.

مون فوراً ڀٽي جي گائون کي ڇڪيندي آهستي سان چيو ”ڇڏ انهيءَ کي، فوراً ججمينٽ پڙهڻ شروع ڪر.“

”ماءُ لارڊ،“ ڀٽي فوراً نزاکت کي محسوس ڪندي چوڻ شروع ڪيو:

”اوهان جي اجازت سان آءٌ ججمينٽ پڙهڻ گهران ٿو.“

”اجازت آهي.“

اڃا ڀٽي انهيءَ رد ٿيل فتويٰ کي اڌ مس پڙهيو هو ته جج چيو ”هي سيڪنڊ اپيل آهي. هن پر صرف قانون جي غلطي جي نشاندهي ڪرڻ ڪافي ٿيندو. مون اوهان جي اپيل جا بنياد پڙهيا آهن. آءٌ سمجهان ٿو

ته اپيل کي داخل ڪرڻ لاءِ موزون معاملو آهي.“
 جيئن ئي جج جي فتويٰ پڌر آءُ هڪدم اُٿي بيٺس ۽ پتي جي
 ڪن پر آهستيگيءَ سان چيمر Status quo.
 منهنجو اهو جملو جج ٻڌي ورتو. سو فوراً چيائين: ”مسٽر پتو
 غالباً اوهان Status quo چاهيو ٿا.“

”جي ها، ماءُ لارڊ.“
 ”منظور ڪجي ٿو.“ جج حڪم ڏنو.
 ”مهرباني، ماءُ لارڊ.“

ڏهن منٽن بعد اسان خوش خوش ٻار روم جي طرف وڌي رهيا
 هئاسين. جڏهن هن پنهنجو گائون لائو (انهن ڏينهن گائون پهرڻ
 ضروري هوندو هو) ته مون ڏٺو ته هن جي سفيد پتلون جي مٿان ستر تي
 ڪجهه لکيل هو جيڪو ائين لکيل هو جو ويهڻ جي وقت سڌو پڙهي
 سگهجي. مون جڏهن ويجهو ٿي ڏٺو ته اهي لفظ هئا:

”S. 100 CPC-S91 E-Act“ اهو ڏسي مون چيو مانس هي ته پهرين ئي
 ڪيس ۾ نقل بازي جو مظاهرو آهي، جنهن تي اسان يعني ڏاڍو ڪليا سين، پر
 هن چيو ”هي سي سي سي ۽ قانون شهادت اهڙا آهن جو واقعي انهن جو
 صحيح طور حوالو ڏيڻ لاءِ ڪجهه تجرببي جي ضرورت آهي.“

ڏسڻ ۾ اهي ڏهر منت ڪا حيثيت نٿا رکن، پر ذوالفقار علي ڀٽي
 لاءِ اهي زندگيءَ جي عمارت ڪڙي ڪرڻ لاءِ بنيادي پٿر جو درجو رکن ٿا،
 جنهن جي سموري نچوڙ سندس باقي حياتيءَ لاءِ رهنمائي ڪئي. انهيءَ
 ڏينهن اسان ڪاميابي کي بيچ لگڙي هونل ۾ هڪ شاندار ڊنر سان
 ملهائيو. انهيءَ ڏينهن کان پوءِ هن ماضيءَ کي ڪڏهن ياد ڪونه ڪيو.
 اسان ڪراچيءَ کان ٻاهر به ڪئين ڪيس گڏ هلايا ۽ انهيءَ ڪر لاءِ
 اسان پوري تياري ڪندا هئاسين، شايد ئي ڪو ڪيس هارا يو
 هئوسين. اٽڪل ٻن سالن کان پوءِ هن پنهنجي لاءِ هڪ ڌار آفيس مسٽر
 ڊينگومل جي آفيس جي ڀرسان ساڳئي فلور تي ورتي. ڪجهه عرصي لاءِ
 دراب پٽيل به ڀٽي جي آفيس ۾ ڪم ڪندو هو ۽ پوءِ جڏهن پٽيل پنهنجي

آفيس ورتي اتي منتقل ٿي ويو. هن بعد ۾ سپريم ڪورٽ جي جج بڻجڻ تائين ترقي ڪئي. دراصل مسٽر ڀٽي جي اها آفيس سندس وڪالت وارو دفتر گهٽ ۾ سندس سياسي مستقبل جو مرڪز وڌيڪ هئي. جيڪا 1958ع تائين ايسٽائين جاري رهي جيستائين ان وقت جي صدر ميجر جنرل سڪندر مرزا، وزيراعظم ملڪ فيروز خان جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪري وفاقي ڪابينا ۾ ذوالفقار علي ڀٽو کي وزير طور ڪنيو ويو. هن ڪابينا ۾ جنرل ايوب خان کي وزيراعظم طور نامزد ڪيو ويو هو. وڪيل جي حيثيت سان ذوالفقار علي ڀٽي جواهو آخري ڏينهن هو.

بطور قانوندان ۽ وڪيل، ذوالفقار علي ڀٽي جي صلاحيت، سپريم ڪورٽ ۾ پنهنجي ئي ڪيس جي ڪارروائيءَ دوران ثابت ٿي. پنهنجي نڪتہ نظر کي پيش ڪرڻ، منطق ۽ متعلقہ قانون جي ڄاڻ جو جيڪو هن مظاهرو ڪيو سو سپريم ڪورٽ جي تاريخ ۾ يادگار رهندو. جيتوڻيڪ هن جي قانونداني واري زندگيءَ ۾ ويهن سالن جو فرق هو. هن جي جرئت جو مظاهرو هن حقيقت جي اعتراف ڪرڻ مان بهتر ٿي سگهي ٿو ته جڏهن هو سپريم ڪورٽ ۾ پنهنجي ريويو درخواست جي پوئوڙي ڪري رهيو هو ته سچ پچ هاءِ ڪورٽ جي طرفان ڏنل سزاءِ موت جي هيٺ هو. انهيءَ سموري ڪارروائي جي دوران هن جي پيشانيءَ تي هڪ گهٽج به ڪونه آيو. جيتوڻيڪ اها بهادري ۽ جرئت ڪيس ڦاسيءَ جي ڦندي کان بچائي نه سگهي، پر اها هن جي انهيءَ جدوجهد جي عڪاسي ضرور ڪري ٿي جيڪا هن چوٿائي صدي تائين ماڻهن جي خدمت لاءِ ڪئي هئي. هن اصولن تي سوڊيباري نه ڪئي پر انهن تان قربان ٿي. انهن اصولن کي نئين زندگي بخشي. بلڪ ائين ڪري هو آدرش ۽ اصولن جي اعليٰ ترين منصب تي امر ٿي ويو.

جولاءِ 1953ع کان وٺي آڪٽوبر 1958ع تائين واقعات جو هڪ ڊگهو سلسلو حافظي ۾ محفوظ آهي جنهن کي دهرائڻ لاءِ وقت ۽ جاءِ درڪار آهي. جنهن کي وقت بوقت لکندو رهندس.

عوام جو اڳواڻ

حاجي نذر محمد لغاري

مون کي هن ڳالهه تي فخر آهي ته آءُ اڌ صديءَ کان ڀٽو خاندان جي خدمت ڪندو رهيو آهيان. پاو نجاه سال گذري ويا آهن پر منهنجي دماغ ۾ اڃا تائين سر شاهنواز ڀٽو سڪندر علي خان ڀٽو ۽ ذوالفقار علي خان ڀٽي جون يادگيريون تازيون آهن. نه صرف هنن جون يادگيريون پر ماڻهن سان باجهاري هلت، غريبن جي سار سنڀال لهڻ بابت ڪئين داستان اڃا حافظي ۾ ائين موجود آهن، جڻڪ هاڻي جي ڳالهه آهي.

منهنجي اوائلي پڙهائي، سر شاهنواز ڀٽي جي نگرانيءَ ۾ ٿي. ان وقت سر شاهنواز ڀٽو بمبئي پريزيڊنسي ۾ هڪ اهم منصب تي فائز هو. پهرين جنوري 1941ع تي سر شاهنواز مون کي پنهنجي ملازمت ۾ رکيو ۽ مون کي سندس زمينن جي سار سنڀال لهڻ لاءِ ڳڙهي خدا بخش موڪيائين. ان وقت آءُ ڪراچي ۾ ريلوي پوليس ۾ ملازم هئس. جڏهن سر شاهنواز ڪراچي آيو ته آءُ کيس سلام ڪرڻ لاءِ خان بهادر عبدالستار شيخ جي بنگلي تي ويس، جتي هو ڪراچيءَ ۾ رهڻ دوران

هميشه رهندو هو. مان سر شاهنواز جي خدمت ۾ حاضر ٿيس ته مون کي ريلوي پوليس مان استعيفيٰ ڏئي ڳڙهي خدا بخش وڃڻ لاءِ چيائين. حڪم جي تعميل ڪندي مون فوراً استعيفيٰ ڏئي ڇڏي. مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو ان وقت لنڊن ۾ پڙهندو هو.

آءٌ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي سان 44-1943ع ۾ مليس، جڏهن آءٌ سندس وڏي ڀاءُ مسٽر سڪندر علي ڀٽي سان گڏ بمبئي ويو هئس. سر شاهنواز ڀٽي جو بنگلو بمبئي ۾ ورلي وٽ هو. مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو اتي گهڻو ايندو ويندو هو ۽ ڪئين ڀيرا مون کان ڏکين سنڌي لفظن جي معنيٰ پڇندو هو. هو ننڍي هوندي کان ئي پڙهائيءَ ۾ تمام هوشيار شاگرد هو ۽ وڏي هوندي هڪ باصلاحيت نوجوان ٿي اُڀريو.

انهيءَ سانڀر ۾ جڏهن نوجوان ٻيءَ طرح سوچيندا آهن، ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي تر جي ماڻهن سان هميشه تعلق ۾ رهندو هو. مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي ته هن پهريون فيصلو نئين ڊيري واري بنگلي تي ڪيو. ان وقت پير عبدالرزاق راشدي ۽ شاهه محمد قليوٽو به اتي موجود هئا. ڦڙو هي هو ته هڪ حजर جي ڌيءَ کي ميربحرن جو هڪ ماسٽر اغوا ڪري ويو هو. حजर شهيد ڀٽي وٽ شڪايت ڪئي ۽ نياڻ گهريو. ڀٽي صاحب فوراً ماسٽر کي نئين ڊيري گهرايو. ميربحر ماسٽر کي خبر هئي ته ذوالفقار علي ڀٽو نه ته انصاف ڪرڻ ۾ دير ڪندو هو نه وري ڪنهن جو پاسو ڪندو هو. تنهنڪري پنهنجي بچاءَ ۾ هو قرآن شريف کڻي آيو. انهيءَ تي ذوالفقار علي ڀٽي کي سخت ڪاوڙ لڳي ۽ هن کي ڏاڍو چينپيائين ۽ صرف تڏهن معاف ڪيائينس جڏهن چوڪريءَ جي پيءُ معاف ڪيس. جيڪڏهن چوڪريءَ جو پيءُ هن کي معاف نه ڪري ها ته ڀٽو مرحوم کيس سخت سزا ڏئي ها، ڇاڪاڻ ته هو ڪڏهن ڪنهن جي توهين برداشت نه ڪري سگهندو هو. هيءُ هن جو پهريون فيصلو هو ۽ ڀٽي مرحوم تڏهن ڪيو جڏهن اڃا شاگرد هو جنهن کي تر جي ماڻهن گهڻو عرصو ياد رکيو.

ڀٽو شهيد تمام نرمي سان ڳالهائيندو هو سٺي پر پروقار لباس پهريون جو شوقين هو. خود پنهنجن نوڪرن کي به صاف سترو رهڻ جي هدايت ڪندو هو. مون کي ياد آهي ته چونڊو هو ”پلي سادا ڪپڙا پهريو، پر اهي صاف سترا هجن.“ غالباً اهوئي ڪارڻ آهي جو ڀٽو خاندان جو هر نوڪر صاف سترو رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن هو پاڻ نوڪرن جي ڪپڙن ٺهرائڻ جو حڪم ڏيندو هو بلڪ سندن پگهارن سان گڏوگڏ هنن کي ڌار خرچيون به ڏيندو هو. ڀٽو شهيد تمام رحمدل ۽ خدا ترس ماڻهو هو. غالباً هي 1950ع جو سال هو جڏهن لاڙڪاڻي شهر ۾ هڪ وڏي باهه لڳي. جيئن ئي کيس معلوم ٿيو ڀٽو شهيد پاڻ اتي نڪتو ۽ ٻين سان گڏ باهه وسائڻ جي ڪم ۾ جنبي ويو.

گهوڙي سواري جو ڏاڍو شوقين هو. نشاني جو به ڏاڍو پڪو هو. مون کي ياد ڪونهي ته ڀٽي مرحوم ڪڏهن نشانو ٻڌو هجي ۽ اهو گسي ويو هجي. هن وٽ دنيا جون تمام سٺيون بندوتون موجود هيون.

وزير خارجو بڻجڻ کان پوءِ هن پنهنجين زمينن کي جديد طريقن سان آباد ڪرائڻ شروع ڪيو. جنهن جا تمام سٺا نتيجا نڪتا. وزير جي حيثيت ۾ هو هميشه مصروف رهندو هو پر هر عيد تي نئين ڏيري ضرور ايندو هو. انهيءَ دوران هو نه صرف ماڻهن سان ملاقات ڪندو هو پر سندن مسئلا ٻڌي اهي حل ڪرڻ لاءِ حڪم جاري ڪندو هو.

اهڙا هزارو واقعا منهنجي حافظي ۾ محفوظ آهن. پر هڪ واقعو مون کان ڪڏهن نه وسرندو جنهن جو آڱ هتي ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو. اسان وٽ المرتضيٰ (لاڙڪاڻي) ۾ هڪ نوڪر نالي صفر هوندو هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ هو نوڪري ڇڏي ڪنهن جي گاڏيءَ جو ڊرائيور ٿي ويو. انهيءَ ڳالهه کي ڪئين سال لنگهي ويا. هڪ ڀيري جڏهن ڀٽو مرحوم لاڙڪاڻي آيو ته هن نوڪرن کان صفر جي باري ۾ پڇيو ته هو ڪٿي آهي ۽ ڇا پيو ڪري فوراً لاڙڪاڻي جي ڊپٽي ڪمشنر کي چيو ويو جنهن سرڪاري ڪامدار ڇڏيا. نيٺ صفر کي

بس اسٽينڊ تي ڏٺو ويو. جڏهن صفر کي ٻڌايو ويو ته ڀٽو مرحوم سندس ڀڄي رهيو آهي ته هو اهو سوچي ته خبر ناهي ڪهڙي غلطي ٿي ويئي آهي، ڏاڍو پريشان ٿي ويو.

خير، جڏهن کيس ڀٽي شهيد جي آڏو آندو ويو ته صاحب نه صرف کيس چڱيءَ طرح کيڪاريو پر سندس حال احوال معلوم ڪيو. ڀٽي مرحوم کانئس زال جو پڇيو جنهن جي ورنديءَ ۾ صفر ٻڌايو ته اها اڃا زندهه آهي. ان تي ڀٽي مرحوم کيس چيو ته ڇاڪاڻ ته هو هاڻي گهڻو پوڙهو ٿي ويو آهي تنهنڪري وڌيڪ محنت نه ڪري بلڪ کيس پنهنجي زال سان گڏ حج تي وڃڻ جو چيائين، جنهن جو سمورو خرچ مرحوم ڀٽي پاڻ ڀريو. اهو نظارو ڏسڻ وٽان هو. صفر خوشيءَ ۾ اهڙو ڀرجي ويو جو هن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هو صاحب جو ٿورو ڪيئن مڃي. بهرحال هو دعائون ڪندو هليو ويو ۽ پوءِ حڪم موجب حج تي ويو. صفر اڪيلو ڀٽو مرحوم جي خرچ تي حج ڪرڻ وارو ڪونه هو. تاج محمد جيڪو ان وقت المرتضيٰ جو انچارج هو سو ۽ ڪئين ٻين ملازمن کي به حج تي موڪليائين.

ڀٽي شهيد جي هڪ خاص عادت هئي ته هو جڏهن به لاڙڪاڻي ايندو هو ته ڳڙهي خدا بخش ڀٽي ۾ پنهنجي اباڻي قبرستان ضرور ويندو هو ۽ اتي پنهنجي وڏڙن، عزيزن، مائٽن جي قبرن تي فاتحه پڙهندو هو. وزيراعظم ٿيڻ کان پوءِ هو پنهنجن وڏڙن جي قبرن تي پابنديءَ سان ويندو هو. کيس مير نبي بخش ڀٽي لاءِ به وڏي عزت هوندي هئي ۽ پابنديءَ سان وٽس ويندو هو.

ڀٽو شهيد وڏيءَ دل جو مالڪ هو. ان جو هڪڙو مثال اهو هو جو ايوب جي ڪابيهه مان استعيفيٰ ڏيڻ کان پوءِ جڏهن هن جا ساٿس تعلقات نهايت ڪشيده ٿي ويا هئا، تڏهن به سندس تصوير المرتضيٰ مان ڪونه لٽائين.

سندس رحمدمليءَ جون هونءِ ته ڪئين ڳالهون ڳڻجن ٿيون. پر

هي 1976ع جو ذڪر آهي. جڏهن آءٌ ڳڙهي خدا بخش ۾ هئس ۽ هڪ پستول جي گولي سان اتفاق طور زخمي ٿي پيو هئس. مون کي اسپتال داخل ڪيو ويو. واقعي جي خبر جيئن ئي ڀٽو شهيد ۽ بيگم ڀٽو کي پئي ته هن تحقيقاتي آفيسر کي گهرايو ۽ واقعي جي تحقيقات ڪرڻ جو حڪم ڪيو گڏوگڏ اسپتال انتظاميه کي به منهنجي پوري سنڀال لهڻ جي هدايت ڪئي. ڀٽي ڏينهن هو لاڙڪاڻي آيو ۽ سڌو مون وٽ آيو ۽ ڪيتري دير ويٺو رهيو. آءٌ ڀانيان ٿو ته شهيد جي هدايت تي علاج معالج جي جيڪا سهولت مون کي ملي، تنهن کان گهڻو وڌيڪ هن جو اچڻ ۽ مون سان ملڻ هو.

ڀٽو شهيد جي شخصيت ڇا هئي، تنهن لاءِ مون وٽ ڪي لفظ ڪونهن. هن جو خلوص، محبت، تدبير، فهم، فراست سمورا پهلو سميتجي هن جي ذات ۾ شامل ٿي ويا هئا. چوٿي اپريل 1979ع جو ڏينهن، قوم جي تاريخ ۾ ڪارو ڏينهن آهي. اهو ئي ڏينهن هو جڏهن اسان سڀ زندهه درگور ٿي وياسين. آءٌ خوشنصيب آهيان ته منهنجي مٿي تي اڄ به شهيد ڀٽي جي ڌيءَ محترمہ بينظير ڀٽو ۽ بيگم صاحبہ جي سرپرستي آهي.

اهو ڏينهن اڄ به مون کي ياد آهي جنهن ڏينهن انهيءَ عظيم بهادر کي شهيد طور آندو ويو. چوٿين اپريل تي صبح جو ٽين وڳي آءٌ گهر سٺل هئس. جڏهن مون کي محسوس ٿيو ته پنجاهه يا سٺ فوجي گاڏيون ڳوٺ جي آسپاس پهچي ويون آهن. پهريائين ته مون سمجهيو ته اهي فوجي انهن انتظامن جي ريه رسل ڪري رهيا آهن جيڪي هنن به ڏينهن اڳ ڀٽي شهيد جي ممڪن تدفين وارن انتظامن لاءِ ڪيا هئا ۽ ماڻهن کي ٻڌايو هئائون ته اهي عام رواجي فوجي مشقون آهن. ان وقت کان ڳوٺ جا ماڻهو ڏاڍا هراسيل هئا. خاص طور تي جڏهن کان پوليس ڀٽو خاندان جي اباڻي قبرستان ۾ داخل ٿي چئني طرف معائنو ڪيو. ان وقت پوليس هٿياربند دستن جو اچڻ، اچڻ جي ڳالهه هئي.

عين انهيءَ ڪمھلي وقت مون کي جڏهن گھران سڏيو ويو ته پورو ڳوٺ اڳ ۾ ئي اتي موجود هو. ڳوٺ جو هر ننڍو وڏو پوڙهو جوان، ٻاهر جمع هو. سڀني جي دلين ۾ هڪ ئي خوف گهر ڪري چڪو هو ته يا پتو مرحوم کي ڦاسي ڏني ويئي آهي يا وري هن کي ڦاهي ڏني ويئي آهي. چئني طرف روج راڙو ۽ اوسارا هئا.

”اسان کي مسٽر پتو جي تدفين جو انتظار ڪرڻ گھرجي.“ فوجي ۽ پوليس آفيسرن مون کي چيو جن اتي هڪ عارضي هيڊ ڪوارٽر قائم ڪيو هو.

”اسان کي ڏيکار ته ڪٿي قبر هئڻ گھرجي“ هڪ آفيسر مون کي چيو.
 ”منهنجي اکين مان ڳوڙهن جي لار نار جي گھاٽا وانگيان وهي نڪتي“
 ”آءُ اوهان کي هن جي تدفين واري جاءِ ڇو ڏسيان؟“ مون پڇيو.
 ”اسان پاڻهي هن جي تدفين جو بندوبست ڪندا سين. پتو اسان جو آهي. اسان پاڻهي ڄاڻندا سين.“

مون هنن کي چيو ته مون کي اجازت هئڻ گھرجي ته آءُ پنهنجا ماڻهو گھرايان. هنن کان قبر کوٽرايان، ڪچيون سرون گھرايان، غسل لاءِ تختو گھرايان ۽ پاڻي کيس لحد ۾ لاهيون. هنن منهنجي ڳالهه ٻڌي مون کي صرف اٺ ماڻهو گذرڻ جي اجازت ڏني.

جڏهن اسان هن دڪانڪ ۽ اندوهناڪ ڪم ۾ رڌل هئاسين، فوجي ۽ پوليس جي گاڏين نه صرف پوري ڳوٺ کي گھيري ۾ وٺي ڇڏيو پر عملاً هر گھٽيءَ جي ناکابندي ڪري رکي هئي ۽ هيءَ ناکابندي اهڙي هئي جو نه ته ڪو ڳوٺ کان ٻاهر وڃي ٿي سگھيو ۽ نه وري ڪو اچي ٿي سگھيو. اسان بنهه گھيريل هئاسين.

اتڪل ائين وڳي صبح جو ٻه هيلڪاپٽر اسان جي ڳوٺ جي ڀر ۾ لهڻ لڳا، جتي هڪ ايمبولينس اڳ ۾ بيٺل هئي. مون تي چڻ پهاڙ ڪري پيو. پوءِ مون پٿريلين اکين سان ڏٺو ته هڪ تابوت هيلڪاپٽر مان لاهيو ويو ۽ ايمبولينس ۾ رکيو ويو جيڪا سڌو قبرستان ڏانهن وڌي.

”هن گهر کي خالي ڪريو“ هڪ ڪرنل انهيءَ جهوپڙيءَ ڏانهن اشارو ڪندي حڪم ڪيو جيڪا قبرستان جي ڪنڊ پر هئي. جنهن پر هڪ پيش امام پنهنجي زال ۽ ٻارن سان گڏ رهندو هئو ۽ قبرستان پر هر ايندڙ فوتيءَ جي نماز جنازه پڙهائيندو هو. مون انهيءَ تي احتجاج ڪيو پر ڪرنل زور ڀريو ته اها جاءِ خالي ٿيڻ گهرجي. جيئن ئي اها جهوپڙي خالي ٿي، ويهه جوان ان جي ڇت ۽ ان جي پيراسي پر پوزيشن سنڀالي بيهي رهيا. جن جي بندوقن جو نشانو سڌو سنئون قبرستان جي طرف هو.

هئڻ ته ائين گهرو هو ته ويجهه سمورا عزيز هن جو آخري ديدار ڪن ها ڇاڪاڻ ته اهي سڀ قبرستان جي ڀر پر رهندا هئا. مسٽر پتو جي پهرين بيگم به نئين ديري جي ڀر پر رهندي هئي، تنهن جو ديدار ڪرڻ ته تمام ضروري هو. آخر تمام گهڻي دليل بازيءَ کان پوءِ اتي موجود آفيسرن مون کي اجازت ڏني ته کيس وٺي اچان. جڏهن هوءُ آئي ته اسان تابوت کولي، پتي شهيد جي نعش کي هڪ ڪلٽي ڪٽ تي رکيو جيڪا آءُ اڳ پر ئي گهر کڻي آيو هئس. گهر جا پاڻي سمورا گهر پر ئي رهيا. خواتين کي اسان پرڏي پر حويلي اندر ئي رکيو. ڪنهن به ڌارئين مرد کي اندر داخل ٿيڻ جي اجازت ڪانه هئي، پر هٿياربند تميز ۽ اخلاق جون سموريون حدون اُڪري اندر ڏوڪي پيا.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ جڏهن نعش آندي ويئي ته مون اتي موجود ڪرنل کان قسم ڏئي پڇيو ته آيا پتي مرحوم جو غسل ديني اصولن جي مطابق ڏنو ويو آهي. ڪرنل مون کي چيو ته سڀ ڪجهه ڪفن وغيره اسلامي حڪمن مطابق ڏنو ويو آهي، جيڪو مون ڏٺو ته برابر هو. اسان پتي مرحوم جو باقي جسر ڏسڻ لاءِ ڏاڍو پريشان هئاسين. مونکي خاطري ڪانه هئي ته هو اسان کي نعش کولي ڏسڻ لاءِ ڏيندا، ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان هنن جي پوري ڪارروائيءَ جو پرمر ڪلي پئي هئا. بهرحال پتي شهيد جو چهرو موتي وانگر جرڪي رهيو هو. هو

ان وقت سورهن سالن جو ڳڀرو جوان لڳي رهيو هو. هن جي چهري تي نه ته ڪورنگ هو نه وري هن جون اکيون ۽ زبان ٻاهر نڪتل هيون جيئن مون ضياءَ جي ڦاهي ڏنل ماڻهن کي ڏٺو هو.

تدفين جي اصول مطابق، مون ڀتي مرحوم جو چهرو الهندي طرف مڪي شريف ڏانهن ڪيو پر ائين ڪرڻ سان هن جو ڪنڌ اوڏانهن لڙڪي ڪونه پيو. هن جو مٿڪو تٽل ڪونه هو. ان جي بدران هن جي تڙگهت وٽ عجيب ڳاڙها ۽ نيرا نشان پيل هئا.

اهو ڏسي ڪرنل ڏاڍو ناراض ٿيو ان وقت ڳوٺ جا اٽڪل ڏيڍ هزار ماڻهو ڀتي صاحب جي ڏوليءَ طرف ڌوڪي رهيا هئا ته جيئن ويجهڙائيءَ کان هن جو ديدار ڪري سگهن. هو پار ڪڍي روئي رهيا هئا، جن سان هانءُ ڦاٽي رهيو هو. اهو ڏسي ڪرنل ڪين چيو ته جيڪڏهن اتان تڙي پڪڙي نه ويا ته هومئن لنباڙي ڪندو.

”هنن کي روئڻ ته ڏيو.“ مون کيس چيو.

هن ڪا ورندي ڪانه ڏني.

ستت ئي اسان، سنگينن جي چانو ۾ نماز جنازه پڙهي ۽ پوءِ هنجون هاريندڙ دلين ۽ ٻڏل اکين سان ڀتي شهيد کي لحد ۾ لاهوسون. خواتين جي اوسارن، قرآن حڪيم جي تلاوت سان گڏجي آسمان ڌاريندڙ منظر برپا ڪري ڇڏيو.

ڀتي شهيد جو اهو آخري ديدار هو.

منهنجو صاحب

عبدالقيوم خان

منهنجو نالو عبدالقيوم آهي ۽ آءُ صوبي سرحد جي مانسهره ضلعي ۾ ڳوٺ پريان جو رهندڙ آهيان. آءُ زرعي کاتي ۾ فيلڊ اسسٽنٽ طور ڪم ڪري رهيو هئس. پر 1968ع ۾ مون اها نوڪري ڇڏي پنهنجو ننڍو وڏو ڪاروبار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ملازمت جي دوران منهنجي دوستي حيات محمد شيرپاڻو سان ٿي ويئي. جنهن کي مون هڪ رحمدل ۽ نيڪ زميندار ڀاتو. هو پابنديءَ سان منهنجي کاتي طرفان منعقد ڪرايل نمائش ۽ ٻين پروگرامن ۾ ايندو هو ۽ انهن سرگرمين ۾ ڳوٺهي دلچسپي وٺندو هو.

جڏهن شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، ايوب خان جي ڪابينه تان استعيفيٰ ڏني ۽ پيپلز پارٽي ٺاهيائين ته حيات محمد شيرپاڻو به ان ۾ شامل ٿي ويو. آءُ اڳ ۾ ئي ڀٽي صاحب جي اقوام متحده ۾ ڪيل تقرير کان ڏاڍو متاثر ٿي ويو هئس. تنهن ڪري آءُ فوراً هن جو مداح ۽ حمايتي ٿي ويس. ان کان پوءِ جڏهن به قائد عوام پشاور ايندو هو ته آءُ هن جي تقرير ٻڌڻ ۽ هن سان ڳالهائڻ جو ڪو موقعو نه وڃائيندو هئس.

جون 1969ع ۾ ڀٽي صاحب جون زمينون سنڀاليندڙ مئنيجر گذاري ويو. هن حيات محمد خان شيرپاڻو کي چيو ته ڇيوار (مون کي) لاڙڪاڻي موڪلي ڏئي. گهريلو حالتن جي ڪري اها آڇ ٻن مهينن تائين نٿائيندو رهيس. ڀٽي صاحب جو خيال هو ته آءٌ لاڙڪاڻي ۾ سندس زمينون سنڀاليان. بهرحال گهڻو وقت انڪاري ڪري نه سگهيس. ڀٽي صاحب آءٌ اتي هليو ويس. نومبر 1969ع ۾ ڀٽو صاحب پنهنجون زمينون ڏسڻ آيو ۽ منهنجو ڪم ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. چونڊن کان پوءِ ڀٽي صاحب حڪومت سنڀالي ۽ آءٌ پنهنجي ڪم ۾ مصروف رهيس. صوبو سرحد ۾ فيلڊ اسٽنٽ جي حيثيت ۾ آءٌ گهڻن ئي جاگيردارن ۽ زميندارن سان مليو هئس. پر ڪن ٿورن کان سواءِ سڀ يا ته ڏاڍا ظالم هئا يا وري مطلق العنان هئا. پيپلز پارٽي جي حڪومت نهڻ کان اڳ سرحد ۾ ويچارو غريب هاري مڪمل طور تي جاگيردار جي رحم و ڪرم تي هوندو هئو. پر جڏهن ڀٽي صاحب واڳون سنڀاليون ته هن هارين جي حقن جي حفاظت ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

مارچ 1972ع ۾ ڀٽي صاحب ملڪ ۾ زرعي سڌارا آندا. ايوب خان جي زرعي سڌارن جي برعڪس، هن ڀيري وڏن زميندارن جون لکين ايڪڙ زمينون حاصل ڪيون ۽ بنا زمين هارين ۾ ورهايون. منهنجي علائقي ”ڊنهور“ ۾ ڪيترن ئي هارين کي مفت ۾ زمينون ڏنيون ويون، جنهن سان علائقي ۾ خوشحالي آئي. ايوب خان جي زرعي سڌارن ڀيري ڀٽي خاندان جون ڪيتريون زمينون جيڪب آباد ضلعي مان هارين ۾ ورهايون ويون. بعد ۾ ڀٽي صاحب پاڻ جڏهن زرعي سڌارا عمل ۾ آندا ته ڀٽي صاحب چيو ته هن جي چاليهه هزار ايڪڙ زمينون ڏيئي ڀيئي. پر ڇاڪاڻ ته هن جو مقصد غريبن جي پلائي آڻڻ هو هن زرعي سڌارا عمل ۾ آندا.

جڏهن زرعي سڌارا عمل ۾ آيا ۽ ڀٽي خاندان جون زمينون هارين ۾ ورهايون ويون ته ڀٽي صاحب مون کي چيو ته هارين کان بٽائيءَ ۾ حصو نه ورتو وڃي. بهرحال انهن هارين تي اٽڪل هڪ لک روپيا تقاوي قرض

رهيل هو. مون پنهنجي ڪمدار الله بخش کي هدايت ڏني هئي ته اهو قرض فصل لهڻ وقت وصول ڪيو وڃي. پر الله بخش منهنجي اجازت وٺڻ کان سواءِ مختيارڪار کي درخواست ڏني ته هارين تقاوي واپس ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ تي مختيارڪار پوليس موڪلي هارين کي گرفتار ڪرڻ جو حڪم ڏئي ڇڏيو. جڏهن پتو صاحب لاڙڪاڻي آيو ته هڪ هاريءَ کيس درخواست ڏني ته ڪمدار الله بخش کانس بڻائي ۾ حصو گهريو آهي ۽ نه ڏيڻ تي مختيارڪار هتان اسان کي گرفتار ڪرائي ڇڏيائين. ڀٽي صاحب فوراً ڪمدار کي گرفتار ڪرائڻ ۽ انڪوائري جو حڪم ڏيئي ڇڏيو. جيتوڻيڪ هارين غلط بياني کان ڪم ورتو پر ڪمدار گرفتار ٿي ويو. نيٺ آءٌ ڊپٽي ڪمشنر وٽ ويس ۽ کيس ڪمدار کي آزاد ڪرڻ لاءِ چيمر جنهن تي هن چيو ته ڪمدار کي ڀٽي صاحب جي حڪم تي انهيءَ لاءِ گرفتار ڪيو ويو آهي ته هن هارين کان ڏنل زمينن جي فصل جو حصو گهريو هو.

مون کيس دستاويزي ثبوت ڏيکاريا ته هن کي صرف انهيءَ لاءِ گرفتار ڪيو ويو آهي ته هن تقاوي قرض طلب ڪيو آهي. جڏهن ڊپٽي ڪمشنر کي حقيقت سمجهه ۾ آئي تڏهن ڪمدار کي آزاد ڪيو ويو. جڏهن آءٌ لاڙڪاڻي ويس ۽ ڀٽي صاحب سان مليس ته کيس سڄي صورت واضح ڪيمر. انهيءَ تي ڀٽي صاحب چيو: ”قيوم تون غريب هارين کي ٻڌرائي. کانئن قرض وصول ڪرڻ گهرين ٿو؟“

مون ورائيو: ”هو تقاوي ڏيڻ کان انڪار ڪري رهيا هئا.“

پتو صاحب اهو ٻڌي مشڪيو ۽ چيائين: ”قيوم، تو لکين روپين جي زمين ته کين مفت ڏيئي ڇڏي آهي ته هن قرض جي ڇا حيثيت آهي. هاڻي وڃ ۽ اهو قرض معاف ڪري ڇڏ.“

هارين جي باري ۾ ڀٽي صاحب جو رويو اهو هو. ٻين زميندارن جي برخلاف هن پاڻ پنهنجن هٿن سان هارين ۾ زمينون ورهايون. دوسو ڌڙو ڏانهن ويندي هڪ رستو اسان جي فارم ڀرسان لنگهي

ٿو. ان وقت ممتاز علي ڀٽو سنڌ جو وزيراعليٰ هو. هن جي زمين تي گهاٽو جهنگ اُڀري آيو هو ۽ ان تي ٻي ڪا پوک ڪانه ٿيندي هئي. بهرحال، ان مان هڪ پڪورستو ٺاهيو ويو هو. اهو جهنگ ممتاز علي ڀٽي جي شڪارگاهه طور ڪم ايندو هو. اسان جو ڳوٺ عزت جيوڻ ٻن ميلن جي پنڌ تي هو. هن ڳوٺ ۾ اڍائي سؤ کن ماڻهو رهندا هئا، جيڪي ڏاڍيءَ ڏکيائيءَ سان زندگي گذاريندا هئا. ۽ هنن کي اڄ وڃ جي ڪا سهولت ڪانه هئي. سو هڪ ڀيري مون ڀٽي صاحب کي گذارش ڪئي ته هڪ ٻن ميلن جو لنڪ روڊ هنن ڳوٺاڻن کي ٺهرائي ڏئي ته جيئن هنن کي آسان علائقي مان لنگهه ملي سگهي.

”نه نه، سرڪاري رستو منهنجين زمينن مان ڪيئن ٿو لنگهي سگهي؟“ هن ورائيو.

”سائين، آءٌ زمينن تان رستو ڪڍڻ لاءِ ڪونه ٿو چوان.“ مون چيو: ”آءٌ ته صرف اهو ٿو چاهيان ته ڳوٺاڻن کي رستو ملي، ائين جيئن پاڪستان جي ٻين شهرين کي رستي حاصل ڪرڻ جو حق آهي.“

”جيڪي غلط ڪم ڪندا انهن کي پوڳڻو پوندو.“ هن ٺهه ٻه جواب ڏنو.

مون جڏهن ڏٺو ته منهنجي ڪانه ٿي هلي، تڏهن واپس وڃڻ جو فيصلو ڪيم پر جڏهن آءٌ هلڻ لڳس تڏهن مون کي پٺيان سڏ ڪيائين.

”ٿيوهه آءٌ پٺيان ٿو ته تون منهنجي فيصلي کان ناراض ٿي ويو آهين.“ هن چيو ۽ جڏهن مون سندس چهري تي نظر وڌي ته هن ڏاڍي رحمدليءَ سان مون کي ڏٺو. اڄ به جڏهن مون کي اهو منظر ياد اچي ٿو ته ڏاڍو بيچين ٿي ويندو آهيان.

مون چيو: ”نه سائين، آءٌ ناخوش ڪونه ٿيو آهيان. مون وٽ جيڪي آهي ۽ آءٌ ڪٿي به اچي وڃي سگهان ٿو. مون ته صرف غريب ڳوٺاڻن لاءِ چيو ٿي جن کي اچڻ وڃڻ لاءِ نه ڪا سگهه آهي ۽ نه ڪا سهولت. مون ته ڳوٺاڻن لاءِ رستو چاهيو ٿي.“

”ته پوءِ تون چون ٿو رستو ٺاهين. پر اهو خيال رک ته اهو تنهنجن ٽي پئسن مان ٺهڻ گهرجي. اسان پاڪستان جي زمين ۽ ماڻهن ٻنهي جي لاءِ ذميواري آهيون.“

پوءِ هن مون کي سمجهايو ۽ ٻه لک رپين جي منظوري ڏني جيڪي سندس ذاتي اڪائونٽ مان ڪڍرائڻا پيا.

بعد ۾ ڀٽو صاحب سازش جو شڪار ٿي ويو. کيس اهڪ انڌاريءَ ڪال ڪوٺڙي ۾ رکيو ويو. صورتحال روز بروز خراب ٿيندي وئي ۽ نيٺ سپريم ڪورٽ، قاسمي ڏيڻ واري فيصلي کي برقرار رکيو. هو پنهنجي پهرين زال امير بيگم سان مليو ۽ اها ئي سندن آخري ملاقات هئي. آءٌ به بيگم صاحب سان گڏ راولپنڊي ويو هئس. پر مون کي ملاقات جي اجازت ڪانه ملي. بعد ۾ بيگم صاحب مون کي ٻڌايو ته صاحب مڪمل طور پرسڪون هو ۽ پڇيو هئائين ته آيا مديجي کان سکر وايا نئون ديرو رستو مڪمل ٿي ويو آهي. هيءُ منهنجي صاحب جي جرئت ۽ بردباري هئي جو موت جي ڪنڌيءَ تي هوندي به پنهنجي ماڻهن جي پلائيءَ جو اونو هئس.

واپس موٽندي امير بيگم صاحب کي جهاز جي ٽڪيٽ ڪانه ملي ۽ هوءَ به اسان سان گڏ ريل ۾ آئي. اسان جڏهن رستي ۾ هئاسين ته فوج المرتضيٰ لاڙڪاڻي، 70 ڪلفٽن ڪراچي، نئين ديري ۾ امير بيگم جي گهر تي ڇاپا هنيو، هنن ٽنهي گهرن کي اجاڙي ڇڏيو. گهرن جا سمورو سامان، ڪپڙا ۽ ٻيو سامان رستي تي اڇلائي ڇڏيو. مون کي خبر ناهي ته جنرل ضياءَ کي اهڙي ظالماڻي ڪارروائي ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت پئي هئي. جڏهن منهنجي صاحب جي نياڻي وزيراعظم هئي ته ڪنهن کي به انهيءَ حد تائين جو جنرل ضياءَ جي خاندان مان به ڪنهن کي هٿ نه لاتو ويو پر هن ظالم اسان جي زندگي عذاب بڻائي ڇڏي هئي.

ٽين اپريل تي اسان لاڙڪاڻي پهتاسين. اتي اسان کي انهيءَ واقعي جي خبر ڏاڍو ڏهڪائي ڇڏيو. ٻئي صبح جو مون بي بي سي ٻڌي

جنهن ۾ ٻڌايو ويو هو ته صاحب کي ڦاسي ڏيڻ واري معاملي تي ڪو فيصلو ڪونه ڪيو ويو هو ۽ فائيل جنرل ضياءَ الحق وٽ هو. مون کي ٿورو اطمینان ٿيو ۽ سوچيم ته گهر وڃي ڇانهه جوڳو ڪ بيان. پر جڏهن آءٌ هلڻ لڳس ته ڏنم فوج ۽ پوليس رستا بلاڪ ڪري رکيا هئا. ڪنهن نه ڪنهن طرح آءٌ اتان نڪري المرتضيٰ لاڙڪاڻي پهتس، جتي مون کي اوسارا ٻڌڻ ۾ آيا. اُتي مون کي افسرده افضل قادر مليو جيڪو مختيارڪار سان گڏ هئو مون رُٿڻ جو سبب پڇيومانس.

چيائين: ”پتي صاحب کي ڦاسي ڏني وئي آهي ۽ ڊي سي مون کي چادر ونڻ لاءِ سڏيو آهي.“

سڄو شهر حراس ۽ افسوس ۾ ٻُڌل نظر آيو. هي پيانڪ ترين صبح هئو جيڪو يارهن سالن تائين هلندو رهيو. آءٌ سڌو بيگم صاحب وٽ ويس ۽ کيس ڊي سيءَ جو پيغام ٻڌايم جنهن چيو ته وٽس هڪ چادر آهي جيڪا هو عمري ادا ڪرڻ وقت ارضِ مقدس تان وٺي آئي هئي. ڏڪنڌڙهتن سان هن اها چادر مون کي ڏني. ڏهن پندرهن منٽن کان پوءِ مختيارڪار وري اتي پهتو ۽ چيائين ته ڊي سي چئي ٿو ته بيگم صاحب ڳڙهي خيرو اچي، جتي ڀٽو صاحب جو جسد خاڪي تدفين لاءِ آندو پيو وڃي. آءٌ بيگم صاحب سان گڏ نڪتس، ڳڙهي خدا بخش ۾ هوءُ ٿورو عرصو ريسٽ هائوس ۾ ترسي پر پوءِ پنهنجن ڀائرن جي گهر هلي ويئي. اٽڪل اٺين بجي صبح جو ٻه هيليڪاپٽر آيا جن ذريعي پتي صاحب جو لاش آندو ويو هو. فوجي آفيسرن جو چوڻ هو ته هو ڏهن منٽن کان پوءِ تدفين ڪندا ۽ جن کي آخري ديدار ڪرڻو آهي سي انهيءَ وقت جي اندر ڪري وٺن. اسان انهيءَ ظالماڻي رويي تي اعتراض ڪيو جنهن تي ڊپٽي ڪمشنر شاهد عزيز اڳتي وڌيو ۽ آرمي آفيسرن کي سمجهايائين ته ڏهن منٽن وارو شرط نرم ڪيو وڃي. ان کان سواءِ پتي صاحب جو لاش، بيگم صاحب جي ڀائرن جي گهر نيو ويو جتي بيگم صاحب آخري ديدار ڪيو.

جڏهن ڀٽي صاحب جو لاش آندو ويو ته اهو اڳ پر ٿي تابوت ۾ هو
۽ ان تي گل به هئا. ان سان گڏ هڪ مولوي جو سر تيفڪيت به هو جنهن
۾ چيل هو ته ڀٽي صاحب کي اسلامي طريقي ۾ غسل ڏنو ويو آهي ۽ ان
کي ٻيهر غسل ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي.
بعد ۾ مون کي حراست ۾ ورتو ويو انهيءَ ٻڌائڻ کان سواءِ ته
منهنجو ڏوهه ڪهڙو آهي. درحقيقت هنن اهو چاهيو ٿي ته آءٌ پنهنجي
بيبان تان ڦري وڃان ته منهنجي صاحب کي قاسمي ڪونه ڏني وڃي
آهي، پر هن کي تارچر ذريعي ماريو ويو آهي.

صاحب جون ساروڻيون

دوست محمد

1966ع ۾ جڏهن آءُ مس پنڌرهن ورهين جو هئس ته مرحوم بهاول بخش مون کي ساڻ ڪري بابو صاحب سان ملاقات ڪرڻ ويو جيڪو ان وقت 70 ڪلفتن جو انچارج هئو. مون کي ان وقت نوڪريءَ جي گهرج هئي. مرحوم بابو مون کي سڌو ڀٽو شهيد وٽ وٺي ويو ۽ کيس ٻڌايائين ته هو مون کي ٻارن جي سارسنڀال لاءِ ملازم ڪري رکي رهيو آهي. ڀٽي صاحب مون کان منهنجون نالو پڇيو ۽ پوءِ چيائين ته منهنجي سڀ کان وڏي ڊيوٽي اها هوندي ته سمورن ٻارن کي صبح جو ڇهين وڳي جاڳائيندس ته جيئن مهل سر اسڪول وڃي سگهن.

کيس پڪ ڪانه هئي ته اهو ڪم آءُ پوريءَ طرح سرانجام ڏيئي سگهندس. تنهن ڪري مون کي تنبيهه ڪيائين ته ٻارن جي اسڪول وڃڻ ۾ لڳ ڀڳ ٽيڻ کي هرگز برداشت نه ڪندو ۽ صاف لفظن ۾ ٻڌايائين ته جنهن ڏينهن ٻار لڳ ٿيا، اهو منهنجي نوڪريءَ جو آخري ڏينهن هوندو. ان ڏينهن کان پوءِ هن جي خدمت ڪندي مون کي ڪئين سال گذري ويا. سندس شهادت کان پوءِ آءُ انهيءَ خاندان جي خدمت ڪندو

رهيو آهيان ۽ بيگم صاحب جي حاضري ۾ رهيو آهيان. صاحب ۽ سندس ويجهن کي ايترو قريب کان ڏٺو اتر جو هن تي لکڻ لاءِ ڪتاب جا ڪتاب گهرجن. بهرحال هتي آءٌ صرف انهن واقعن تي اڪتفا ڪندس جيڪي مون سان وابسته رهيا ۽ جيڪي هن وقت منهنجي دماغ جي پردي تي اچي سگهن ٿا.

هڪ ڏينهن مون کي صاحب چيو ته پاڇيون ۽ گوشت وٺي اچي ڇاڪاڻ ته پورو گهر پڪتڪ ملهائڻ لاءِ هڪس ٻي ويندو. آءٌ ضروري شيون خريد ڪري آيس ۽ پوءِ سڀ هڪس ٻي وياسين، جتي هڪ هٿ ۾ ترسياسين. ٿوري ويرم کان پوءِ صاحب پاڻ ڏاکڻن تان لهي هيٺ آيو ۽ چيائين ته سموريون شيون ۽ گاسليت وارو چلهو ڪڍي ڇاڪاڻ ته ان ڏينهن پاڻ کاڌو تيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هئائين.

”جيڪڏهن اوهان کاڌو پڇائيندؤ ته ڪير کائيندو سائين؟“ مون چيو ”تو کي خبر آهي ته جڏهن آءٌ انگلينڊ ۾ پڙهندو هئس ته پاڻ کاڌو رڌيندو هئس. هاڻي تون ڏس.“ صاحب ڪلندي جواب ڏنو.

صاحب نيڪ چيو هئو. هن جيڪو کاڌو تيار ڪيو هئو سو ڏاڍو لذيت هئو. هر طرح نيڪ هئو بلڪل ائين جيئن صاحب زندگي جي ٻين شعبن ۾ پرفيڪٽ هئو. هو جيڪو ڪم ڪندو هو تنهن ۾ پوريءَ طرح شامل ٿي ويندو هو.

هڪ رات، نوين وڳي پٽي صاحب مون کي سڏيو. هن گگل بابا (شاهنواز شهيد) کي ياد ڪيو هو. مون کيس سندس ڪمري ۾ ڏٺو هو ڪونه هو. شهيد صاحب کي فڪر ٿي پيو سو مون کي ساڻ ڪري هيٺ باغچي ۾ ويو. اتي ڏينهن جو مون هڪ عارضي ”تنبو“ ڏٺو هو جيڪو چئن ڏنڊن ۽ هڪ بستري جي چادر سان ٺاهيو ويو هئو.

منجهند جو مون ڏٺو هو ته گگل بابا ان تنبوءَ هيٺان هڪ خندق کوٽي رهيو هو. اتي پهچي مون صاحب کي چيو ته ممڪن آهي ته گگل بابا انهيءَ تنبوءَ ۾ هجي. صاحب اتي پهچي آواز ڏنو ۽ گگل بابا نڪري آيو.

”تون رات جي وقت هتي ڇا پيو ڪرين؟“ صاحب پڇيو.

”آءُ هتي راند پئي کيڏيس.“ گگل ورائيو.

”تو يقيناً ڪي عجيب رانديون دريافت ڪيون هونديون.“ ائين

چئي گگل بابا کي وٺي اندر هليو ويو.

پئي ڏينهن، صاحب مون کي باغيچي کي پهتل نقصان بابت
ٻڌايو. پر حقيقت اها آهي ته اهو تنبو ائين ئي رهيو. اتي ايندڙ ويندڙ
ڪيترن ملاقاتين انهيءَ ”شاميانِي“ ڏانهن اشارو ڪندي ڪانئس ان جو
پڇيو پر صاحب انهن کي ڪونه ڪو سبب ڏيئي تاري ڇڏيندو هو.
هڪ ڏينهن مون صاحب کي چيو ته اها ڪڏي پري ڇڏيان. چيائين: ”نه
گگل، ڪيتري محنت سان اها ڪڏ ڪوٽي آهي ۽ جڏهن هو ڪا نئين
راند دريافت ڪري پوءِ ان کي پوري ڇڏجانءِ.“

صاحب کي ٻارن جا جنم ڏينهن ڪڏهن نه وسريا. هڪ ڀيري
پورو گهر ريل رستي ڪوٺيٽا پئي ويو. مون کي رستي ۾ لاڙڪاڻي تي
لهڻو هڻو. لهڻ وقت پتي شهيد مون کي چيو ته آءُ به ساڻن ڪوٺيٽا وڃان
۽ پوءِ موٽي لاڙڪاڻي اچان. ڇاڪاڻ ته پئي ڏينهن ڪوٺيٽا ۾ مون کي
ڳچ ڪم ڪرڻو هو. مون کي خبر ڪانه هئي ته اهو ڪم ڪهڙي
سلسلي ۾ هو پر جڏهن ڪوٺيٽا پهتاسين، تڏهن ٻڌايائين ته پئي ڏينهن
محترم بينظير ڀٽو جي سالگرهه هئي.

اها عجيب تقريب هئي، جنهن ۾ مهمان ڪونه هئا ۽ نه ڪا رسمي
شيءُ هئي. هڪ ننڍڙي ڪمري ۾ صرف گهر جا ڀاتي پنهنجا پاڻ ۾ هئا.
شهيد پتي کي مون ايترو خوش ڪڏهن ڪونه ڏٺو جهڙو اتي ڏٺو هئم.

هر روز به گهرا ڏينهن ۾ هڪ گهمرو منجهند جي مانيءَ کانپوءِ
ٻيو رات جي مانيءَ کان پوءِ ڀٽو شهيد ماڻ ڪري صرف سگار
ڇڪيندو هو. ان وقت هن جي ڪيفيت عجيب و غريب هئي. ائين
لڳندو هو چٽڪ ڪنهن گهري سوچ ۾ هجي. انهيءَ وقت ڪنهن کي
به اجازت ڪانه هئي ته ساڻس ڳالهائي. جنهن وقت صاحب سگار

”اهو ته ڪتاب ٿي هوندو.“ مسٽر ڀٽي ورائيو.
 ”ها، اهو ئي آهي.“ ۽ بيگم صاحب ٻيءَ گهڙي اهو ڪتاب ڪڍي
 شهيد ڀٽي کي ڏنو. ڀٽي صاحب ڪتاب ڏٺو ۽ پوءِ مسڪرائي مون کي
 چيائين ته لائبريري ۾ رکي ڇڏيان، بعد ۾ بيگم صاحبه مون کان پڇيو ته
 صاحب ڇا ٿي چيو مون خاموش رهڻ تي گهريو پر پوءِ بيگم صاحبه جي
 زور ڀرڻ تي ٻڌايو مانس ته ڀٽي صاحب کي اهو ڪتاب هڪ هفتو اڳ
 ملي چڪو آهي. بيگم صاحبه کي ان تي يقين ڪونه ٿي آيو جنهن تي
 آءٌ لائبريري ويس ۽ ٻئي ڪتاب کڻي کيس ڏيکاريم. ڪڏهن ته ائين
 به ٿيندو هو ته جنهن ڏينهن ڪتاب مارڪيٽ ۾ پهتو تنهن ڏينهن ئي
 کيس ملي ويندو هو.

حافظي جي لحاظ کان پوءِ شهيد ناقابل يقين حافظي جو مالڪ هو
 هڪ پيري ڪا شيءِ ڏسي يا ٻڌي جڻڪ پٿر تي نقش ٿي وئي. هڪ
 پيري ايئرپورٽ کان موٽندي هوٽل ميٽروپول تي هڪ دڪان تي هڪ
 قالين لتڪيل ڏٺائين. گهر پهچڻ کان پوءِ مون کي سڏي ٻئي ڏينهن اهو
 قالين خريد ڪرڻ لاءِ چيائين. منهنجي رهبري ڪرڻ لاءِ ته قالين تي
 ڪهڙا نقش ۽ گل آهن، هن پينسل سان هڪ ڪاغذ تي مون کي
 ڊزائيننگ جي ذريعي اهو ليکي ڏنو جڏهن آءٌ انهيءَ دڪان تي پهتس
 ته اهو قالين هڪدم سڃاڻم ڇاڪاڻ ته ڀٽي شهيد جيڪو نقشو
 ليکي ڏنو هو اهو بلڪل انهيءَ قالين تي ڊزائين مطابق هو.

ٻئي پيري صاحب تمام تڪڙ ۾ 70 ڪلفٽن تي آيو ۽ پنجن منٽن
 لاءِ ڊرائينگ روم ويو ۽ اتان سڌو ايئرپورٽ ويو.

پوءِ پنڊيءَ مان مون کي فون ڪري پڇيائين ته ڊرائينگ روم ۾
 رکيل چار چشما ڪٿي آهن. مون کي ياد ڪونه پئي آيا پر صاحب مون
 کي ٻڌايو ته هڪ کي ڳاڙهي ليک هئي ۽ ٻيو تورو ٽڪوريل هو. تڏهن
 به مون کي ياد ڪونه پئي آيو. ان کان پوءِ مون کي چيائين ته سڌو مٿي
 ڊرائينگ روم وڃي ۽ دروازي جي بيهه سامهون واري شيلف ۾ ڏسان.

تيسٽائين ڀتو صاحب ٽيليفون تي انتظار ڪري رهيو هو. آءٌ ڊڪنڊو مٿي ويس پر تيسٽائين مون کي ياد اچي ويو ته اهي شايد اهي ئي هوندا جيڪي بيگم صاحبہ نوادرات واري دڪان تان آندا هئا. جنهن کان پوءِ مون کي هدايت ڏنائين ته اهي تمام سنڀال سان رڪان ۽ مٿس پالش به ڪرائي ڇڏيان. مون کي ياد آهي ته آءٌ ڊرائينگ روم روزانه ڪيڏيءَ خبرداريءَ سان صاف ڪندو هئس ۽ هر شيءِ پنهنجي جاءِ تي رکندو هئس پر چشمن جي جاءِ وسري ويئي هئس. جڏهن ته پتي صاحب کي اهو به ياد هو ته ڪهڙو چشمو تڪوريل هو.

هو ماحولياتي صفاتي جو به وڏو پارڪو ۽ محافظ هو. هڪ گهمري هو جيئن ئي اسلام آباد هوائي اڏي تي لٿو سڌو مون کي ڪراچي ٽيليفون ڪيائين. آءٌ ان وقت پنهنجي گهر وارن سان گڏ سئنيما ۾ فلم ڏسي رهيو هئس. صاحب جي فون کان پوءِ منهنجي ڳولا ٿي ۽ نيٺ ٿوري وقت اندر ملي ويس. جڏهن مون وري صاحب سان ڳالهايو ته مون کي چيائين ته ڄام صادق علي کي ڳوليان جيڪو ان وقت کيس هٿ نه ٿي آيو. ڄام صادق علي ان وقت لوڪل باڊيز جو وزير هئو. مون کي هدايت ڪيائين ته کيس صاحب جو نياپو پهچايان، جيڪو شارع فيصل تي لڳايل گاهه جي باري ۾ هو. ٿيو هيئن ته صاحب ايئرپورٽ ويو پئي ته شارع فيصل جي وچ تي پوکيل خوبصورت گاهه کي ڪا ڍنگي چري رهي هئي. صاحب جو چوڻ هو ته اهو گاهه شهر جي سونهن لاءِ پبلڪ جي پئسي مان لڳايو ويو آهي. تنهن کي بچائڻ گهرجي، اسان ان وقت محسوس ڪونه ڪيو ته اهو ساڳيو ڄام صادق علي، سنڌ جو وزير اعليٰ ٿيندو ۽ پوءِ صوبي جي دولت کي پاڻ ئي چري ويندو.

مون هڪ گهمري کيس ٻڌايو ته منهنجي ڳوٺ ۾ بجلي ڪانه هئي، اوڏيءَ مهل اڌ رات جو هڪ وڳو هو هن اوڏي مهل پنهنجي ذاتي سيڪريٽري زاهد حسين کي سڏي حڪم ڏنو ته تن ڏينهن اندر منهنجي ڳوٺ ۽ رستي ۾ ايندڙ ٻين ڳوٺن کي بجلي مهيا ڪري چوٿين

ڏينهن مون کي فون تي پڇيائين ته منهنجي ڳوٺ ۽ ٻين ڳوٺن کي بجلي ملي ويئي آهي، جنهن تي مون ورائيو ته ڪم هلي رهيو آهي ۽ ٻئي ڏينهن بجلي ملڻ جي توقع آهي.

ڪلفٽن واري بنگلي تي غلام مسيح هڪ خاڪروب آهي، جيڪو اڃا زندهه آهي ۽ هاڻي سندس عمر آسي ورهيه هوندي هن پنهنجي نانيءَ کي پي آءِ اي ۾ بطور لوڊر ڀرتي ڪرڻ لاءِ هڪ درخواست پنهنجي بريف ڪيس ۾ رکي ۽ غلام مسيح کي تسلي ڏني ته ان ۾ ڪجهه وقت لڳندو پر ٿي ويندو. تنهن کان پوءِ صاحب اسلام آباد هليو ويو. اتان واپسيءَ کان پوءِ غلام مسيح کي سڏيائين. جڏهن هو آيو ته صاحب چيس:

”اهو نه سمجهانءَ ته ڪومون کي ڳالهه وسري ويئي آهي، ڪجهه مسئلو آهي، پر هاڻي اهو حل ٿي ويو آهي.“

ان کان پوءِ غلام مسيح هليو ويو. چئن ڏينهن کان پوءِ ڪيس آرڊر مليو ۽ شام جو شهيد ڀٽي پاڻ فون ڪري تصديق ڪئي ته غلام مسيح کي سندس نانيءَ جو آرڊر ملي ويو آهي.

هڪ گهمري رات جو ڏيڍ بجي ڀٽي صاحب ڪراچيءَ ۾ قيام دوران مون کي گهرايو ۽ چيائين ته ڪيس ننڊ ڪانه ڀٽي اچي تنهنڪري ٿورو پنڌ ڪرڻ گهرجي. ٻي ڪا پنڌ جي جاءِ مناسب نه سمجهي ڀٽي صاحب مون کي ساڻ ڪري 70 ڪلفٽن جي اندر ئي ملازمن وارن ڪورٽرن ڏانهن رُخ رکيو. جڏهن اسان پمپ وٽ پهتاسين ته صاحب ڏٺو ته اليڪٽريشن بينچ تي سستو پيو هو. هن کانئس پڇيو ته ڇا بينچ تي سمهڻ جو سبب اهو ته ڪونهي ته وٽس ڪو ڪمرو ڪونهي ۽ سچ پچ ڪيس ڪو ڪمرو ڪونه هو ڀٽي صبح جو اليڪٽريشن لاءِ ڌار ڪمري ٺاهڻ جو حڪم ڏنو.

هڪ ڀيري هلڪي بارش وسي رهي هئي. اسان دروازي کان ئي ٻاهر نڪري وياسين، ڪيس شلوار ڪٽڻو پهريل هو ۽ پانهن جا بٽڻ

کليل هئا. سيڪيورٽي اسٽاف جون گاڏيون فوراً اڳيان پويان هلڻ لڳيون، جنهن تي کين چيائين ته هو هليا وڃن ڇاڪاڻ ته کيس صرف پنڌ ڪرڻو هئو. بهرحال سيڪيورٽي وارا ٿورو فاصلو رکي پويان هلڻ لڳا. مون کي ياد آهي ته اها جمعي جي رات هئي، جڏهن غازي بابا جي مزار تي ماڻهن جا انبوهه هوندا آهن. هو مسلسل رستي جي ڪناري سان هلي رهيو هو، رستي ۾ مون کي چيائين ته اڌ رات جي هن ويل جيڪڏهن ڪو کيس هن حالت ۾ پنڌ ڪندي ڏسي وٺي ته ڪوبه کيس سڃاڻي نه سگهندو.

”نه سائين! هو اوهان کي سڃاڻي وٺندا.“ مون ورائيو.

بهرحال، پتو صاحب هلندو رهيو. نيٺ اسان اچي هن تلوارن واري چؤواٽي تي پهتاسين، اوڏيءَ مهل چوڪيدار ڪٿ تي سمهي رهيو هو. اتي ٻيهي چيائين ته هن ڄام صادق علي کي هدايتون ڪيون آهن ته هو هن چؤواٽي جو ڪر جلد از جلد مڪمل ڪري پر هن اڃا تائين نه ڪيو آهي، ڀٽي صاحب جو آواز ٻڌي چوڪيدار جاڳي پيو سو ننڊاڪڙي آواز ۾ چيائين:

”هينئر چو هتي بيٺا آهيو، مون کي چوڻا تنگ ڪريو، ڏينهن جو

اچي چؤواٽو ڏسجو.“

ڀٽي صاحب ڪانئس معافي ورتي ۽ پوءِ پنهنجو تعارف ڪرايائين جنهن تي چوڪيدار هڪدم اُٿي بيٺو ۽ معافي ورتائين. ڀٽي شهيد کيس تسلي ڏني جنهن تي چوڪيدار کيس پنهنجي پٽ جي نوڪريءَ لاءِ چيو. ڀٽي صاحب ورائيو: ”صبح جو درخواست ڪئي اچجانءِ جڏهن سڀ جاڳيل هجن.“

ٿوري ويرم اندر انهيءَ ڪمهلي وقت ڪئين ماڻهو اتي گڏ ٿي ويا ۽ ”جيئي ڀٽو“ جا نعرا هڻڻ شروع ڪري ڏنائين. سيڪيورٽي جو عملو فوراً اڳيان آيو ۽ ڀٽي صاحب جي چوڌاري حفاظتي گهيرو وڌائون پر صاحب کين تنبيهه ڪري پنٿي هڻائي ڇڏيو ته عوام کي مون کان پري نه ڪريو.

اتي بيٺا ٿي هٿاسين ته وڏڙو مينهن پوڻ شروع ٿي ويو ۽ اسان واپس 70 ڪلفٽن ڏانهن رُخ رکيو. تنهن کان پوءِ به ڀٽي صاحب کي ننڊ ڪانه آئي، تنهن ڪري پنهنجي ننڍڙي گاڏي سيڪيورٽي عملي کي اک تيت ڪري بنگلي مان نڪري آيو اتان اسان طارق روڊ، صدر ڪلفٽن، ڪياماڙي گهمندا رهياسين تان جو صبح جا ساڍا چار وڃي ويا. جڏهن اسان واپس 70 ڪلفٽن تي پهتاسين ته سيڪيورٽي عملي وارا اچرڇ پرڻجي ويا ته اسان سمجهيو ته وزيراعظم اندر آرامي آهي، جڏهن ته هو هڪ ننڍڙيءَ گاڏيءَ ۾ پوري ڪراچيءَ ۾ گهمي رهيو هو.

مون کي اها شام ڪڏهن نه وسرندي جڏهن سندس حڪومت جو تختو اونڌو ٿيو. مون کي المرتضيٰ جي چپر تي گهرايائين ۽ چيائين ته کيس اڳتي ڏاڍا اٿانگا ڏينهن نظر اچي رهيا آهن، تنهنڪري جيڪڏهن ڪو نوڪر وڃڻ چاهي ته هو کيس خوشيءَ سان رخصت ڪرڻ لاءِ تيار آهي، مون کيس پوري عملي جي طرفان خاطري ڏياري ته هو ساڻس گڏ رهيا آهن ۽ خوشيءَ سان هن تان سر صدقو ڪرڻ لاءِ تيار هوندا، اهو ڀڄي صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اسان جي جرئت جي تعريف ڪرڻ لڳو.

ساڻس منهنجي آخري ملاقات ڪراچي سينٽرل جيل ۾ ٿي، جڏهن کيس لارڪاڻي مان گرفتار ڪري ڪراچي وٺي آيا هئا. مون کيس تمام خاموش ۽ پُرسڪون ڏٺو هو مون کي پاڪر پائي مليون تنهن وقت بيگم صاحب، مس بينظير ڀٽو ۽ مير مرتضيٰ 70 ڪلفٽن تي هئا. صنم بيبي ۽ شاهنواز ملڪ مان وڃي چڪا هئا.

مون کي روئڻ اچي ويو. هن مون کي چيو ته هيءَ روئڻ جو وقت ڪونهي، صاحب مون کي چيو ته سندس ڳالهون غور سان ٻڌان ۽ سندس پيغام بيگم صاحب تائين پهچايان. مير کي بنا ڪنهن دير جي لنڊن موڪليو وڃي. انهيءَ تي مون ورائيو ته جيڪڏهن مير مرتضيٰ لنڊن هليو ويو ته پويان لاڙڪاڻي واري تڪ ۾ چونڊون ڪير

سنڀاليندو. ”ڪهڙيون چونڊون؟ چونڊون ڪونه ٿينديون. هيءُ ملڪ اهو ڪجهه ڏسندو جيڪو اڳ تاريخ ۾ ڪڏهن ڪونه ٿيو آهي.“ ۽ پوءِ ڪاوڙ ۾ مون کي چيائين: ”تون منهنجي ڳالهه ٻڌين ڇو ڪونه ٿو بيگم صاحبه کي چئجانءِ ته مير اڃا تعليم پوري ڪونه ڪئي آهي ۽ سڀاڻي مون کي معلوم ٿيڻ گهرجي ته هو هليو ويو آهي.“

”بينظير کي خبر آهي ته کيس ڇا ڪرڻو آهي“ پتي صاحبه وري چوڻ شروع ڪيو. ”هن تعليم پوري ڪري ورتي آهي. هوءَ به جيڪڏهن هلي وڃي ته بهتر ٿيندو ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هوءَ هتي رهي ته کيس ناقابل تصور ڏينهن ڏسڻا پوندا. پر هن جي مرضي ته هو ڇا ٿي ڪري هاڻي تون وڃ ۽ تمام خبرداريءَ سان بيگم صاحبه کي پيغام ڏجانءِ، مير کي ضرور هليو وڃڻ گهرجي.“

مون خدا حافظ چيو ۽ بوجهل قدمن سان اتان موٽي آيس. ٻئي ڏينهن اٽڪل چئنين وڳي مير مرتضيٰ ٻاهر هليو ويو. ان کان پوءِ هو ڪونه موٽيو آهي. بيبي بينظير ٻاهر وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هن کي ملڪ جي عوام سان جيڪو ناتو نياڻو هو جيڪو ڪردار ادا ڪرڻو هو هن اهو ناتو نپايو ۽ پوءِ فوجي آمريت جي خلاف ۽ جمهوريت جي بحاليءَ واري عظيم جدوجهد ۾ عوام جي ولولہ انگيز قيادت ڪئي، خدا، پاڪستان جي عوام جي ۽ بينظير پنهنجي جي حفاظت ڪري

محبت ڪندڙ مهربان مالڪ

محمد عرس

سال 1973ع ۾ آءُ چوڏهن سالن جي عمر ۾ المرتضيٰ لاڙڪاڻي ۾ ويٺو طور مقرر ٿيس. چند ڏينهن کان پوءِ ڀٽو شهيد لاڙڪاڻي آيو ۽ واپسيءَ تي مون کي راولپنڊي هلڻ لاءِ حڪم ڪيائين. آءُ هن حڪم تي ٿورو بدحواس ٿي ويس. پر پٽي صاحب تمام رحمدليءَ سان مون کي سمجهايو ته مون کي گهٻرائڻ جي ڪا ضرورت ناهي، ڇاڪاڻ ته آءُ سندس اولاد وانگيان هئس.

آءُ راولپنڊي هليو ويس جتي مون کي شهيد ڀٽو صاحب ۽ سندس ٻارن جي خدمت ڪرڻي هوندي هئي، هو مون تي ايترو مهربان هئو جو منهنجي ملازمت جي پهرين مهيني ئي مون کي پاڻ سان گڏ روس جي دوري تي وٺي ويو.

هڪ ڀيري مون کي پٽي صاحب گهرايو. ان وقت مون ڪنهن سان فون تي پٽي ڳالهايو تنهنڪري وٽس حاضر ٿيڻ ۾ ٿوري دير مٿي وئي. انهيءَ تي هو ايترو ناراض ٿيو جو مون کي چيائين ته هو منهنجي جاءِ تي پٽي پراڻي نوڪر بهاول کي ڏسڻ پسند ڪندو. چند ڏينهن کان پوءِ

اسان جڏهن واپس المرتضيٰ لاڙڪاڻي پهتاسين ته آءٌ پنهنجا ٽيڙ ٻڌي نئين ڊيري پهچي ويس. جڏهن اها سڌ ڀٽي صاحب کي پئي، تڏهن پنهنجي گاڏي موڪلي مون کي تمام شفقت سان گهرايائين. آءٌ جڏهن چانهه کڻي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيس، تڏهن مون کي چيائين: ”تون سلطان احمد چانڊيو آهين ڇا جو ڪاوڙجي هليو وئين؟“

اهو جملو ٻڌي منهنجا هٿ ڏڪڻ لڳا ۽ انهيءَ ۾ چانهه جي پياليءَ مان ڪجهه ڦڙا انهيءَ فائيل تي ڪري پيا جيڪو ڀٽو صاحب ڏسي رهيو هئو. اهو ڏسي ڀٽي صاحب تمام شفقت ڀري نظر سان مون کي ڏسي چيو: ”گهٽيءَ ۾ ڊپ نه ڪر.“

شهيد ڀٽو پڻ نوڪرن سان گڏ مون سان به تمام نرمي، شفقت ۽ محبت سان پيش ايندو هئو. هو هميشه مون کي پاڻ سان گڏ رکندو هئو. ايستائين جو غير ملڪي دورن ۾ به سندس خدمت ۾ حاضر رهندو هئس، جتي غير ملڪي شخصيات به موجود هونديون هيون.

ترڪيءَ ۾ هڪ ملاقات، جنهن ۾ اسلامي سربراهه ڪانفرنس جي باري ۾ فيصلو ٿيو هو ان بعد، ايران جي بادشاهه رضا شاهه ڀٽي صاحب کي چيو ته واپسي دوران تهران تائين ساڻس گڏ سفر ڪريه ايجرپورٽ تي ڪسٽم آفيسرن منهنجي هٿن ۾ سامان ڏسي، اهو کولي چڪاس ڪرڻ لاءِ چيو جنهن تي مون ورائيو ته ”هي ڀٽي صاحب جو بريف ڪيس آهي ۽ صرف ڪيس ئي ان جي لاک نمبرن جي خبر آهي.“ اهو ڏسي عين انهيءَ وقت ڀٽو صاحب، شاهه ايران کي وٺي اتي پهچي ويو جيڪو ڏسي ڪسٽم آفيسر هٿي ويا، پر هوائي جهاز جي اندر هن مون کان انهيءَ واقعي جي حقيقت معلوم ڪئي، جنهن تي ڀٽي صاحب، شاهه ايران کي چيو ته اهو نامناسب آهي ته منهنجي عملي جو سامان چيڪ ڪيو وڃي خاص ڪري انهيءَ وقت جڏهن هو سندس دعوت تي ساڻس گڏ سفر ڪري رهيو هجي. اها ڳالهه ٻڌي شاهه ايران معذرت ڪئي.

ڀٽي صاحب جي حافظي جي باري ۾ هونئن ته ڪئين ڳالهين مشهور آهن، پر جيڪا ڳالهه مون کي ڪانه و سرندي سولاهور جو واقعو آهي. لاهور ۾ عام جلسو ٿي رهيو هئو. جلسي هلندي صاحب پبلڪ مان هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي استيج تي گهرايو جنهن کي هن ڏهه سال اڳ چوڪرو ڏنو هو ۽ هاڻي هو جوان ٿي ويو هو. وڌيڪ اچڻ جي ڳالهه هيءَ هئي ته ان نوجوان ڏاڙهي به رکي هئي.

مون کي ڀٽو صاحب ۽ جنرل ضياءَ الحق جي ميننگ جو به ياد آهي. ضياءَ الحق جڏهن به ايندو هو ته هو بدحواسي ۽ ناقابل ضبط حالت ۾ هوندو هو. ايسٽائين جو ڪڏهن ڪڏهن چانهه ۾ کنڊ وجهڻ به وسري ويندي هئس، بلڪ هڪ گهمري کنڊ، پيالي جي بدران ساسر ۾ ڪري پيس ۽ هوائين چانهه پي ويو هڪ گهمري مون کيس کنڊ ملائڻ ۾ مدد ڪئي ۽ جڏهن ملاقات ختم ڪري ٻاهر نڪتو ته مون کي چيائين ته آءٌ ايتري وڏي ماڻهوءَ جي خدمت، بنا بدحواس ٿيڻ جي ڪيئن جاري رکي سگهان ٿو.

هڪ واقعو مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي. جنرل ضياءَ الحق جي ڀٽي صاحب سان شام جو ڇهين وڳي ملاقات رکيل هئي. پنجين بجي پهچي ويو ۽ اچي اي ڊي سي خالد حميد وٽ ويهي رهيو. انهيءَ وچ ۾ ڀٽي صاحب مون کي چيو ته هڪ فائيل اي ڊي سي کان وٺي اچان. مون کان هڪ غلطي ٿي ويئي جو آءٌ سڌو اي ڊي سي وٽ هليو ويس، جتي ضياءَ هڪ غلط فائيل کنيو ويٺو هو. عين انهيءَ وقت اي ڊي سي جي دروازي تي ٺڪ ٺڪ جو آواز ٿيو ۽ اي ڊي سي چيو ”هليو آءٌ“. اي ڊي سي جي ڪٿي ڏسي ته شهيد ڀٽو بيٺو هو ۽ سندس هٿ ۾ اهو فائيل هو جيڪو هن منهنجي هٿان اي ڊي سي وٽان آڻڻ لاءِ چيو هو.

هي ايترو جلدي ۽ اوچتو ٿيو جو سڀني لاءِ اُٿي بيٺڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هو. سڀ بيٺي رهيا، مگر ضياءَ الحق ايترو بدحواس ٿي ويو جو پنهنجي هٿ ۾ ٻرندڙ سگريٽ کڻي جيڪيٽ جي ڪيسي ۾

وڌائين. ڀٽو شهيد، اها حالت ڏسي ضياءَ الحق کي گڏ وٺي لان ۾ هليو ويو. چند گهڙين کان پوءِ ڪپڙي سڙڻ جي ٻو اچڻ لڳي جيڪا ضياءَ الحق جي کيسي مان اچي رهي هئي. ڀٽي صاحب اهو ڏسي مون کي فوراً توال آڻڻ لاءِ چيو جيڪو مون آڻي ضياءَ الحق جي ڀرندڙ جيڪيٽ جي باه وسائي، جڏهن ضياءَ الحق هليو ويو تڏهن ڀٽي صاحب وڏا تهڪ ڏنا ۽ چيائين ته اهڙو جنرل ڪيئن دشمن جو ميدان جنگ ۾ مقابلو ڪري سگهندو.

چوٿين ۽ پنجين جولاءِ 1977ع جي وچ واريءَ رات جو آءٌ سندس خدمت ۾ هئس. مسٽر عبدالحفيف پيرزادو ڪوٽر نياڙي، غلام مصطفيٰ جتوئي ۽ ممتاز علي ڀٽو ساٿس گڏ رات جي ماني کائي رهيا هئا ۽ سياسي معاملن تي گفتگو ڪري رهيا هئا. رات جو اٽڪل ڏيڍ وڳي ڀٽو صاحب پنهنجي آرام گاهه ۾ آيو ۽ مون کي چيائين ته انهيءَ رات هو وڌيڪ فائيل ڪونه ڏسندو، اوچتو مون کي ياد آيو ته قاسميءَ جي سزا ڏنل ٻن ملزمن جون رحم جون درخواستون پيل هيون ۽ هنن کي ورندي صبح جو قاسمي ملڻي هئي، مون اُتي سندس بيدروم جي دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪئي، جڏهن دروازو کليو ته مون اهي فائيل کيس پيش ڪيا. هو ويهي رهيو ۽ انهن جي سڙائڻ کي عمر قيد ۾ تبديل ڪرڻ جا حڪم ڪيائين. جڏهن ڏٺائين ته رحم جي درخواستن ۾ وقت ڪونهي رهيو ته مون کي چيائين ته سيڪريٽري زاهد حسين کي چوان ته اتارني جنرل يخي بختيار کي فون ڪري ٻڌاءِ ته هنن جي سزاءَ موت عمر قيد ۾ تبديل ٿي ويئي آهي ۽ کين قاسمي نه ڏني وڃي.

پوئين ٻي وڳي جڏهن آءٌ پنهنجي ڪمري ۾ پهتس ته اتي سيڪيورٽي آفيسر مون کي ٻڌايو ته مارشل لا لڳايو ويو آهي. مون کانئس مارشل لا لڳڻ جو مطلب معلوم ڪيو ڇاڪاڻ ته مون کي اها ڄاڻ ڪانه هئي، هن مون کي سادن لفظن ۾ ٻڌايو ته فوج اسان جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو آهي، مون فوراً ميجر جنرل

امتياز سان ڳالهايو جنهن چيو ته هو جيستائين ان جي خاطري نه ڪندو تيستائين انهيءَ باري ۾ ڪجهه ٻڌائي نه سگهندو. پر مان انهيءَ جو انتظار نه پئي ڪري سگهيس. تنهن ڪري آءٌ ٻاهر نڪري آيس ۽ اچي نور محمد مغل کي انهيءَ ڳالهه کان آگاهه ڪيم. اڃا رستي ۾ ئي هٿس ته اڌ ۾ هڪ فوجي آفيسر مليو جنهن مون کي روڪي هٿ مٿي ڪرڻ لاءِ چيو. مون پنهنجا هٿ مٿي ڪيا پر هٿ مٿي ڪندي ڪندي مون کيس چيو ته هو پنهنجي سينيئر آفيسر کان اجازت وٺي ته آيا آءٌ اڳتي وڃي سگهان ٿو.

هو جيئن اڳتي پنهنجي سينيئر آفيسر ڏانهن وڌيو. آءٌ ڊڪ پائي نور محمد مغل جي ڪمري ۾ هليو ويس ۽ کيس مارشل لا لڳڻ جو ٻڌايم. هن مون کي صلاح ڏني ته نه ٻاهر نڪران ۽ نه ئي ڪنهن سان ڳالهايان. پر مون اها ڳالهه نه مڃي ۽ ٻاهر نڪري سڌو پيٽي صاحب جي بيبڊ روم ڏانهن ڊوڙ پاتي ۽ کيس مارشل لا جي باري ۾ ٻڌايم. هن مون کي حڪم ڏنو ته ٻارن کي سندس ڪمري ۾ سڏي وٺان، جيڪو مون بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي ڪيو.

فوجي آفيسر، جيڪو وزيراعظم هائوس تي متعين هو تنهن مون کي ٻڌايو ته ڪيترين ئي ٽئنگن پرائيمر منسٽر هائوس کي گهيري ۾ وٺي ڇڏيو آهي جيڪي پي ايم هائوس کي هڪ منت جي اندر پٽ ڪري سگهن ٿيون. هن مون کي چيو ته پيٽي صاحب کي صلاح ڏيان ته ڪهڙي طرح به پنهنجو پاڻ کي بچائي. آءٌ واپس شهيد پتو پھتس ۽ کيس سموري روٽداد ٻڌايم. پيٽي صاحب تي چٽڪ ڪوئي اثر ڪونه ٿيو. هو بنهه پر اطمينان ۽ پُرسڪون رهيو ۽ ورائيائين:

”زندگي ۽ موت رب العزت جي هٿ ۾ آهي. آءٌ خدا کان سواءِ ڪنهن کان ڊنل ڪونه آهيان.“

اتڪل ٻي بجي تائين پورو وزيراعظم هائوس گهيري ۾ اچي چڪو هئو. پيٽي صاحب، ضياءَ کي ٽيليفون ڪري مارشل لا جي باري ۾

پڇيو پر هو غالباً ان جي نتيجن کان خوفزدہ هئو. اٽڪل ٽين وڳي ڌاري فوج، وزيراعظم هائوس جا سمورا ٽيليفون کاتي ڇڏيا، بيگم صاحبہ بيبي بينظير ۽ شهيد شاهنواز کي صبح جو سوڀر پرائيمر منسٽر هائوس مان نڪري وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي.

جنرل ضياءَ، ڀٽي صاحب سان واعدو ڪيو ته هو پي ايم هائوس پر ٽي قيام ڪندو ڪيس ساڳيو ئي پروٽوڪول ملندو چونڊون تن مهينن اندر ڪرايون وينديون ۽ في الوقت ڀٽي صاحب کي صرف سهالا ريسٽ هائوس منتقل ڪيو ويندو. ڀٽي صاحب مون کي هدايت ڪئي ته آءٌ سموريون شيون کڻي ڪراچي وڃان ۽ سڀني واسطيدارن کي ٻڌايان ته مارشل لا ڀٽي صاحب جي مرضيءَ جي برخلاف لڳايو ويو آهي.

ڀٽو صاحب، مري مان آزاد ٿي ڪراچي آيو ۽ اتي پنهنجن دوستن کي ٻڌايائين ته اها ڳالهه سوچڻ اجائي آهي ته آيا فوج کيس جيل پر رکي ٿي يا آزاد ڪري ٿي، اصل سازش ڪين مارڻ جي آهي.

ڀٽي صاحب کي جڏهن فوج نواب احمد خان واري ڪوٽي ڪيس پرپڪٽڙ آئي ته اهو رمضان شريف جو ڀلارو مهينو هئو. آءٌ ڀٽي صاحب کي سهرڙي ڪارائي سندس ڪمري مان ٻاهر نڪري رهيو هئس. هنن فوراً مون کي ڳٽر کان پڪٽي پٽ سان کڻي لڳايو جيئن سمورن نوڪرن سان ڪيو هئائون؛ شايد انهيءَ انديشي کان ته متان اسان ڀٽي صاحب جي ڪنهن خفيہ طريقي سان مدد ڪري سگهون. جڏهن هنن کي پڪ ٿي ويئي ته اسان نوڪر سڀ سوگها ٿي چڪا آهيون ته هو سڀ ڀٽي صاحب جي ڪمري ۾ ڌوڪي ويا. ٿوريءَ ويرم کان پوءِ مون ڏٺو ته بيگم صاحبہ ٻارن سميت ڀٽي صاحبہ جي ڪمري مان نڪري رهي هئي. ڀٽي صاحب، نڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو ۽ چيو ته آءٌ پهريائين سندس سامان ٻڌان ۽ تيار ڪريان.

چند گھڙين کان پوءِ هڪ فوجي آفيسر ڀٽو صاحب جي ڪمري مان ٻاهر نڪري منهنجو نالو وٺي ڪئين گھمرا وڏي واڪي سڏيو ۽ ان

کان پوءِ اهو به ٻڌم ته ڪوئي مون کي شوت ڪرڻ جو چئي رهيو هو. جڏهن اهو ٻڌم ته آءُ هڪدم نڪري آيس. آءُ ڊنل هئس، هنن مون کي ڪنڀي ڪنڀو ۽ آڻي مون کي ڀٽي صاحب جي ڪمري ۾ ڦٽي ڪيائون. مون صاحب جي سامهون سندس سامان ٻڌڻ شروع ڪيو. ٻئي صبح جو هنن مون کي بيگم صاحب، بيبي بينظير ۽ شاهنواز کي ڇڏي ڏنو. پر باقي نوڪرن کي گيريج ۾ بند ڪري ڇڏيائون. هر ڪمرو هر ڪنڊ فوج جي ڪنٽرول ۾ هئي. ائين ئي لڳو جڻڪ هو ڪنهن بي فوج سان وڙهڻ آيا هئا.

ڀٽي مرحوم کي ضمانت تي آزاد ڪيو ويو. اتان هوسڌو لاڙڪاڻي آيو ۽ اسان سڀ هن سان، مير مرتضيٰ ۽ شاهنواز سان گڏجي نئين ديري عيدگاه نماز پڙهڻ وياسين. اها سندس آخري عيد هئي، پر انهيءَ کي محسوس ڪرڻ کان سواءِ، هزارين ماڻهو ڀٽي صاحب سان عيد ملڻ آيا ۽ سڀني ڪمن ڪاربن کان واندو ٿي آءُ اڌ رات جي قريب پنهنجي گهر پهتس.

شهادت عظميٰ جي آخري رات وانگيان، ڀٽو شهيد اسان سڀني کي المرتضيٰ ۾ گڏ ڪيو هن اسان سڀني کي چيائين ته کيس مستقبل ۾ ڪئين مشڪلاتون نظر اچي رهيون آهن، پر ان لاءِ اسان کي ڪئين قربانيون ڏيڻيون پونديون.

”تنهنڪري جيڪڏهن اوهان مان ڪو مون کي ڇڏڻ گهري ٿو ته هيٺ ڇڏي وڃي، آءُ اهڙي شخص کي ڇڏڻ ۾ خوش ٿيندس.“
اسان جي آڏو تاريخ اسلام جو عظيم واقعو موجود هو جيڪو اسان جي زندگيءَ جو عظيم ترين ورثو هو. اسان کيس ڇڏڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو خواهه ڇا به ٿئي.

ان کان پوءِ مون کيس سپريم ڪورٽ ۾ ڏٺو. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. صاحب جسماني طور ڏاڍو ڪمزور ٿي ويو هو پر چهره ۾ ڏاڍو پُر عزم ۽ ولولہ انگيز نظر اچي رهيو هو.

آءُ ڀٽي صاحب سان گڏ پوري دنيا ڏسي چڪو هئس ۽ کيس وڏن وڏن عالمي ليڊرن سان ڏٺو هئم پر مون هن کي سڀني کان گهڻو اوجو ۽ پلند ڏٺو.

اڄ، اسان کيس پنهنجي درميان نه ڏسي پنهنجو پاڻ کي تنها محسوس ڪريون ٿا، پر مون اهو هرگز محسوس ڪون ڪيو آهي ته پنهنجي زندگي اصولن، حق، سچ ۽ جدوجهد جي راهه ۾ قربان ڪرڻ جي ڪري، هن تاريخ کي داغدار بڻائي ڇڏيو هجي، بلڪ هو اهڙو نقش پا ڇڏي ويو آهي، جيڪو هر گذرندڙ لمحي ۾ تاريخ کي وڌيڪ تانباڪ بڻائي رهيو آهي.

گهر جي اڪير

عثمان فليشمين

جڏهن به ڀٽو صاحب لاڙڪاڻي ۾ المرتضيٰ ايندو هو ته سڌو رُخ باغ ۾ پاليل هرڻ ڏانهن ڪندو هئو. هو ان کي ڏاڍو پائيندو هو. ان کان پوءِ طوطي ڏانهن ويندو هئو جيڪو به ساڻس ڏاڍو هري مري ويو هو. خواهه ڀٽو شهيد پنهنجي جهولتيءَ ڪرسيءَ تي سوچيندو هجي يا وري لکڻ واري ميز تي مصروف هجي، هو انهيءَ مان به چند گهڙيون ڪڍي سڌو طوطي وٽ ويندو هو کيس جهوليءَ ۾ کڻي پوءِ پنهنجي قلم سان ان تي مٿي جي نقش ونگار ٺاهڻ جي ڪوشش ڪندو هئو.

کيس وڻن وڻن سان به ايترو ئي شوق هئو. مسز بندراناٽڪي جي پاڪستان جي دوري وقت المرتضيٰ ۾ هڪ ڀير جو ٻوٽو پوکيو هئو جيڪو هاڻي وڏي وڻ ٿي ويو آهي. هو اڪثر نوڪرن کي چونڊو هئو ته ڇاڪاڻ ته ٻوٽو مسز بندراناٽڪي جو پوکيل آهي. تنهنڪري سڀني کي انهيءَ جو خيال رکڻ گهرجي. کيس وڻن جو ايترو اونو هوندو هو جو هن نوڪرن کي هدايتون ڪري ڇڏيون هيون ته ڪو وڻ پالڻمراڻو سُڪي وڃي ته به ان جي تڙ کي نه ڪٽيو وڃي. صرف هڪ ڀيرو هن وڻ کي ڪپڻ جو حڪم ڏنو هو ۽ اهوئي سندس ڏاڍو ڏکيو فيصلو هو.

مون کي ياد آهي ته سئمنگ پول جي ڀر ۾ هڪ ڪڇيءَ جو وڻ هو ۽ پوءِ ائين ٿيو ته هو مڙي بنهه تلاءَ جي مٿان اچي بيٺو. ان جو نتيجو هيءُ ٿيو جو نه صرف ان وڻ مان ڪڇيون ۽ پن اچي سئمنگ پول ۾ پوندا هئا پر ان ۾ پڪين جا آڪيرا ۽ هنن جون وٺيون هر وقت تلاءَ کي گندو ڪنديون رهنديون هيون. انهيءَ دوران ڀٽو صاحب المرتضيٰ آيو ۽ ايندي شرط مالهيءَ کان پڇيائين ته ڪڇيءَ جي وڻ جو ڇا حال آهي. مالهيءَ کي خبر هئي ته وڻ ڪڇڻ کان ڀٽو صاحب کي ڪيتري نفرت هئي. سو ورائيائين ته هو ڪجهه نه ڪجهه ڪندو. ٻئي گهمري جڏهن ڀٽو صاحب آيو ته مالهيءَ کان وري ساڳيو سوال ڪيائين. جنهن تي مالهيءَ چيو ته هو هڪ شاميانو تلاءَ جي مٿان هڻي ڇڏيندو ته جيئن گند پول ۾ نه ڪري ٿين گهمري اچڻ تي ڀٽي صاحب ساڳيو سوال ڪيو. جنهن تي مون جواب ڏنو ”سائين، وڻ تمام پلو آهي ۽ اوسر به چڱي اٿس، پر ان جي ڪري سارو سئمنگ پول تباهه ٿي ويو آهي. پوري گندگي پرڇي ويئي آهي. اسان وٽ انهيءَ کي ڪڇڻ کان سواءِ ڪا واٽ ڪانهي.“ اهو ٻڌي ڀٽو صاحب اونهي خيال ۾ ٻڏي ويو ۽ چيائين: ”انهيءَ جي ته مون کي ڏاڍي ڳٽي آهي.“

”چڱو هاڻي جيڪڏهن ڪجهه نٿو ڪري سگهجي ته پوءِ ان کي ڪٽي وٺي بوندو.“ هن ورائيو پر مون ڏٺو هن اهو فيصلو دل تي پٿر رکي ڪيو. حڪومت ۾ هئڻ وقت ڪيترا ڪارخانا، محڪما ۽ ٻيا ادارا کيس شيلڊون ڏيندا هئا. هيءُ شيلڊون ببتين ۾ ئي پيون هونديون هيون. آءُ اهي شيلڊون ڪڍي وڌي گيسٽ هائوس جي ديوارن تي هڻي ڇڏيندو هئس ۽ اڃا تائين تنگيون پيون آهن. انهيءَ دوران جڏهن محترم بينظير المرتضيٰ ۽ ٻيئي ته ڀٽو صاحب کيس وٺي گيسٽ هائوس ڏيکارڻ آيو. انهيءَ وقت ڀٽي صاحب جي هڪ وڏي تصوير تنگي رهيو هئس.

ڀٽي صاحب کيس ٻڌائڻ شروع ڪيو: ”هيءُ تصوير انهيءَ وقت جي آهي جڏهن آءُ فرانس ۾ هئس.“ ۽ پوءِ مون کان شيلڊ جي باري ۾

پاکستان جو پروفار وزير اعظم

شهيد فوهر جوانيءَ وارن ڏينهن ۾

شهيد ڀٽوءَ بيگم نصرت ڀٽو چين جي انقلابي رهنما چواين لاءِ سان.
ساٿن گڏ بينل ٻار: بينظير ڀٽو مير مرتضيٰ ڀٽو شاهنواز ڀٽو ۽ صنم ڀٽو

سينٽرل جيل راولپنڊي، جتي شهيد ذوالفقار علي ڀٽو کي قاسميءَ ڇاڙهيو ويو

جڏهن بيگم نصرت ڀٽو ۽ محترمه بينظير ڀٽو (شهيد) لاهور ۾ ڪرڪيٽ ڏسڻ ويون ته ماڻهن سندن پريور آجيان ڪئي. حڪمرانن جي هُشي تي پوليس عوام مٿان تشدد ڪيو. وچ ۾ پوڻ تي بيگم نصرت ڀٽو پڻ زخمي ٿي

محترمہ بینظیر ڀٽو ۱۹۸۶ع ۾ جلاوطنيءَ کان پوءِ وطن ورتڻ تي
استقبال لاءِ آيل عوام کي پليڪار ڪندي

آمر ضياءَ جي آمريت خلاف احتجاج ڪندڙن مٿان
پوليس جي لٽبازي (فوٽو: ۱۹۸۷ع)

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽ چين جو عظيم اڳواڻ ماو زي تنگ
هڪ ٻئي سان هٿ ملائيندي

ٻه دوست: شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ليبيا جو اڳوڻو انقلابي رهنما ڪرنل قذافي

شهيد ڀٽو پنهنجي حڪومتي دور ۾ گڏيل عرب عمارات جي سربراھ
شيخ زيد بن سلطان النهيان سان گڏجاڻي ڪندي

شهيد ڀٽو پنهنجي عوامي حڪومت دور ۾ وزارتِي گڏجاڻيءَ جي صدارت ڪندي

جناب ذوالفقار ڀٽو (شهيد) ۽ مسز اندرا گانڌي (شهيد) پاڻ ۾ هٿ ملائيندي
۽ شهيد ڀٽي جي پر ۾ رينل محترم بينظير ڀٽو (شهيد) (فوتو: 1972ع هندستان)

بيگم نصرت ڀٽو ۽ محترم بينظير
ڀٽو پهرين حڪومت سنڀالڻ وقت

قائد عوام شهيد ذوالفقار علي ڀٽو عوام کي خطاب ڪندي

شهيد ڀٽو هڪ پورهيت سان حال اوريندي

شهيد ڀٽو پنهنجي حڪومت دور ۾ زرعي سڌارن تي عمل
دروان ٽريڪٽر اسڪيم جو افتتاح ڪندي

شهيد ڀٽو ماڻو ڪيپ ۾

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو 1967ع ۾ وزير
خارجہ جي عهدي تان استعفيٰ ڏيڻ
کانپوءِ پاڪستان پيپلز پارٽي جو
اعلان ڪندي

محترمہ بينظير ڀٽو، سندس والده
بيگم نصرت ڀٽو ۽ صنم ڀٽو.
جڏهن ضياءَ دور ۾ محترمہ کي پيڻ
جي شاديءَ تي وقتي آزاد ڪيو ويو

پڇيائين. مون ٻڌايو ته اهي ڀيٽين ۾ بند ٻيون هيون تنهنڪري اهي
کڻي ڀيٽين تي هڻي ڇڏيم. ان کان پوءِ ڀٽي صاحب جي دلچسپي وڌي
وڌي ۽ بيبي بينظير کي هر شيلڊ جي باري ۾ ٻڌائڻ لڳو.

”هيءُ اسان جو بهترين واڏو آهي ۽ ان سان گڏ هڪ سنو سٽ
ڊزائينر به آهي، پر انهن ٻنهي ڳالهين سان گڏ ٿورو بيوقوف به
آهي.“ چئي جيئن ئي بيبي بينظير سان تعارف ڪرايائين، بيبي مون
کي اسلام عليڪم ڪري ڪيڪاريو.

ڪئين گھمرا ائين ٿيو جو ڀٽو صاحب پروجيڪٽر تي فلمون
ڏسندو هئو. آءُ راولپنڊي ۾ پروجيڪٽر جي آپريٽر سان جٽ تي ويهي
رهندو هئس. هڪ دفعو هو اوڀر پاڪستان ۾ ٺهيل فلم ”نيا سورج“
ڏسي رهيو هئو. بيبي بينظير به گڏ فلم ڏسي رهي هئي. هيءُ فلم ڏڪار
جي وقت غريب ماڻهن جي حالتن جي عڪاسي ڪري ٿي. جيتوڻيڪ
ڪمري ۾ اوندهه هئي پر تڏهن به پردي تي ڪرندڙ فلم جي روشني
ڪري ڀٽو صاحب جو چهرو نظر اچي رهيو هو. هڪ منظر اهڙو آيو جو
ڀٽو صاحب جي اکين ۾ ڳوڙها ڳڙي آيا ۽ اها ڪيفيت ڪافي عرصو
جاري رهي.

ٻئي دفعي آءُ خانداني تلوارن کي ڀٽي صاحب جي نگرانيءَ ۾
المرتضيٰ ۾ ديوارن تي لڳائڻ ۾ مشغول هئس. پر هڪ تلوار لڳائيندي
ڪري ڀٽي ۽ سڌي منهنجي پير تي اچي پئي، جنهن ڪري منهنجو پير
ڪڇجي پيو. انهيءَ جو نشان اڃا تائين منهنجي پير تي موجود آهي.
مون کي ڏکيل ڏسي ڀٽو صاحب ڏاڍو غمزده ٿي ويو ۽ فوراً پنهنجو
رومال ڪڍي مون کي ڏيئي چيائين: ”فوراً ڊاڪٽر ڏانهن وڃ، ممڪن
آهي ته تلوار زهريلي هجي.“ آءُ سڌو ڊاڪٽر نصير شيخ ڏانهن ويس.
جنهن منهنجي ملهه ڀٽي ڪئي، مون کي هڪ سئي به هڻي. مون اهو
تلوار جو ڌڪ سهاسيو ڇاڪاڻ ته ان جي ڪري مون کي شهيد ڀٽي جو
رومال تحفي طور مليو جيڪو اڄ تائين مون وٽ آهي.

جيئن مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته ڀتو صاحب، پنهنجن هرڻن کي ڏاڍو پائيندو هو. هو عموماً هنن جي ڪٽهڙي ۾ هليو ويندو هو ۽ هنن سان کيڏندو هو. هڪ گهمري هڪ منچلي هرڻ کيس نڪر هڻي سندس ڪوٽ ڦاڙي وڌو. صاحب مون کي اهو ٻڌايو جنهن جو حل به صاحب کي ٻڌايم. پوءِ مون ڪاٺ جا گولڙا ٺاهي اهي هرڻن جي سڱن تي هڻي ڇڏيا. ٻئي ڏينهن جڏهن صاحب هرڻن وٽ ويو ته عجب ۾ پئجي ويو ته رات وچ ۾ چنهيبيازا سڱن کي ڇڏي ويا آهن. هرڻن جي راڪي کيس سڃي ماجرا ٻڌائي ته ڪيئن هنن جي سڱن ۾ تڪ ماري ويئي آهي. انهيءَ تي صاحب ڏاڍو زور زور سان ٽهڪ ڏنا. ٿوريءَ ويرم کان پوءِ اندر ويو ته پنهنجي ملٽري سيڪريٽري کي فون تي ٻڌايائين ته ”هي ننڍڙو بيوقوف ماڻهو مون کي ڪيترو ڪلائي ٿو.“ ملٽري سيڪريٽري فوراً مون کي گهرائي چيو ته ”تون وزيراعظم کي چوڻو ڪلائين.“

مون کي انهيءَ تي اچرج ته لڳو پر مون ٻڌايومانس ته انهيءَ ڏينهن مون وزيراعظم کي ڏٺو به ڪونه هو. بهرحال اهو اندازو ٿيم ته ڪا گڙڙ ضرور ٿي آهي. شام جو جڏهن آءٌ ڀٽي صاحب جي آڏو آيس ته مون کي ڏاڍو خوف پئي لڳو پر مون کي ڏسي صاحب هڪ پيرو وري وڌا ٽهڪ ڏنا. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته المرتضيٰ ۾ شاهه ايران جي اعزاز ۾ ثقافتي تقريب جو اهم تمام ڪيو ويو هو. پرنس ڪريم آغا خان به انهيءَ تقريب ۾ معزز مهمان هو. ڪراچيءَ مان هڪ باورچي لڏڻ خان گهرايو ويو جنهن شامي ڪباب ٺاهيا هئا ۽ پاڻ ئي مهمانن کي پيش ڪري رهيو هو هڪ ڪباب شهيد ڀٽي چڪيو ۽ پوءِ ساراهيندي چيائين: ”واھ لڏڻ خان، تمام سٺا ڪباب آهن.“

لڏڻ خان اهو ٻڌي ايڏو ٿوندو ڇي ويو جو سڌو باورچي خاني ۾ ويو ۽ اتي ٻين کي ڀٽي صاحب جي ڪيل ساراهه ٻڌائيندي ٻڌائيندي بيهوش ٿي ويو ۽ ساھ نڪري ويس. جڏهن ڀٽي صاحب کي اهو ٻڌايو ته هو ويساھ ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هئو. ”اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي. اڃا به گهڙيون اڳ لڏڻ خان هتي بيٺو هو.“

فوراً تقريب ڪجهه عرصي لاءِ روڪي ويئي ۽ صاحب، وزير صحت مسٽر عبدالوحيد ڪٿي به هدايت ڪئي ته لڏڻ خان جي ميت کي ٻين ماڻهن جي نگرانيءَ ۾ سندس گهر لياقت آباد ڪراچي موڪليو وڃي.

هڪ گهمري شهيد ڀٽي مون کي هدايت ڪئي ته سندس بيدروم ۾ ڪي مغل تصويرون لڳايان. مون اهي تصويرون اهڙيءَ طرح هنيون جو اهي هڪ ٻئي کان پري نظر اچي رهيون هيون. جيتوڻيڪ ان وقت صاحب تڪڙ ۾ هو پر ڪجهه گهڙيون رُڪيو ۽ چيائين: ”ڇا مغل وزير، مغل شهنشاهه کان ناراض آهي.“

”ان وقت جي سياست جي مون کي ڄاڻ ڪانهي سائين.“ مون جواب ڏنو. انهيءَ تي هن انهن تصويرون کي پنهنجي پنهنجي جاءِ بدلائڻ ۽ سندس مرضيءَ مطابق هڻڻ جي هدايت ڪئي. انهيءَ مان مون صرف اهو سکيو ته ننڍيون ننڍيون ڳالهيون به هن جي آڏو وڏي اهميت رکنديون هيون. ان کان پوءِ آءُ اهڙين ڳالهين ۾ وڌيڪ محتاط ٿي ويس. ان وقت فلسطين تنظيم آزاديءَ جو چيئرمين ياسر عرفات آيو هو. آءُ ٻين ملازمن بهاول، رسول بخش ۽ محمد بخش سان گڏ المرتضيٰ جي ورائنڊي ۾ بيٺا هئاسين ته ٻئي عظيم ليڊر هٿ هٿ ۾ ڏيئي ڊرائنگ روم مان ٻاهر نڪتا. ڀٽو صاحب اسان جي ڀر ۾ اچي رکيو ۽ عرفات صاحب سان اسان جو تعارف ڪرايائين، جنهن ڏاڍي گرمجوشيءَ سان اسان سان هٿ ملايو ۽ پنهنجي سيڪريٽري کي هدايت ڪيائين ته اسان مان هر هڪ کي 20 ڊالر خرچي ڏي

ان کان پوءِ ائين ٿيو جو صاحب جي ڪنهن مداح، ڀٽي صاحب کي سٺي نسل جي ڪٽي جا ٻه پلونگڙا ڏنا، جن منهنجي لاءِ مسئلو پيدا ڪري وڌو اهي پلونگڙا آءُ راولپنڊيءَ مان لاڙڪاڻي ڪڍي آيس، پر چند مهينا پوءِ جڏهن شهيد ڀٽو لاڙڪاڻي پهتو ته هنن مان هڪ وڏو قد ڪري ويو هو پر ٻيو ڪجهه لائير رهجي ويو هو. ٻنهي کي ڏسي صاحب

ڪي يقين ڪونہ پئي آيو تہ هي اهي پلونگڙا هئا. تنهن کان پوءِ صاحب انهيءَ شخص جنهن اهي پلونگڙا ڏنا هئا، تنهن سان رابطو ڪيو تہ ان تصديق ڪئي تہ اهو درست آهي. ڇاڪاڻ تہ ٻئي پلونگڙا ڌار ڌار نسل جا هئا.

ننڍي ڪٽي جو نالو Happy رکيو ويو جنهن جي باري ۾ بيبي بينظير پنهنجي ڪتاب Daughter of the East ۾ لکيو آهي تہ هو ڪيئن ان پلونگڙي کي پنهنجي اوور ڪوٽ ۾ لڪائي ڇڏيندي هئي ۽ ان وقت ٻاهر ڪڍندي هئي جڏهن جيل ۾ اندر پهچندي هئي. هيبي، پهريائين هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو هو ۽ پوءِ جيل جي سينخن مان ٽپندي سڌو صاحب وٽ وڃي ساهه پٽيندو هو.

ڪتن جي ڳالهه نڪتي آهي تہ مون کي هڪ واقعو ياد اچي ٿو. هڪ گهمري پٽي شهيد المرتضيٰ ۾ کلي ڪچهري لڳائي جتي ماڻهو پنهنجا ڏک سور بيان ڪرڻ آيا هئا. قطار ۾ هڪ ماڻهو اهڙو به هو جنهن پٺي صاحب ڏانهن ڪري رکي هئي، جڏهن سندس نمبر آيو تہ پٽي صاحب ڏٺو تہ پٺيءَ کان سندس قميص ليڙون ليڙون ٿيل هئي. صاحب پڇيس تہ هي ڇا آهي؟

”صاحب: هي تنهنجي در تي ٻڌل ڪتن منهنجو حال ڪيو آهي.“ پوڙهي چيو.

”پر منهنجي در تي ڪوبه ڪتو ڪونهي.“ صاحب چيس.
 ”صاحب منهنجي قميص، پوليس يونيفارم پهريل ڪتن ڦاڙي آهي.“
 اهو ٻڌي اتي بيٺل پوليس سپرنٽينڊنٽ ڏند ڪرڻ لڳو پر صاحب ان کي ڌڙڪا ڏيئي پري ڪيو.

”تو کي ڇا ڪپي؟“ صاحب پڇيو.

”آءٌ اوهان جي هيلڪاپٽر ۾ گهمڻ چاهيان ٿو.“ هن پوڙهي چيو.
 ڄام صادق علي ۽ غلام مصطفيٰ جتوئي ٻئي اتي موجود هئا. پٽي صاحب انهن ڏانهن رخ ڪندي چيو تہ ”ٻڌو هيءُ شخص ڇا ٿو چئي؟“

ان سان گڏوگڏ مون کي حڪم ڪيائين ته شام تائين به جوڙا ڪپڙن جا هن شخص لاءِ تيار ڪرايا وڃن.

”هن کي باور ڇڏي خاني ۾ وٺي ويڃو ۽ کيس چڱيءَ طرح ماني ڪارايو. شام جو هي مون سان گڏ هيلڪاپٽر ۾ هلندو.“ ٻيءَ گهڙي صاحب حڪم جاري ڪيو.

آءُ ۽ نور محمد مغل فوراً انهيءَ شخص کي ڀر ۾ هڪ درزي وٽ وٺي وياسين. وري ساڻس گڏ منجهند جي ماني کاڌي سين. بهرحال سيڪيورٽي وارن جي چوڻ تي ته هو شخص ٿورڙو دماغِي طور درست ڪونه هو تنهنڪري هن کي هيلڪاپٽر جي سفر تي ڪونه نيو ويو ان جي عيوض کيس هڪ هزار روپيا ڏيئي واپس ڪري ڇڏيوسين.

هڪ رمضان جي مهيني ۾ آءُ پڙويلي ۾ ٽنگيل هڪ تصوير جي فريم جي مرمت ڪري رهيو هئس. ڪنهن مهل صاحب پنهنجي ڪمري مان نڪتو ۽ مون کان پڇيائين ته ڇا بانگ اچي ويئي آهي. ڪم منهنجي دماغ تي ايترو چانيل هو جو مون سمجهيو ته صاحب پڇي رهيو هئو ته فريم تيار ٿي ويا آهن. سو مون بنا ڪنهن دير ڪرڻ جو جواب ڏنو: ”جي ها سائين!“ صاحب نه ڪئي هر ۽ نه تم به ڪارڪون ڪيائين ۽ ڪائي ڇڏيائين. ٿوريءَ دير کان پوءِ چاچا تاج محمد ۽ ميجر ڊومو کاڌي جي ڀريل ٽرالي سان اتي نمودار ٿيا ۽ سڌو صاحب جي ڪمري ۾ هليا ويا. ٽرالي پهچڻ شرط صاحب ماني کاڌ شروع ڪري ڏني. ڪجهه ڏهن منٽن کان پوءِ بانگ جو آواز آيو تڏهن مون محسوس ڪيو ته منهنجي غلطيءَ جي ڪري صاحب پنهنجو روزو وقت کان اڳ پيچي ڇڏيو. اهو محسوس ڪري آءُ اهڙو گهٻرائجي ويس جو ڪم ڪار ڇڏي سڌو پنهنجي گهر هليو ويس. پتو صاحب هليو ويو. ان کان پوءِ جڏهن به المرتضيٰ ايندو هو ته آءُ اتي ويڃڻ ۽ سندس نظر چڙهڻ کان پاسو ڪندو هئس. ائين به پيري صاحب لارڪائي آيو پر انهيءَ موقعي تي آءُ گم ٿي ويس. ٽئين پيري صاحب آيو ته کلي

ڪچهري ڪپائين. آءُ به سلام ڪرڻ لاءِ اتي پهتس، جيئن ئي صاحب جي مون تي نظر پئي تڏهن صرف مُشڪيو جنهن مان مون سمجهيو ته منهنجي غلطي معافي ٿي ويئي آهي.

هڪ ڏينهن صاحب، المرتضيٰ ۾ ترسيل هئو ته مون مين گيت جي ٻاهران ماڻهن جو وڏو هجور ڏٺو. مون هجور جو سبب معلوم ڪيو ته خبر پئي ته هڪ پوڙهو ماڻهو ڪراچيءَ مان آيو آهي، جنهن وٽ پنهنجي ڌيءَ جي ڏاج لاءِ پئسا ڪونهن ۽ هو هتي وزيراعظم کان ڪجهه مدد وٺڻ آيو آهي. آءُ اندر ويس ۽ نور محمد مغل کي چيم ته تون صاحب جي ڌيان تي اها ڳالهه آڻ، ممڪن آهي ته صاحب ڪا سندس مدد ڪري نور محمد واقعي اها ڳالهه صاحب کي گوش گذار ڪئي جنهن هڪدم اسان ٻنهي کي ٻاهر موڪليو اها خبر لهڻ لاءِ ته آيا ضرور تمند حقيقي آهي يا نه. اسان سمورا تفصيل ڪنا ڪري اندر صاحب کي ٻڌايو ته عرضدار ڪراچيءَ ۾ ڀاڄي وڪٽنڌڙ آهي ۽ هو سچو پڇو گهرجائو آهي. صاحب اهو ٻڌي پنهنجي بريف ڪيس مان ويهه هزار روپيا ڪڍي ڏيڻ لاءِ هدايت ڪئي. جڏهن اسان ان شخص کي پئسا ڏنا ته هن کي يقين ڪونه پئي آيو ۽ اسان ٻنهي کي هڪ هزار روپيا انعام ڏيڻ پئي چاهيو پر اسان انڪار ڪندي ڪيس چيو ته هوسڌو ڪراچي وڃي پنهنجي نياڻيءَ جي شادي ڪري

هيءَ ڪهاڻي ته آءُ Foolish man مان Flash man ڪيئن ٿيس، سا به هڪ دلچسپ ڪهاڻي آهي. صاحب کي نوادرات سان ڏاڍي گهري دلچسپي هئي. هن 71 ڪلفٽن واري گهر ۾ هڪ قديم دروازو هڻڻ تي گهريو. مسٽر ڪٽپر اهڙو دروازو ويهه هزار روپين ۾ لڳرائڻ جو انتظام ڪيو ۽ اهو دروازو جيڪب آباد ۾ هو. دروازو تمام عام هو اهو ڏسي مون صاحب کي چيو ته آءُ هڪڙو ڪاٺ جو دروازو جنهن تي جانورن جون تصويرون اُڪريل هونديون، تنهن جو مفت انتظام ڪري سگهان ٿو. اهو ٻڌي ڀٽو صاحب صرف مُشڪيو ۽ چيائين ”Foolish“.

ان کان پوءِ صاحب اسلام آباد هليو ويو ۽ آءٌ لاڙڪاڻي هليو ويس. پر هن منهنجي آڇ کي وساريو ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته چئن ڏينهن کان پوءِ ڪراچيءَ جي وڪٽوريا فرنيچر ڪمپنيءَ جو مالڪ مسٽر هيلفرم مون وٽ لاڙڪاڻي آيو ۽ مون کي دروازي ڏيکارڻ لاءِ چيائين. آءٌ هن کي لاڙڪاڻي کان اٽڪل ويهه ڪلوميٽر پري هڪ ڳوٺ ۾ وٺي ويس ۽ کيس دروازو ڏيکاريم. اهو ڏسي مسٽر هيلفرم اچرج ۾ پئجي ويو. هن چيو ته هي دروازو ته به لڪ روپين ۾ ملندو. اهو ٻڌي مون ورائيو ”جناب، اهو دروازو منهنجو آهي ۽ آءٌ ڇاڪاڻ ته ڀتي صاحب جو آهيان، تنهنڪري اوهان کي فڪر ڪرڻ جي گهرج ڪانهي.“

صاحب، ڪراچيءَ ۾ هو ته اهو دروازو 71 ڪلفٽن واري گهر ۾ لڳايو ويو. هو ڏاڍو خوش هو ۽ پنهنجي سيڪريٽري کي چيائين ته مون کي هڪ تعريفِي سرتيفڪيٽ ڏئي. سرتيفڪيٽ انگريزيءَ ۾ هئو تنهنڪري مون کيس چيو ته ان ۾ لکيل ڇا آهي، اهو مون کي ٻڌاءِ هن ٻڌايو:

”هن ۾ آهي ته اڄ کان تون Foolish man ڪونه رهيو آهين بلڪ Flash man هوندين.“

لاڙڪاڻي ۾ منهنجي گهر جي ننڍڙي ڪمري ۾ اهو سرتيفڪيٽ اڄ به لڳل آهي جنهن مون کي فولش مين مان فليش مين بڻائي ڇڏيو.

منهنجو ليڊر

محمد حنيف خان

پاڪستان جي ماڻهن جي اها گهٽ بدنصيبِي ڪانه هئي جو 1947ع ۾ پاڪستان ٺهڻ جو هڪدم پوءِ باباءِ قوم قائد اعظم محمد علي جناح گذاري ويو. سندس دست راست قائد ملت لياقت علي خان به ستت ئي هڪ سازش جو شڪار ٿي شهيد ٿي ويو ۽ قوم جي پيڙي سنگين طوفان ۾ ڪنهن ناخدا کان سواءِ تڳڙڻ لڳي ۽ پوءِ سازش جي پويان سازش ڪيڏڙجڻ لڳي. ڪئين خود غرض سياستدان اقتدار تي قبضو ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا، جنهن ۾ سڀ کان ڪنو ڪردار غلام محمد ادا ڪيو. جنهن جي چالن ۽ سازشن ملڪن جي سياسي اُفق تي غير يقيني فضا پيدا ڪري وڌي. سموريون جمهوري روايتون ٽٽي ويون ۽ جمهوري ادارا پاش پاش ٿي ويا ۽ ملڪ اندروني توڙي بيروني طور اضطراب، بيچيني ۽ طامير ۾ شڪار ٿي ويو. غير پارلياماني حرڪتن جو اهڙو سلسلو شروع ٿي ويو جو ڪئين شرمناڪ واقعا نمودار ٿيا ۽ هي سلسلو نيٺ 1958ع ۾ مارشل لا لڳڻ تي نتيجي خيڙ ٿيو جنهن ۾ جنرل ايوب خان چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر طور ملڪ جون واڳون سنڀاليون.

جنرل ايوب خان جي ڪابينه ۾ هڪ ڏهين ۽ ولولہ انگيز صلاحيتن واري نوجوان بيريستر کي به شامل ڪيو ويو جنهن جو تعلق سنڌ سان هئو. اهو شخص اڄ دنيا ۾ ذوالفقار علي ڀٽي شهيد جي نالي سان مشهور آهي، جنهن جو فلسفو ۽ فڪر، هن وقت ڀتو ازم جي نالي سڃاتو وڃي ٿو.

فطرت ڪے مقاصد کي ڪرڻا ۽ نڱباني
يا بنده صرائي يا مرد کو بهتائي

ان وقت ڪنهن ٿي ڄاتو ته هي پروقار نوجوان هڪ ڏينهن پاڪستان جي عوام جو محبوب قائد بڻجي ويندو ۽ بين الاقوامي آفق تي ڪاميابيءَ جو منارو بڻجي ويندو. ڪنهن کي خبر هئي ته هو پاڪستان جي ڌڙيل عوام جو آواز ٿي ٻلند ٿيندو؟ ڪنهن کي يقين هئو ته بهادري، جرئت، دانشمندي جي تمثيل ۽ پاڪستان جي غريب ۽ بي واهه عوام مسلم اُمر ۽ نئين دنيا جي غريبن جو آواز ٿي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گونجندو؟ هن ۾ مير ڪارون جون اهي سموريون خاصيتون هيون جن جو ذڪر علامه اقبال هن شهره آفاق شعر ۾ ڪيو آهي:

نگاه بلند سخن دلنواز، جاں پرور
میں ۽ رخت سفر مير ڪارواں ڪے لئے۔

ڪابينه ۾ شموليت جي هڪدم پوءِ هن جون اهي سموريون خوبيون آفق جي روشني وانگيان نروار ٿيڻ لڳيون. فارسي جي هڪ مشهور شعر ته

”بزرگي به سن است نه به سال“

(يعني بزرگي، دماغِي صلاحيتن سان ٿيندي آهي، عمر سان نه.)

ڀٽي صاحب جو مثال انهيءَ وانگيان آهي.

جيتوڻيڪ انهيءَ وقت ڀتو صاحب نوجوان هئو پر جلد ئي هو تمام

نمايان ليڊر ٿي اُپريو هو بردبار جرئت مند ۽ فيصلو ڪن هئو هن پر تدبير ۽ فڪر هئو. هن ستت ئي پاڪستان کي عالمي اُفق تي نمايان ڪرڻ جي لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏني ۽ انهيءَ جدوجهد ۾ هن وزير قدرتي وسائل جي حيثيت ۾ ڪيترائي اهم اقدام ڪيا. انهن اقدام ۾ سڀ کان اهم پاڪستان جي لاءِ ايٽمي توانائي جي صلاحيت حاصل ڪرڻ هئو. هن جون درس نگاهون ايندڙ ٽيهن سالن تي ڪنل هيون. بدقسمتي اها آهي ته اقتدار جي حريفن کي هن جي خداداد صلاحيتن، دانشمندي ۽ عالمي مسئلن جي سمجهڻ جو ادارو ڪونه هئو. هنن جي اها عاقبت ناانديشي هئي جو پاڪستان، ايٽمي توانائي جي حصول ۾ سمورن پروگرامن کان محدود ٿي ويو. هنن جا مقاصد ٻيا هئا. هنن جون ترجيحات ٻيون هيون. هو جن پوزيشنن ۾ آهن، تن جا هو هرگز مستحق ڪونهن. هو ته انهن خصلتن جا عڪاس آهن جن جو ذڪر مشهور پشتو شاعر عبدالعظيم بابا پنهنجي هن شعر ۾ ڪري ٿو:

زاغان ڪينساسته په سر و سروي
طوطيان ترلاند و زال ويردنه گوئي
که زيلان پاسيدل عبدالوظيم
په شير لفافه نانو اعتراضونه گوئي

(ڪانون، سروي وٺن تي ويڃي آڪيرا ڪيا آهن ۽ طوطا ويچارا زمين تي رهي، پنهنجي حال تي لڙڪ ڳاڙهي رهيا آهن. بدمعاش، شريف ماڻهن تي بهتان مڙهي رهيا آهن.)

ڪجهه وقت توانائي ۽ قدرتي وسيلن جي وفاقي وزير رهڻ کان پوءِ ذوالفقار علي ڀٽو سن واري اوائلي ڏهاڪي ۾ وزير خارجو بڻايو ويو. هيءُ وڌيڪ اهم قلمدان هئو جيڪو انهيءَ عمر ۾ صرف اهڙي شخص جي سپرد ڪري پيو سگهجي، جيڪو ذوالفقار علي ڀٽي جهڙي خداداد صلاحيتن، اعليٰ دل و دماغ جو مالڪ هجي. هن جي تعليم تربيت ۽ خدائي ذات، انهيءَ ئي قلمدان لاءِ موزون هئي. هن کي ٻاهرين

يونيورسٽين ۾ انٽرنيشنل لا پڙهائڻ جو اعزاز حاصل هئو. اهڙي پس منظر هئو جنهن کيس انهيءَ جي لائق بڻايو جو هن جي اقدام جي ڪري پاڪستان جو وقار عالمي اقوام ۾ اوچو ٿي ويو. هن ڪئين عالمي ڪانفرنسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت ڪري اتي عالمي مسئلن تي بصيرت افروز ليڪچر ڏنا. پر بطور وزير خارجو هن جو سڀ کان زرين ڪارنامو پاڪستان ۽ چين جي درميان دوستي جو سنگ بنياد رکڻ هئو. پاڪ - چين دوستي جي انهيءَ عمارت جو معمار ۽ نقاش ڀٽو ئي هئو. هن جي انهيءَ رول کان، منهنجي ليڊر جا بدترين نقاد به انڪار نٿا ڪن.

وزير خارجو جي منصب تي، هن جو سڀ کان اهم ۽ نمايان رول اقوام متحده ۾ نمودار ٿيو. جڏهن 1965ع واري جنگ جي دوران اقوام متحده ۾ دشمن جي هلان جي خلاف مادرِ وطن جو ڪيس پيش ڪيو. هن جون ولولہ انگيز تقريرون، هندستان جي خلاف پاڪستان جو سڀ کان مؤثر هٿيار ثابت ٿيو. انهيءَ ڪڙي آزمائش جي وقت، پاڪستان جو عوام سندس جرئت مندانہ تقريرون ريڊيو تي ٻڌي پنهنجي همت کي جلا بخشيندو هئو. اقوام متحده جي ايوان ۾ جڏهن ڀٽو شينهن واري گجندڙ تقرير ڪئي ته هندستان جو نمائندو ايوان ڇڏي وڃڻ تي مجبور ٿي ويو ۽ اها تقرير ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پاڪستانين لاءِ وڏي حوصلو جو ذريعو بڻي. هن هر پاڪستانيءَ جي دل ۾ حب الوطني جو نئون ولولو جاڳايو. هوسندس جرئت مندي ۽ بهادريءَ جا گيت ڳائڻ لڳا. هن جي بهادري ۽ سفارتي فتوحات هر نوجوان پاڪستانيءَ لاءِ تمثيل ٿي ويو. هو هر هر وطني جي دل ڌڙڪن بڻجي ويو جن کي ميدان ۾ فتوحات ۽ هن جي سفارتي ڪاميابين کي ڏسي دشمن، عالمي سطح تي پاڪستان جي خلاف زبردست سازشون شروع ڪري ڏنيون. افسوس اهو آهي ته جنگي محاذ تي ۽ سفارتي ميدان ۾ پاڪستان جيڪي ڪاميابيون حاصل ڪيون، سي ايوب خان

تاشقند جي ٽيبل تي هارائي ڇڏيون. ذوالفقار علي ڀٽي ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته انهيءَ سازشي ٺاهه کي پاڪستان قبول نه ڪري. پر جڏهن کيس خبر پئي ته صدر انهيءَ چار ۾ قاسمي چڪو آهي. تڏهن هوانهيءَ کان بي تعلق ٿي ويو. هن جي ناراضگي ۽ ناپسنديديگي خود انهيءَ موقعي تي ڀٽي صاحب جي چاهي جي تاثرات مان ظاهر هئي. مايوس ۽ نااميد ڀٽو پاڪستان موٽي آيو. تاشقند معاهدي قوت وجهي ڇڏي هئي. ايوب خان، کيس مڃرائڻ ۽ ٺاهه ڪرڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي. پر ڀٽي صاحب کي پاڪستان جو مفاد وڌيڪ عزيز هئو. هن انهيءَ کان نابري واري ڇڏي جيتوڻيڪ گوهر ايوب خان لاڙڪاڻي تائين ڏاڍي ڪوشش ڪئي، شهيد ڀٽي انهيءَ جي پيٽ ۾ عوام جي قوت تي وڌيڪ انحصار ڪيو. هو عوام ۾ شامل ٿي ويو جيتوڻيڪ تاشقند واري جنگ ۾ شڪست ٿي چڪي هئي، پر ان جي رڪ ۾ عوام کي هڪ جرڪندڙ هيرو ملي ويو. عوام ۾ حقيقي ليڊر هنن جي درميان هئو. هنن جي ورهين جي پراڻي آرزو پوري ٿي ويئي هئي.

اسان جو ملڪ جن ناانصافين ۾ ڦاٿل هئو تن جي خلاف منهنجي دل و دماغ ۾ هميشه کان نفرت هئي. جڏهن به ڪنهن مسڪين جي خلاف ڪو ظلم جو داستان ٻڌندو هئس، منهنجي دل نفرت جي باهه ۾ پڙڪڻ لڳندي هئي. ڏاڍ جي خلاف اها ڌڪار ۽ ناانصافي جي خلاف نفرت کي مون ڏاڍي عرصي کان دل ۾ پاليو هئو. انهيءَ ڪري ڪنهن اهڙي ليڊر جي ڳولا ۾ هئس، جيڪو غريب ماڻهن جي حالت تبديل ڪري جيڪو کين ڏاڍ جي پنجوڙن مان آزاد ڪرائي ۽ هڪ بهتر مستقبل جي خوشخبري ڏئي.

جڏهن ڀٽو صاحب حڪومت ڇڏي عوام ۾ شامل ٿي ويو ۽ پاڪستان پيپلز پارٽي ٺاهيائين، ته مون محسوس ڪيو ته تبديلي جي گهڙي اچي ويئي آهي. مون فوراً پنهنجي دوستن سان صلاح مشوره شروع ڪيا ۽ هر هڪ مون کي ان ۾ شامل ٿيڻ جي لاءِ چيو. ان وقت به

سياسي پارٽيون يعني مسلم ليگ (قيوم گروپ) ۽ وٺي خان جي عوامي نيشنل پارٽي اسان جي علائقي ۾ قابل ذڪر هيون. ٻنهي پارٽين جا ليڊر ان وقت مون سان رابطو ڪري رهيا هئا، پر آءٌ اڃا ٻڌڻ ۾ هئس ڇاڪاڻ ته ٻنهي پارٽين وٽ ڪو پروگرام ڪونه هئو.

شهيد حيات محمد شيرپاڻو هڪ نوجوان پشتو ليڊر ان وقت صوبه سرحد ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي جو ليڊر مقرر ڪيو ويو هو. هو ڏاڍو جوشيلو ۽ پرعزم نوجوان هئو جنهن پاڪستان پيپلز پارٽي کي مضبوط بنيادن تي استوار ڪرڻ ۾ قابل قدر ڪم ڪيو هئو جيئن انهيءَ وقت ذوالفقار علي ڀٽي، ايوب خان سان هڪ هڪائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

جڏهن شيرپاڻو مون سان رابطو ڪيو مون بنا وقت وڃائڻ جي پيپلز پارٽي ۾ شامل ٿيڻ جي هامي پري ڇڏي زمين ڪيترجي چڪي هئي. ريج ٿي ويو هئو هاڻي خالي پيجاري جي ضرورت هئي. مون جڏهن پيپلز پارٽي ۾ شرڪت ڪئي ته منهنجي خاندان ۽ دوستن مٿان مصيبتن جي بارش وسڻ شروع ٿي ويئي. علائقي جي حڪومتي مشنري کي منهنجي شموليت تان ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ هو انهيءَ تي هر انتقامي ڪارروائي ڪرڻ لڳا، جيڪا هنن جي هٿ وس هئي. ان جو مثال هيءُ هئو ته منهنجو پيءُ ان سن سالن کان مٿي عمر جو هئو ۽ پنهنجي قبيلي جو چڱو مڙس هئو. ستر هيءُ هئو ته هن کان نه صرف اهو سڀ ڪسي ورتائون، پر طرح طرح جون مصيبتون به مٿان وڌائون جنهن جي نتيجي ۾ مون کي بابي جو گهر ڇڏي وڃڻو پيو ڇاڪاڻ ته انهن سمورين مصيبتن لاءِ مون کي ٽي ڏهينوار سمجهيو ويو. ٻن سالن کان پوءِ بابي مون کي وري واپس گهرائي ورتو ۽ منهنجي حمايت ڪرڻ لڳو جنهن ڪري منهنجي دل ڏاڍي وڌي ۽ آءٌ وڌيڪ جوش و خروش سان پارٽيءَ جو ڪم ڪرڻ لڳس.

1969ع جي آخري ڌار ذوالفقار علي ڀٽو مالاڪنڊ ايجنسي، دير ۽

سوات جي دوري ڪرڻ جو پروگرام تيار ڪيو. پتو سان ملاقات ڪرڻ جو منهنجو اهو پهريون موقعو هئو. اسان فيصلو ڪيو ته انهيءَ تي اسان سبڪ ڪوٽ ۾ هڪ زبردست استقباليه جو انتظام ڪنداسين ۽ هڪ وڏو جلوس به ڪينداسين. ڇاڪاڻ ته دير ۽ سوات کان پهرين مالاڪنڊ آيو ٿي، تنهنڪري مون کي پهرين استقبال ڪرڻ جو موقعو ملڻو هئو. مون هن کي پهرين ڪونه ڏٺو هئو پر هن جي شخصيت، ذهانت، اولولعزمي جي باري ۾ جيترو ٻڌي رکيو هئو تنهن جي ڪري آءٌ گهڙايل هئس. نيٺ انتظار پورو ٿيو ۽ موٽرن جو قافلو پهتو. ماڻهن جي اٿاهه هجور ۾ چرپر شروع ٿي. بهرحال، مون گاڏيءَ جو دروازو کوليو. منهنجو ليڊر نمودار ٿيو. ڊگهو قد آور بلڪل سرو جي وڻ وانگيان تمام پروقار اسان هٿ ملايا. هن مون کان پڇيو: ”ڇا حال آهي حنيف، هتي جي ماڻهن جو ڇا حال آهي؟“ هيءُ پهريان لفظ هئا جيڪي منهنجي ليڊر مون سان ڳالهائيا ۽ اڄ تائين انهن کي ساهه سان سانديندو اچان. مون ورائيو: ”جناب، آءٌ نيڪ آهيان ۽ اسين سڀ اوهان جي رهنمائيءَ جا منتظر آهيون.“

هو صرف مُشڪيو ۽ ٻين سان هٿ ملائڻ کان پوءِ اسان ڳوٺن جو دورو شروع ڪيو. شام جو اسان تورموڙ جي ريسٽ هائوس پهتاسين. جيڪو مالاڪنڊ کان سوات ويندي هڪ پهاڙي رستي کان گهمندي هڪ ننڍڙي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي آهي. اسان جي ليڊر کي رات اتي گذارڻي هئي. رات جو اسان ڏاڍي گفتگو ڪئي، جنهن دوران هن ملڪ جي لاءِ پنهنجي مستقبل وارو پروگرام اسان آڏو رکيو. اسان سچ پچ ڏاڍو سڪيو سمجهيو ۽ پاڻ کي سٺين ڳالهين سان روشناس ڪرايو. مون محسوس ڪيو ته ڪا پراسرار غيبي طاقت منهنجي رت جي اندر اچي ويئي هئي. مون ۾ قوت ۽ جرئت اچي ويئي هئي. مون ۾ خود اعتمادِي اچي ويئي هئي ۽ محسوس ڪيم ته آءٌ هر تڪليف برداشت ڪري دنيا کي تبديل ڪري سگهندس. هن جي ذات جو مون تي معجزانه اثر ٿي ويو هئو.

اگر کوئی شیب آئے میر
شیبی سے کلکی دو قدم ہے۔

رات جو ٻي بجي پنهنجي ليڊر کان اجازت وٺندي مهل، مون کيس گذارش ڪئي ته ورنڌڙ ڏينهن تي منهنجي ڳوٺ ڏيري جولاءِ ۾ منهنجي حجري (اوطاق) تي اسان سان گڏ منجهند جي ماني کائي، آءُ اتان سڌو پنهنجي ڳوٺ ويس جيڪو انهيءَ رست هائوس جي اتر اولهه ۾ آهي. آءُ سمهي رهيس پر ٻن ڪلاڪن کان پوءِ مينهن جي وسڪاري جي آواز سان جاڳي پيس. عام طور مينهن خدا جي رحمت ۽ خوشحاليءَ جو پيامبر سمجهيو ويندو آهي، تنهن انهن سڀني لاءِ تڪليفن جو پيغام آندو جيڪي ٻئي ڏينهن منهنجي قائد سان گڏ منهنجي ڳوٺ تائين اچڻا هئا. ڇاڪاڻ ته هر بارش بعد اسان جي ڳوٺ وارو ڪچورستو ڳپ ۽ چڪ ۾ بدلجي ويندو آهي. ڳوٺ کان هڪ ميل پري ته ان رستي تي ڪنهن به گاڏيءَ جو هلڻ ناممڪن ٿي ويندو آهي. اهو احساس ڪندي مون فيصلو ڪيو ته آءُ پنهنجي ليڊر کي اهڙي تڪليف کان ڏيندس.

صبح جو سویر آءُ اُٿيس ۽ پنڌ رست هائوس پهتس، پهچندي پهچندي مون کي صبح جا اُٺ ٿي ويا هئا. مون سمجهيو ته ڇاڪاڻ ته ڀٽو صاحب رات جو دير تائين جاڳيو هئو، انهيءَ ڪري صبح جو دير تائين آرام ڪندو پر مون کي اهو ڏسي تعجب ٿيو ته نه صرف ڀٽو صاحب جاڳي چڪو هئو پر وهنجي سهنجي، صبح جو قدرتي نظارن کان لطف اندوز ٿي رهيو هئو. هن گرمجوشيءَ سان منهنجو استقبال ڪيو ۽ پوءِ اسان گڏجي نيرن ڪئي. آءُ انهيءَ ڪوشش ۾ هٿس ته ڪو مناسب وقت ۽ لفظ ملن، جن سان ڀٽي صاحب کي منجهند جي ماني واري دعوت منسوخ ڪرڻ لاءِ گذارش ڪريان ۽ کيس ٻڌايان ته رستو هلڻ جي بنهه لائق ڪونهي رهيو. نيٺ مون همت ٻڌي اردو ۾ هي چيو:

”بناج وڃي رات ۾ ڀتو ڌڙڪي ٿو ————— 144

بارش۔۔۔۔۔“

”هاڻ هاڻ غريف، مجھے ياد ہے بارش کے وجہ سے موسم خوش گوار ہوا ہے، بنا ٺوڪ

پلڻس گے۔“

ڀتي صاحب مون کي روڪي چيو. اها ڳالهه ٻڌي مون ڪجهه وڌيڪ چوڻ مناسب ڪونه سمجهيو ۽ صرف چيم:

”بناج ٻاره بچي۔“

مون وٽ ٻي ڪا واھ ڪانه هئي سو فوراً پنهنجي نوڪر کي چيم ته ڀڄندو ڳوٺ وڃ ۽ مانجهاندي جو انتظام ڪر. ۽ ڀرياسي جا ماڻهو به گڏ ڪر ته جيئن گپ واري رستي کي درست ڪري سگهن.

اسان پوري 12 بجي منجهند جو هلڻ شروع ڪيو. آءُ گاڏي هلائي رهيو هئس. مون کي خبر هئي ته رستي ۾ ڪهڙي دشواري اچڻ واري هئي. تنهنڪري منهنجو من ڪي قدر مايوس به هئو. گاڏي ڪيڏي مهل ڪاٻي تي ويهي ۽ ڪيڏي مهل ساڄي پاسي، بهرحال، شڪر آهي اسان خيريت سان انهيءَ هنڌ پهتاسين جتان پوءِ اصل تڪليف وارو تڪرو شروع ٿئي ٿو. پر عين انهيءَ وقت منهنجي دل کي آتت ملي، جڏهن مون ڏٺو ته انهيءَ ڌڪي جاءِ تي ماڻهن جو هڪ وڏو هجور پنهنجي محبوب ليڊر جو آڌرڀاءُ ڪرڻ لاءِ موجود هئو. جڏهن گاڏي اتي پهتي ته ماڻهو ائين مڙي ويا جيئن پتنگ مچ تي مڙي ويندا آهن. هنن گاڏي کي ائين هٿن تي کڻي ورتو جڏهن رانديڪو هجي ۽ ان کي ڌڪي هنڌان پار ڪرائي ڇڏيو. ڀتو شهيد انهيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ تحڪمانه انداز سان مون کي چيائين:

”غريف، ان لوگوں اور اس سرڪ کو کچي نہ بھولنا۔“

آءُ سمجهي ويس ته انهيءَ جي معنيٰ ڇا آهي. خدا جو شڪر آهي ته مون پنهنجي ليڊر جي هدايت کي پورو ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن

وقت آيو ته هيءُ رستو سمورين اسڪيمن جي سرفهرست هئو. ان کان پوءِ شهيد ڀٽي ڪئين گهرا منهنجي ڳوٺ جو دورو ڪيو خود جڏهن وزيراعظم ٿيو ته تڏهن به ان ڳوٺ ۾ آيو. جڏهن به ايندو هئو تڏهن انهيءَ رستي تان لنگهندي ڏاڍو خوش ٿيندو هئو.

1970ع جي چونڊن ۾ پيپلز پارٽي سمورين پارٽين کي لتاڙيندي اولهه پاڪستان ۾ واحد اڪثريتي پارٽي چونڊي اوڀر پاڪستان ۾ مجيب الرحمان جي عوامي ليگ کٽيو. يحيٰ خان، جنهن چونڊن جي شروع ۾ پاڻ کي غير جانبدار ظاهر ڪيو هئو، سو اقتدار جو مزو چڪي چڪو هئو ۽ حڪومت جون واڳون چونڊيل نمائندن جي حوالي ڪرڻ کان نابري واري ڇڏي ان کان پوءِ 1971ع جي هندستان ۽ پاڪستان واري جنگ شروع ٿي ويئي، جنهن نيٺ اوڀر پاڪستان اسان کان ڌار ڪري ڇڏيو. جيڪو بنگلاديش جي صوبت ۾ اُڀريو. پاڪستان جي الهندين سيڪٽر تي پنج هزار چورس ميل رقبو هندستان والاري ڇڏيو هئو ۽ نوي هزار فوجي قيدي بڻجي چڪا هئا. جنرل نيازي جيڪو ڪنهن وقت ”ٽائيگر نيازي“ جي نالي سان مشهور هئو، سو ڍاڪا جي پلٽڻ ميدان ۾ جنرل جگجيت سنگھ اروڙا جي آڏو هر شيءِ ڦٽي ڪندي هرگز ٽائيگر ڪونه ٿي لڳو. الهندين پاڪستان ۾ هر شخص مایوس ٿي لڳو، اڀرندو پاڪستان تڏهن ڪو گهٽ حادثو ڪونه هئو. مسلم تاريخ جو سڀ کان وڏو سانحو هئو ۽ هر شخص انهيءَ لاءِ يحيٰ خان جي پنهنجين مستين کي ذميدار قرار ڏيئي رهيو هئو. ڀٽو شهيد انهيءَ مهل اقوام متحده ۾ پاڪستان جو ڪيس پيش ڪري رهيو هئو ۽ يحيٰ خان کيس تار مٿان تار موڪلي رهيو هئو ته هو پنهنجي ملڪ موٽي اچي. نيٺ ڀٽو صاحب موٽي آيو يحيٰ خان کيس اقتدار جون واڳون ڏيئي، پاڻ چٽڪ سمورين ذميدارين کان آڇو ٿي ويو.

ذوالفقار علي ڀٽي، هن چئلينج کي قبول ڪيو. هن واڳون سنڀالڻ کان هڪدم پوءِ ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي عوام کي خطاب ڪيو. هن ماڻهن

جي شڪست خورده حوصلي کي بلند ڪيو هنن جو اعتماد بحال ڪيو ۽ ساڻن اهو واعدو ڪيو ته هو ٽٽل پاڪستان جي ٽڪرن کي گڏي هڪ نئون پاڪستان ٺاهيندو هن ڪئين فيصلو ڪيا، جن ۾ سڀ کان پهريون پاڪستان جي جنگي قيدين کي پنهنجي وطن واپس آڻڻ ۽ پاڪستان جي ڪسيل علائقي جي واپسي ڪرڻ هئو جيڪو هن شملي معاهدي هيٺ ڪري ڏيکاريو اها هن شخص جي دانشمندي ۽ سياسي تدبير هئو جو هن اصولن تي سوڊياڙي ڪرڻ کان سواءِ پنهنجون سموريون ڳالهيون ميجرائي ورتيون. اڄ، سندس بدترين مخالف به هن تاريخي ۽ غير معمولي معاهدي جي خلاف هڪ لفظ به نٿا ڳالهائين، گویا ٻين لفظن ۾ منهنجي ليڊر جي سياست بصيرت ۽ مدبرانه صلاحيتن جي مدح سرائي جو مظاهرو ڪن ٿا.

شهيد ڀٽي جو دور حڪومت، پاڪستان ۾ تاريخي حيثيت رکي ٿو. هن زندگيءَ جي تقريباً هر شعبي ۾ مثبت تبديلي آڻندي هن وڏا ۽ جرئت مندانہ فيصلو ڪيا. انهن سمورن کي هڪ ڪاغذ جي ٽڪري ۾ سميتڻ مشڪل آهي، بلڪ انهن کي لکڻ لاءِ ڪتابن جا دفتر گهرجن. بهرحال انهن جو سرسري ذڪر ڪرڻ لاءِ اسان 1973 واري آئين کان شروع ڪري سگهون ٿا جيڪو ٺاهڻ خود هڪ وڏو ڪارنامو هئو. اهڙو ملڪ جتي ڪئين پارٽيون هجن ۽ هر هڪ جو پنهنجو منشور هجي، انهن کي آئين جهڙي نازڪ مسئلي تي متفق ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانه هئي. پورٽ قاسم، ڪراچي اسٽيل مل، ايتي پروجرام شروع ڪرڻ، اسلامي سربراهه ڪانفرنس منعقد ڪرڻ، قومي شناختي ڪارڊ رائج ڪرڻ، پاسپورٽ جو طريقو ڪار سولو ڪرڻ ۽ ملڪ کان ٻاهر خاص ڪري وچ اوڀر ۾ ملازمت جا موقعا ڳولڻي لهڻ، غريبن جي عزت ۽ آبرو بحال ڪرڻ، زرعي ۽ ليبر سڌارا آڻڻ، تعليمي سڌارا آڻڻ، نوجوانن لاءِ لازمي فوجي تعليم نيسپاڪ ۽ ٻيا اڻ ڳڻيا قدم اهڙا هئا جن سان غريبن جي لاءِ اڳتي وڌڻ جا نوان موقعا پيدا ٿيا، بلڪ غريب

۽ شاهوڪارن جي وچ ۾ ويڇو ختم ٿيڻ لڳو. سڀ کان اهم ڳالهه هيءَ هئي ته هن پاڪ افواج کي جديد ترين بنيادن تي استوار ڪيو. هن تي اهو عزم ڪري رکيو هئو ته پاڪستان کي ايتمي قوت ٺاهيندو پوءِ پلي ان لاءِ قوم کي گناهه تي گذارو ڪرڻو پئي.

وہي ۽ بنده ۾ جس کی ضرب کاری ۽
نه وہ کہ ضرب ۽ جس کی تمام عیاری

هن کي انهن قدمن جي ڪري پنهنجي ڪاميابيءَ جي خاطري هئي. تنهنڪري هن وقت کان اڳ چونڊن جو اعلان ڪيو ۽ ان ۾ هو ڪامياب ٿي ويو. ان ڪاميابيءَ کي ضياءَ لابي پنهنجي لاءِ موت جو پيغام سمجهيو. تنهنڪري تل ابيب ۾ ويهي هنن کيس پنهنجي راه تان هٽائڻ جو فيصلو ڪيو. هنن کي خبر هئي ته هو پنهنجي ايجنٽن جي ذريعي اهو ڪم بخوبي سرانجام ڏيئي سگهن ٿا. بس، اشاري ملڻ جي دير هئي. هنن پنهنجي خزاني جون ٿيلهيون کولي ڇڏيون، ملڪ ۾ ڊالرن جو سيلاب اچي ويو. پاڪستان جمهوري اتحاد (پي اين اي) اسلام جي نالي ۾ تحريڪ هلائڻ شروع ڪري ڏني. حضرت امام حسين رضه جي خلاف به هڪ مسجد مان تحريڪ شروع ٿي هئي، يوسف بن تاشفين ۽ موسيٰ بن ناصر کي به مسلم خليفن ٿي زندان ۾ وڌو هئو. ٽيپو سلطان جي خلاف سازش به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي هئي. اسپين ۾ مسلم حڪومت ۽ سلطنت عثمانيه جو خاتمو به انهن سازشن مان ڦٽي نڪتو.

منهنجو ليڊر 5 جولاءِ 1977ع تي انهيءَ سازش جو شڪار ٿي ويو ۽ اسان جي دشمنن جا مرید انهيءَ ۾ ڪامياب ٿي ويا. تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائي ٿي.

هو پاڻ به سلاسل ڪيو ويو. کيس صفحہ هستيءَ تان مٽائڻ جي لاءِ هن جي خلاف هڪ ڪوڙو مقدمو قتل ٺاهيو ويو جيڪو نيٺ سپريم

ڪورٽ آف پاڪستان ۾ سماعت لاءِ پيش ڪيو ويو. سماعت جي آخري ڏينهن تي مون هن کي سپريم ڪورٽ ۾ پوليس جي حراست ۾ ڏٺو. سچ ته مون کي انهيءَ حالت ۾ ڏٺو نه ٿيو ۽ جذبات کان بي قابو ٿي ويس. ڳوڙها منهنجي اکين ۾ لارون ڪرڻ وهڻ لڳا. منهنجي اها حالت ڏسي هومون وٽ آيو ۽ چيائين:

”نہیں نہیں، مفیت، پارٹی کے لئے کام کرنا ہے پارٹی کو آگے لانا ہی عمت کرنا

”۔“

هيءَ آخري لفظ هئا جيڪي منهنجي ليڊر مون سان ڳالهايا. انهن لفظن مون کي نئين سر همت ڏياري آءُ هن آڏو شرمندو ٿي ويس. هو گذريل ٻن سالن کان برداشت ڪري رهيو هئو. مون کي خبر آهي هن کي ذهني ۽ جسماني ٻنهي قسمن جون اڏيتون ڏنيون پئي ويون. ملڪ جي هڪ وڏي امير گهراڻي جو فرد هوندي جنهن کي دنيا جي بهترين درسگاهن ۾ تعليم ملي هجي ۽ ڏاڍي سک جي زندگي گذاري هجي، منهنجي ليڊر ناقابل بيان اڏيتون ڏنيون هيون. کيس خبر هئي ته کيس قتل ڪيو ويندو پر هن آڙ نه مڃي، هن اصولن تي ڪا سوڊيڙي نه ڪئي. هن انهن عمائدن اسلام جي راه ورتي جيڪي مشڪلاتن ۾ ثابت قدم رهيا.

نيٺ هو سر ڌار ٿي ويو. هن قوم ان جي غريب ماڻهن ۽ اسلام جي سر بلندي لاءِ پنهنجي جان جو نذرانو پيش ڪيو. هن کلندي موت جو استقبال ڪيو.

جس میں نہ ہو انقلاب موت ہے وہ زندگی
روح اہم کے حیات کنگش انقلاب۔

هو هميشه هڪ نئين پاڪستان جي لاءِ سوچيندو ۽ ڳالهائيندو هئو هڪ اهڙو پاڪستان جنهن ۾ برابري هجي، طبقاتي ڦرلٽ کان آجو هجي، جنهن ۾ سماجي انصاف، اسلامي نشاۃ ثانياه جو دور هجي،

جناب ڀٽو، بطور وزيراعظم

ميجر جنرل (ر) نصير الدين خان بابر

مون کي جيڪو ڪم سپرد ڪيو ويو آهي سو مشهور زمانه ”ناقابل مشن“ وانگيان آهي. مون کي چيو ويو آهي ته جناب ڀٽي جي زندگيءَ جي هڪ پهلو يعني بطور وزيراعظم لکان، آءِ شيڪسپيئر جي هن جملي سان شروع ڪريان ٿو جنهن چيو: ”لباس ماڻهو جي شخصيت بڻائي ٿيو“ جنهن جو مطلب اهو آهي ته منصب ۽ ان جا لوازمات ماڻهن جي شخصيت ٺاهين ٿا. پر جناب ڀٽي جي مثال ۾ اهو ابتڙ هو ٻين لفظن ۾ اها ڀٽي جي شخصيت، وقار ۽ ولولہ انگيزي هئي. جنهن وزيراعظم جي عهدي کي مانُ بخشيو.

هر انسان، انهن ماڻهن جي دل و دماغ تي ڪي نقش ڇڏي وڃي ٿو جن سان هو گڏ اٿي وهي ٿو يا ڪم ڪري ٿو. بهر حال، اها صلاحيت تمام ٿورن ماڻهن کي حاصل ٿئي ٿي ۽ ڀٽو صاحب انهن چند ماڻهن مان هو جنهن ماڻهن تي اڻ مت نقش ڇڏيا. بلاشبہ هو تاريخ جي پيداوار هو. ڊسمبر 1971ع جي سانحي کان پوءِ پوري قوم شرمناڪ شڪست کان پوءِ نااميدي ۽ ياسيت جي عالم ۾ هئي، مسلم اُمم جي تاريخ ۾ اهڙو

جناب ڀٽو، بطور وزير اعظم

ميجر جنرل (ر) نصير الدين خان بابر

مون کي جيڪو ڪم سپرد ڪيو ويو آهي سو مشهور زمانه ”ناقابل مشن“ وانگيان آهي. مون کي چيو ويو آهي ته جناب ڀٽي جي زندگيءَ جي هڪ پهلو يعني بطور وزير اعظم لکان، آءُ شيڪسپيئر جي هن جملي سان شروع ڪريان ٿو جنهن چيو: ”لباس ماڻهو جي شخصيت بڻائي ٿيو“ جنهن جو مطلب اهو آهي ته منصب ۽ ان جا لوازمات ماڻهن جي شخصيت ٺاهين ٿا. پر جناب ڀٽي جي مثال ۾ اهو ابتر هو ٻين لفظن ۾ اها ڀٽي جي شخصيت، وقار ۽ ولولہ انگيزي هئي، جنهن وزير اعظم جي عهدي کي مانُ بخشيو.

هر انسان، انهن ماڻهن جي دل و دماغ تي ڪي نقش ڇڏي وڃي ٿو جن سان هو گڏ اٿي وهي ٿو يا ڪم ڪري ٿو. بهرحال، اها صلاحيت تمام ٿورن ماڻهن کي حاصل ٿئي ٿي ۽ ڀٽو صاحب انهن چند ماڻهن مان هو جنهن ماڻهن تي اڻ مت نقش ڇڏيا. بلاشبہ هو تاريخ جي پيداوار هو. ڊسمبر 1971ع جي سانحي کان پوءِ پوري قوم شرمناڪ شڪست کان پوءِ نااميدي ۽ ياسيت جي عالم ۾ هئي، مسلم اُمه جي تاريخ ۾ اهڙو

سانحو ڪڏهن نه ٿيو. ان وقت پاڪستان جي قوم هڪ اهڙي مسيحا جي تلاش ۾ هئي، جيڪا کيس انهيءَ ڪيفيت مان ڪڍي انهيءَ موقعي تي جناب ڀٽي صاحب هن قوم جي ٻڌندڙ ٻيڙيءَ ۾ ناڪڻو ٿي اڳواڻي جي ذميداري سنڀالي. گويا اهو قدرت جو انتخاب هو ته کيس اهڙي گهڙي چونڊي هڪ نااميد قوم کي انهيءَ ڪيفيت مان ڪڍي اقوام عالم ۾ سرخرو ڪري هو قوم جي انهيءَ آرزو جو نمونو بڻجي آيو. اهڙي لمحي جڏهن اڪثر ليڊر هڪ ٻئي کي ڏسي رهيا هئا، هن رهبري جي اهم ذميداري سنڀالي.

واڳون سنڀالڻ جي چند مهينن اندر ئي جناب ڀٽي ملڪ ۾ ڪئين سڌارن جو بار سنڀاليو. انهن ۾ پوليس سڌارا، مزدورن، تعليم ۽ زرعي سڌارن جو ڪم ۽ صنعتن جي نيشنلائيزيشن شامل هئي. سڀ کان اهم سماجي سڌارن جو اهو ڪم هئو جنهن ۾ غريبن لاءِ سماجي انصاف جو وعدو پورو ٿي رهيو هئو. 1973ع واري آئين جو ڪم هٿ ۾ کنيو ويو جنهن ۾ سموري پاليسي سازي جو طريقو ڪار بدلايو ويو هو. هيءُ ڪم سڀ کان مٿانهون هئو ڇاڪاڻ ته ان ذريعي قائد عوام صرف ڪو دستاويز تيار ڪرڻ نٿي چاهيو پر انهيءَ جو مقصد اهو هو ته عوام جي ضروريات کي پورو ڪرڻ لاءِ هڪ بنيادي قانون مهيا ڪرڻ هو. هن عوام کي جاگيردانه سياست جي چنبي مان آزاد ڪري ڇڏيو. هن سياست کي عام ماڻهوءَ تائين منتقل ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي اهو ڪڙمي ڪاسبي ۽ خان/ سردار/ وڏيري ۽ جاگيردار جي باهر رشتي ۾ منسلڪ ٿي ويو هئو. صديون پراڻو اهو ناتو ٽٽي چڪو هئو ۽ پيپلز پارٽي ۽ ڀٽو صاحب ان آزادي جي تمثيل بڻجي چڪو هو.

سماجي ۽ اقتصادي

انسان، سدائين سچ، انصاف ۽ رواداري جي حصول لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو آهي، جنهن ۾ کيس ڪاميابي ۽ ناڪامي ٻنهي جو منهن ڏسڻو پئي ٿو. ”انقلاب“ تڏهن اچي ٿو جڏهن ڪنهن نئين نظام جو خيال ذهن ۾ پختو ٿي وڃي ٿو. اٽڪل ويهه سالن جي (مارشل لا) ۽ چند

(باويهه) خاندانن جي ڦرلٽ ملڪ ۾ اهڙيون حالتون پيدا ڪري وڌيون هيون، جو ڪنهن انقلابي پارٽي ۽ منشور جي ضرورت شديد ترين ٿي ويئي هئي. اهو جناب ڀٽي جي ئي ذهني اختراع هئي. جو هن سرمائيداران ۽ جاگيردارانه راج جي بدران عوامي سياست جي نظام جو تصور ڏنو جنهن بعد ۾ 1990ع جي ڏهاڪي ۾ نتيجا ڏيڻ شروع ڪيا.

جديد انقلاب تي عام طور ناقابل حصول تصور ۽ نمرن سان تعبير ڪيو ويندو آهي. پر سچ هيءُ آهي ته ان لاءِ اجتماعي اقدار ۽ معاشي گهٽائين کي تبديل ڪرڻو پوندو آهي. جنهن جي لاءِ ذاتي صلاحيتن ۽ رهبري جي گهرج هوندي آهي. شهيد ڀٽي جي تقريرن ۽ منشور ۾ انهيءَ عزم جي عڪاسي ٿيل هئي. جنهن جو مقصد عوام کي اهڙي تبديلي آڻڻ جي لاءِ تيار ڪرڻ هئو. انهيءَ عرصي دوران شهيد ڀٽي جي تقريرن ۾ هڪ اهڙي مڪمل سماجي نظام جي تصوير ڏنل هئي. جنهن ۾ وڌيڪ آزادي انصاف، برابري، انساني وقار جو نقشو چڪيل هئو سڀ کان وڌيڪ ته ان ۾ پاڪستاني عوام کي اقوام عالم ۾ پنهنجو وڃايل وقار ڏياري رهيو هو. هن، ماضيءَ جي ”مثالي“ مفڪرين جي ابتڙ، ماڻهن کي اهڙا خواب ڪونه ڏيکاريا جن جي تعبير ناممڪن هجي، پر هن اهڙا واعدا ڪيا جن جو حصول مستقبل ۾ هئو ۽ جنهن جو حصول ناممڪنات ۾ ڪونه هئو. آهستي آهستي سان پر يقيناً انهن وعدن جي تڪميل زرعي سڌارن، مزدور يونينز ۽ بين سڌارن جي صورت ۾ نظر آئي. ۽ انهن اقدام کي آئيني تحفظ حاصل هئو. عوام سڌي طرح شهيد ڀٽي جي اقدام مان مستفيد ٿي ويا هئا ۽ هاڻي هوائي هو ان رشتي ۾ اهڙا ٻڌجي ويا هئا، جو هن لاءِ هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا هئا. هنن چيئرمين ڀٽي جي هر اقدام جو مثبت جواب ڏنو ۽ انهيءَ وابستگي ظاهر ڪرڻ لاءِ لکن جي تعداد ۾ گڏجي سندس تائيد ڪئي. شمل ڳالهين کان اڳ ۾ قذافي اسٽيڊيم ۾ عام جلسو سندس انهيءَ عزم جو هڪ نمونو هو.

خارج پاليسي

نتيجي طور هو قومي آرزوئن جي تمثيل جي حيثيت ۾ شمل

ڳالهين لاءِ روانو ٿيو. پاڪستان جي تاريخ ۾ ڪو فرد اهڙو ڪونهي جنهن ٿورڙي وقت اندر نه صرف گنيپير چئلينج قبول ڪيو هجي، پر قومي وقار کي به بحال ڪري ڇڏيو هجي. هندستان، اسان کي بلڪل ئي بدليل قوم ڏٺو جيڪا غلط فيصلي جي نتيجن کي پوڳڻ ۽ قبلو درست ڪرڻ لاءِ پرعزم هجي. هڪ باصلاحيت ماهر گفتگو جي حيثيت هن محسوس ڪيو ته سندس هر ڀل، تاريخ ۾ پنهنجو مقام بناڻ جي آرزو رکندو هئو. جڏهن شمله ڳالهيون ناڪام ٿيڻ جي قريب هيون ته هن، مسز گانڌيءَ کي ذاتي سطح تي اهڙو متاثر ڪيو جو جنگي قيدين ۽ قبضو ڪيل علائقي جي واپسي ۽ ڪشمير تي ڳالهين تي مزيد گفتگو جو ٺاهه ٿي ويو. پاڪستان جي نڪتہ نظر کان هي ٺاهه ڪاميابي هئو جنهن کي ان کان پوءِ هر حڪومت تسليم ڪيو آهي.

خارجہ امور تي هن کي خاص ملڪو حاصل هئو. پنهنجن صلاحيتن سان هن خارجہ پاليسيءَ ۾ اهم تبديليون آڻڻ تي چاهيون. علائقي جي نازڪ بيهڪ جي مطالعي بعد هن جي دور رس نگاهن کي محسوس ٿيو ته اوڀر پاڪستان، ويڙهائڻ کان پوءِ ڪيئي بنيادي تبديليون اشد ضروري هيون: يعني سيٽو (Seato) بي معنيٰ ٿي ويو هئو. پاڪستان جنهن جو تاريخي پس منظر اسلام سان ڳوڙهي طرح ڳنڍايل هئو تنهن جي هاڻي وابستگي وڃ اوڀر سان وڌيڪ ٿي ويهي هئي. تنهنڪري سموري سرگرمي هاڻي صرف ايران ۽ ترڪيءَ سان سيٽو جي ذريعي نه، پر پوري مسلم امه سان هئي.

1973ع، سياسي واڇوڙن جو سال هئو. عرب اسرائيل جنگ ۽ ان جي اثرات، علائقي جي سياسي حالتن کي بدلائي ڇڏيو هو. مسلم دنيا وڌيڪ ٺوس شڪل اختيار ڪرڻ لڳي. شهيد شاهه فيصل جي طرفان اوپيڪ (OPEC) جو قيام عالمي سطح تي هڪ مؤثر هٿيار بڻجي ويو ۽ نار جي رياستن جي اهميت کي رات پيٽ ۾ بدلائي ڇڏيو. ننڍيون ننڍيون رياستون رات وڃ ۾ زبردست اقتصادي طاقتون بڻجي ويون هيون. ڀٽو صاحب کي فوراً خيال آيو ته انهيءَ اهميت ۾ باهمي مفادن

جي ڏي وٺ بنيادي حيثيت اختيار ڪري وئي هئي. خارجہ پاليسي جي از سرنو تشڪيل ڪئي ويئي ۽ ان پر عرب نڪتہ نظر کي بنيادي اهميت ڏني ويئي. ڀٽي صاحب کلمر ڪلا اعلان ڪيو ته پاڪستان جون فوجون مسلم ملڪن جي خدمت لاءِ حاضر آهن. پوءِ ڀلي اهي اسرائيل جي خلاف هجن (جنگ دوران شام کي پائلت مهيا ڪيا) يا قبرص جي خلاف ترڪيءَ جي حمايت پر هجن.

جتي ضرورت پئي کين انجنيتئر. استاد. فني ۽ فوجي ماهر هر ميدان پر گهريل ماڻهو موڪليا. خليج جي ملڪن کي ترقي ڪرڻ جي ضرورت هئي جنهن کي پاڪستان پنهنجي وسيع انفرادي قوت جي ذريعي پورو ڪيو. تعلقات جي هي ڏي وٺ باهمي مفاد وٽان هئي جيڪا هن پوري ڪئي.

هن مقصد جي حصول لاءِ ڀٽو صاحب عرب ملڪن جا ڪئين دورا ڪيا ۽ انهيءَ لاءِ شاهه فيصل، مسٽر قذافي، ياسر عرفات ۽ حافظ الاسد سان ذاتي مراسم پيدا ڪيا. مون کي هتي هڪ ذاتي واقعو ياد اچي ٿو. 1976ع جي پوين ڏينهن ۾ مسٽر ڀٽو پنهنجي هڪ دوري تي پشاور هئو ته کيس سريلنڪا پر پاڪستان جي سفير جو پيغام مليو پيغام ۾ چيل هئو ته ڪولمبو هوائي اڏي تي ڪرنل قذافي سندس آڌرڀاءُ دوران اهو چيو ته هو ويندي ”برادر ڀٽو“ سان ملڻ گهري ٿو. سفير فوراً سفارت خاني ويو ۽ اتان دفتر خارجہ جي ذريعي اهو پيغام ڀٽو صاحب تائين پهچايو. ڪجهه منٽن کان پوءِ اسان کي اهو معلوم ڪري تعجب ٿيو ته ڪرنل قذافي، ڀٽنڊيا (هندستان) وٽان پاڪستان ۾ داخل ٿي ويو آهي ۽ پشاور ڏانهن اچي رهيو هئو. اٽڪل مني ڪلاڪ کان پوءِ هو اسان وٽ هئو ۽ اسان هوائي اڏي تي هن جو استقبال ڪري رهيا هئاسين. اتي اسان کيس پشاور جي روايتي تڪا ۽ ڪبابن سان آجيان ڪئي. ايتري ٿوري وقت دوران آڌرڀاءُ جي پروٽوڪول جو انتظام ٿي سگهيو هو ۽ اسان انهيءَ کي بمشڪل حل ڪري چڪا هئاسين ته وري ٽوڙوٽ پڄي ويئي. ڪرنل قذافي وڃڻ جو فيصلو

ڪري ڇڏيو هئو. جهاز ۾ تيل ڀرڻ ۽ ٻين انتظامن ڪرڻ ۾ ڇاڪاڻ ته اڃا ڪجهه وقت درڪار هئو تنهنڪري اسان موقعو غنيمت ڄاڻي کيس دري ۽ ٻين گهمڻ وارين جاين تي وٺي وياسين. ان لاءِ ڪنهن تفصيلي ۽ گهڻي اهمتار جي ضرورت ڪانه پئي. اهڙو ئي واقعو محترمه بينظير ڀٽو جي وزارت اعظمي جي دور ۾ به ٿيو جڏهن پي ايل او جو چيئرمين جناب ياسر عرفات آيو هئو.

اسلامي سربراهه ڪانفرنس

سمورين ڪوششن ۾ اهم ترين واقعو 1974ع ۾ لاهور واري اسلامي سربراهه ڪانفرنس آهي. اها سچ پچ اسلامي اُم جي عظيم الشان گڏجاڻي هئي. جنهن ۾ 43 اسلامي سربراهن شرڪت ڪئي. اسلامي تاريخ ۾ هن کان وڌيڪ اهميت واري گڏجاڻي ڪڏهن نه ٿي. هن موقعي کي غنيمت ڄاڻي پي ايل او کي تسليم ڪيو ويو. جناب ياسر عرفات کي هڪ سربراهه مملڪت جو آجيان ڏنو ويو. اها مسٽر ڀٽي جي ذهانت ۽ تعليمي پس منظر هئو جو هن سربراهه ڪانفرنس واري واقعي کي تمام خوش اسلوبي سان سرانجام ڏنو. اها هن جي پنهنجي علمي ۽ پروقار قائدانه صلاحيت هئي. بلڪ سندس تقريري فن هئو جنهن کيس عالمي ليڊرن جي برابر آڻي ڇڏيو. تاريخ جي ڄاڻو جي حيثيت ۾ هو جيڪڏهن تئين دنيا جو ليڊر نه ته مسلم اُم جو ته ناقابل ترديد اڳواڻ بڻجي ويو. هن ٻنهي دنياڻن جي ڪاز کي اڳتي وڌايو ۽ اهو واضح ڪري ڇڏيو ته اصل ويڇو مشرق ۽ مغرب جو ڪونهي، پر اصل فرق اتر ۽ ڏکڻ جو آهي، يعني ترقي يافتہ ۽ ترقي پذير دنياڻن جو. اهو نڪتہ نظر مغرب کي نه وڻيو پر جيئن ڀٽي شهيد تصور ڪيو هئو اهو اڄ به ثابت آهي.

ايٽمي توانائي

پاڪستان ايٽمي توانائي جي ابتدا، ڪراچي ۽ ۾ ڪينوپ ۽ هڪ تجرباتي اسٽيشن نيلور سان ڪئي، جنهن جي مدد ڪيناباڊا ڪئي

هتي. بهرحال 1974ع ۾ جڏهن ڀارت ايتي ڌماڪو ڪيو ته سڄي صورت حال بدلجي ويئي. هن تي مسٽر پٽي شديد ردعمل ڏيکاريو ڇاڪاڻ ته ان سان مستقبل قريب ۾ ڏکڻ ايشيا ۾ ڀارت جي بالادستي ٿيڻ جو خطرو هئو. مسٽر پٽي فوراً انهيءَ جي ٽوڙ ڪيڻ لاءِ سر ٽوڙ ڪوشش شروع ڪري ڏني. جيئن ملڪي سلامتي ۽ ڀارت جي ممڪن بالادستي کي منهن ڏيڻ لاءِ جوڳو بندوبست ڪري سگهجي. اها سندس چابڪدستي هئي جو هن سي آءِ اي جي اڪين کان بچي ايتي تيڪنالاجي به حاصل ڪئي ۽ فرانس کان ري پروسيسنگ پلانٽ حاصل ڪرڻ جو واعدو ورتو. هن جي لاءِ ٽيڪنيڪ سينٽري فيوجل استعمال ڪرڻي هئي. آمريڪا، فرانس تي زور پري پلانٽ جو واعدو ختم ڪرائي ڇڏيو. مختلف ذريعن سان احتجاجن ڪرڻ جي باوجود آمريڪا، انهيءَ پلانٽ جي حصول کي رد ڪرائي ڇڏيو ۽ نيٺ پڇاڙي جو سخت نتيجن پوڳڻ جي ڌمڪي به ڏيئي ڇڏي. هن ۾ لاهور وارو هينري ڪسينجر وارو خط مشهور آهي. آءِ هن تي وڌيڪ روشني نٿو وجهڻ گهران، ڇاڪاڻ ته بعدازان جيڪو ڪجهه ٿيو سو تاريخي حقيقت آهي. جنهن ۾ اها به ڳالهه شامل آهي ته آءِ جي آءِ حڪومت به ان تي ناهه ڪري ڇڏيو آهي.

گهريلو معاملات

هتي هڪ تاريخي حيثيت ورجائڻ ضروري ٿو سمجهان ته قائداعظم آزاديءَ بعد، قبائلي علائقن جي گرد لڳائيل فوجون هٽائي ڇڏيون هيون، ڇاڪاڻ ته ان سان هڪ ته قومي اتحاد کي هٽي ٿي ملي ۽ ٻيو ته ائين فوجون لڳائڻ هڪ برطانوي راڄ جي علامت هئي. ان کان پوءِ حڪومتن اهو فيصلو ڪيو هئو ته قبائلي علائقن ۾ صرف نالي ماتر حڪومت جي نمائندگي هجي ۽ اتي صرف ٿورا ڪي ترقيءَ جا ڪم ڪيا ويا هئا. گويا انهن 25 سالن دوران، ساڍا ڏهه هزار چورس ميلن وارو هي علائقو ۽ ان ۾ رهندڙ ٽيهه لک ماڻهو صرف هڪ

سماجياتي مخلوق وڃي رهي هئي. اهي قبائلي علائقا پاڪستان جي پهچ کان ٻاهر تصور ڪري انهن کي پختونستان جي ڪوٽي نمري جي علامت سمجهي ڇڏي ڏنو ويو هئو.

نومبر 1973ع ۾، مسٽر پٽي صدر جي حيثيت ۾ قبائلي علائقن جو دورو ڪيو جتي آءِ اڳ انسپيڪٽر جنرل فرنٽيئر ڪارپس جي طور صرف چند هفتا اڳ پهتو هئس. مسٽر پٽو تاريخ جي ڳوڙهي طالب علم جي حيثيت ۾ ان علائقي جي اهميت کان واقف هئو تنهنڪري هن فوراً ترقيءَ جي هڪ زبردست پروگرام تي عمل شروع ڪري ڏنو. هن کي خبر هئي ته اقتصادي حقيقتون ئي قومي اتحاد جو ذريعو آهن جنهن جو مثال اوڀر پاڪستان جو تڏو آهي، جنهن اسلام آباد جي غير حقيقي پاليسين تي عمل ڪري اتي بدظني پيدا ڪري وڌي هئي. سال 72-1971ع ۾ قبائلي علائقن جي ڇهن ايجنسين (ضلعن) جي ترقياتي بجيت صرف 44 لک رپيا هئا. ان کان پوءِ بجيت وڌڻ شروع ٿي ۽ 1977ع ۾ اها ٽيهه ڪروڙ رپين کي وڃي پهتي. رفتہ رفتہ علائقي جي ماڻهن، چڱن مڙسن ۽ ناليون مهندارن سان رابطا ٿيا. جرگي جي جاءِ تي ڪليل جلسا ٿيا ۽ شهيد پتو هر سال گهٽ ۾ گهٽ ٻه دفعا هر ايجنسي ويندو هئو. سياسي ماحول بهتر ٿيڻ لڳو ۽ نيٺ 1977ع ۾ بالغ راءِ دهی جي بنياد تي صوبائي اسيمبلي ۾ نمائندگي ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. اها صورت حال 1972ع وارن ڏينهن ۾ تصور به نٿي ڪري سگهجي جڏهن مسلم ليگ جي حڪومت هئي. قومي اتحاد جي طرف ڪنيل اهو قدم وڌيڪ ضروري هن ڪري سمجهيو ويو جو جولاءِ 1973ع ۾ افغانستان ۾ سردار دائود انقلاب آڻي واڳون پاڻ سنڀالي ورتيون جنهن ڪري علائقي ۾ اقتدار جو توازن بگڙجي ويو. نتيجي طور سڄي علائقي جو مطالعو ڪيو ويو جنهن جون مکيه ڳالهون هي آهن:

پهريون: افغانستان ۾ سياسي استحڪام ختم ٿي ويو هئو تنهنڪري سردار دائود کان پوءِ ٻيا جيڪي اقتدار ۾ ايندا سي پاڪستان لاءِ نامعلوم مسئلا ڪري وجهندا. انهيءَ کان سواءِ، هن جي

سياسي بصيرت جيڪا ڳالهه محسوس ڪئي ته هڪ وڏي قوت جي ڀر ۾ سياسي خلا پيدا ڪرڻ خطرناڪ آهي، ڇاڪاڻ ته اهو خودبخود پرڄي ويندو اها حقيقت بعد ۾ اپريل 1987ع ۽ 1979ع وارن انقلابن ثابت ڪري وڌي

ٻيو: روس ۽ چين ۾ پراڻي نسل جي جاءِ تي نوجوان ۽ ولولہ انگيز قيادت اُڀرڻ فطري هئو. مسٽر ڀٽي کي ڄاڻ هئي ته سياسي نسل بنيادي طريقن ۾ هڪ ٻئي کان مختلف ٿيندا آهن. درحقيقت نئين سياسي نسل سان هڪ نئون دور شروع ٿئي ٿو جيئن گوربا چيف سان ٿيو. تيون: ايران ۾ شاهه جي تنزلي کان پوءِ علائقي ۾ توازن بگڙجي سگهي ٿو ۽ امام خميني وارو انقلاب ڪنهن جي وهم و گمان ۾ ڪونه هو. چوٿون: ۽ سڀ کان اهم مستقبل ۾ روس ۽ ڀارت، روس ۽ افغانستان جي درميان دوستي جو اثر.

سمورن واقمن جو ڌار ڌار ۽ اجتماعي طور پاڪستان تي اثر پوڻو هئو ۽ قبائلي رياستون انهن ۾ بنيادي اهميت جون حامل هيون.

افغانستان جهاد جو معمار

اقتدار سنڀالڻ کان فوراً پوءِ جنهن ملڪ جو مسٽر ڀٽي دورو ڪيو سو افغانستان هئو جنهن کان پوءِ هن پاڪستان جي خارجي پاليسي جو بنياد به طرف تعلقات تي رکيو. نتيجي طور دائود حڪومت کي فوراً تسليم ڪيو ۽ نئين سر تعلقات استوار ڪيا ويا.

آڪٽوبر 1973ع، ڪجهه افغان باشندا گلبدين حڪمت يار برهان الدين رباني، حبيب الرحمان شهيد، احمد شاه مسعود، نور محمد محمدي ۽ ڏهه پندرهن ڄڻا پيا پهتا. ان وقت رباني سندن ليڊر هئو ۽ اهو هڪ متحد گروپ هئو. هن دائود حڪومت جي برخلاف پناهه گهري هئي. ملڪي معاملات ۾ بدلجندڙ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪئين امڪانن کي پيش نظر رکيو آهي. رفت رفت پوري افغانستان هڪ مرڪزي فوجي تربيت يافتہ عملو تيار ڪيو ويو. هي ياد رهي ته

1974ع ۾ پوري صوبه سرحد ۾ ڪئين ڌماڪا ٿيا، جيڪي بالاخر فيبروري 1975ع ۾ حيات محمد خان شيرپاڻو جي شهادت تي منتج ٿيا. انهيءَ کان پوءِ اهي ڌماڪا بند نه ٿيا. انهيءَ کان پوءِ جواب ڏيڻ ضروري ٿي پيو ۽ آگسٽ 1975ع ۾ پنجشير ۾ هڪ آپريشن ڪيو ويو. پتو صاحب جي طرفان زبردست ترقياتي ڪمن جو اثر به نمودار ٿيڻ لڳو جنهن جو ثبوت اهو آهي ته دائود، پاڪستان آيو ۽ ڊيورينڊ لائين تي هڪ ٺاهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. حقيقت ۾ انهيءَ جي ابتدا ٿي، پر اهو موقعو مسلم ليگ حڪومت وڃائي ڇڏيو. هتي هيءَ ڳالهه به دلچسپيءَ کان خالي ڪانهي ته قبائلي علائقن ۾ سڌي طرح ووت جو حق ڏيڻ وارو مسئلو جيڪو 1977ع ۾ ٿيو هئو سو دائود حڪومت جي گذارش تي هڪ سال لاءِ ملتوي ڪيو ويو ته جيئن هو پنهنجي اندروني معاملن کي منهن ڏيئي سگهي.

مسٽر پتو بنيادي طور سوچ رکندڙ هئو تنهنڪري هن انهيءَ معاملي جو به سياسي حل ڳولڻ تي چاهيو تنهنڪري هن افغان مهاجرن جي هڪ ٽيم روم ۾ بادشاهه ظاهر شاهه ڏانهن موڪلي ته هو اچي هن مسئلي جو حل ڳولڻ ۾ مدد ڪري اها مسٽر پتو جي ئي تجويز هئي، جيڪا هڪ گهمرو وري 1979ع ۾ به ويچار هيٺ آئي. هو انهيءَ لاءِ تيار ٿي ويو پر پي اين اي جي بيوتتي تحريڪ ڪري رکجي ويئي ۽ نيٺ افغانستان ۾ اقتدار تي قبضي بعد اها مورڳو ختم ٿي ويئي.

مارشل لا جي نفاذ به افغان گروپ ۾ ڦيٽاڙو وجهي ڇڏيو خاص ڪري انهن جي مالي مدد جو مسئلو سنگين ٿي ويو جيڪو بصيرت جي فقدان ڪري ٿيو. نتيجي طور هن جي مالي اعانت لاءِ ڪويت، سعودي عرب، لبنان وغيره ڏانهن رجوع ڪيو ويو. اپريل 1978ع ۾ دائود حڪومت جي تختي اونڌي ٿيڻ بعد اها گنڀيرتا وڌي وئي. بعد ۾ 1980ع ۾ آمريڪي مداخلت جي ڪري افغانستان هٿيار جو ڊپو ٻڌجي ويو. ان بعد ڇا ٿيو سو تاريخ جو حصو آهي ۽ اهو مؤرخين تي آهي ته هو انهيءَ مسئلي کي ڪيئن ٿا ڏسن.

آڪٽوبر 1978ع ۾ سرسري فوجي عدالت جي آڏو پنهنجي بچاءَ واري بيان ۾ مون چيو ”برصغير ۾ هڪ تازو حملو ٿيو آهي. هن گهمري اهو حملو نظرياتي آهي تنهن ڪري تمام خطرناڪ آهي. موجود قبائل جي آمد، ممڪن آهي ته مختصر هجي پر مستقبل ۾ وڌيڪ ٿي سگهن ٿا..... موجوده صورتحال کي صرف فائد عوام جي بصيرت افروز قيادت ٻاهر ڪڍي سگهي ٿي، جيڪو هن وقت جيل ۾ سڙي رهيو آهي.“ منهنجي ڳالهه صدا به صحرا ثابت ٿي ۽ مارشل لا جا اڳواڻ پنهنجي ذاتي فتوحات واري تصور ۾ گهيريل هئا.

مسٽر ڀٽو، بطور انسان

رهبري، انسان جي پوري صلاحيت، ڪردار ۽ ٻين اوصاف جو جملہ عڪس آهي. تنهنڪري ڪنهن ليڊر کي سمجهڻ لاءِ بطور انسان، سمورن خصائل کي سمجهڻ ضروري آهي. ليڊر جا مقاصد، هن جي اصولن ۽ ذاتي تصورات سان ئي ڪنهن ليڊر جو ڪاٿو لڳائڻو پئي ٿو، خاص ڪري انهيءَ حالت ۾ جڏهن ليڊر انقلابي هجي. انقلاب لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو ”اشرافيه“ آڻيندي آهي، ۽ اهو يقيني آهي ته اهي دانشمند پنهنجي ذاتي اوصاف هيٺ ڪم ڪندا آهن. هنن جن محروميون، گهڻو ڪري مالي نه پر نفسياتي ٿينديون آهن. هنن کي انهيءَ جي عيوض ڇا گهرجي، اهو آهي وقار سياسي اقدار ۾ حصو ۽ شهرت جيڪا سندن پرڪشش ۽ دلنواز شخصيت جو لازمي حصو ٿئي ٿو. هوسماجي انصاف لاءِ جيڪا جدوجهد ڪن ٿا، سا ڪڏهن پر خطر به ٿئي ٿي پر اها سندس ذات جو حصو ٿئي ٿي، ۽ انهيءَ سان هنن کي رغبت ملي ٿي. آءٌ هتي چند واقعا درج ڪيان ٿو جيڪي هن جي ذات جا ڪي پهلو اڃا ڪري سگهن ٿا.

انسان دوستي

1973ع جي سياري جي ڳالهه آهي، جڏهن وزيراعظم چترال جو دورو ڪندي مستوج پهتو، ان ڏينهن سخت ٿڌ هئي. هر طرف برف هئي

۽ ٿڌي هوا هڏن کي به چيرڙي رهي هئي. سخت سيءَ جي باوجود ماڻهن جا انبوھ قائد عوام جي آجيان لاءِ پهچي ويا هئا. جيڪا ڳالهه هن جي فوري توجهه پر آئي سا ماڻهن جي غربت هئي. هو قاتل ڪپڙن پر ويڙهيل سيڙهيل هئا، ۽ پيرن ۾ جتتين بدران گاهه جا ٺهيل سپاتا هئا. اهو ڏسي هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا ۽ ڏسي چيائين: ”يلا اهڙي غربت اسان جو نصيب ڇو آهي؟ ڇا اها ئي خدا جي مرضي آهي؟“

جڏهن اونهارو آيو ته هو آغا خان کي وٺي اتي ويو ۽ آغا خان فائونڊيشن جو بنياد رکرايائين. جنهن جو مقصد انهيءَ علائقي مان غربت جو خاتمو آڻڻ ۽ معاشي بهتري آڻڻ آهي.

انهيءَ کان سواءِ اڻ ڳڻيا ٻيا واقعا به آهن جڏهن هو ٻين قبائلي علائقن ۾ ويو ۽ ماڻهن جي حالتن کان متاثر ٿيو. اهي ئي دؤرا هئا جن جي ڪري هن قبائلي علائقن ۾ زبردست سماجي ۽ معاشي پروگرام جي ابتدا ٿي.

جرئت مندي

ڪيترن ئي موقعن تي آءٌ سندس جرئت جو شاهد هئس. آگسٽ 1973ع ۾ حڪومت پنهنجو اختيار باجوڙ جي اپر منهنڊنواگاڙ علائقي تائين وڌائي ڇڏيو. هيءَ علائقا ان وقت تائين افغان اثر هيٺ تصور ڪيا ويندا هئا، ۽ 1935ع کان پوءِ ڪو حڪومت جو ماڻهو اتي ڪونه ويو هئو. نومبر 1973ع ۾ جڏهن هو انهن علائقن جي ڏوري تي وڃڻ وارو هئو ته انتيليڇنس ايجنسين ان وقت جي گورنر مسٽر اسلم خٽڪ کي اطلاع ڏنو ته پهاڻن تي هلڪيون مشين گنون لڳايون ويون آهن ته جيئن وزيراعظم جي هيلڪاپٽر کي نشانو بڻايو وڃي. اهو ٻڌي وزيراعظم نه صرف ڏڙو ڪيو پر گورنر جي مخالفت جي باوجود اتي عام جلوسي کي خطاب ڪيو.

ساڳي ڪهاڻي اتر وزيرستان ۾ به ورجائي وئي. پر اتي به ايجنسين جي اطلاع جي باوجود شهيد ڀٽي عام جلوسي کي خطاب ڪيو.

انهن سمورن واقعن ۾ سڀ کان حيرت انگيز واقعو اتر مهمند ۾ لڪارو تي ٿيو جتي هو 1976ع ۾ ويو. هتي هن نه صرف هٿياربند قبائلين جي جلوس سان سفر ڪيو جيڪي خوشيءَ وچان هوائي فائر ڪري رهيا هئا، پر ڀٽي صاحب مقامي ٺهيل توپ به هلائي. ڀٽي صاحب جي پڇاڙي وارا ڏانهن هن جي جرئت مندي ۽ بهادريءَ جو سڀ کان وڏو مظاهرو هئو. هن سپريم ڪورٽ ۾ بيان ڏيڻ ۾ پنهنجي سڄي پڇي جرئت جو مظاهرو ڪيو ۽ نه صرف اصولن تي ڪا سوڊياڙي نه ڪئي، پر پنهنجي موت کي هڪ جياڻي انقلابي وانگيان گلي لڳايو ۽ امر بڻجي ويو.

حرف آخر

انقلابي پارٽي جنهن جو هن بنياد رکيو سا اڃا قائم آهي ۽ قائم رهندي ڇاڪاڻ ته اها مصنوعي اصولن ۽ مفروضن تي ڪانه قائم ڪئي ويئي هئي، پر معاشري جي حالتن ۽ ماڻهن جي آڌمن تي بنائي ويئي هئي. اها ماڻهن ٺاهي هئي. اها قائم رهندي ڪنهن مادي يا معاشي اقتدار جي ڪري نه پر انهيءَ اخلاقي قوت جي ڪري جيڪا هو غريب ۽ ڌرتيل ماڻهن مان حاصل ڪري ٿي. شهيد ڀٽي جنهن انقلاب جي ابتدا ڪئي، سو اڳتي وڌي سگهي ٿو يا ڀٽي ٿي سگهي ٿو يا بنهه شڪست کائي سگهي ٿو پر هر نئين نسل (موجوده نسل مان محترمه بينظير ڀٽو) جو اهو فرض ٿيندو ته جدوجهد هر حال ۾ رکي. هن جي پارٽي پيپلز پارٽي، ڏينهن ڏينهن وڌندي ۽ فروغ پائيندي (خود اهي نوجوان جن شهيد ڀٽي کي نه ڏٺو) سي به هن ۾ شامل ٿي رهيا آهن، ڇاڪاڻ ته ان جو پيغام، سندن آڌمن، جذبن ۽ امنگن جو آئينه دار آهي. پنهنجي زندگيءَ ۾ ڀٽي صاحب، نه صرف تاريخ ٺاهي پر لکي ۽ پنهنجي موت سان هن فتح ۽ عظمت جو اهو داستان لکيو جيڪو پاڪستان جي سياسي تاريخ ۾ هڪ درخشان باب آهي. جيستائين پاڪستان ۾ سياست جو نالو ۽ نشان آهي، ذوالفقار علي ڀٽو ۽

پاڪستان پيپلز پارٽي، محروم ۽ ڏتڙيل عوام لاءِ هن هيڏي ساري جدوجهد ڪئي، تن لاءِ اُميد جو ستارو رهندو. انقلاب، جنهن جي شروعات مسٽر ڀٽي ڪئي، تنهن جي به جدوجهد جاري رهندي بشرطيڪ اسان هن جي مقصد کي ناڪام نه ڪريون. اسان کي جڳائي ته انهيءَ انقلاب جي عظيم ترڪامياييءَ لاءِ ٻيهر عهد ڪريون، خواه ان لاءِ اسان کي جان جو ڪم پر وجهڻي پئي. انهيءَ عهد کي ورجائڻ ئي ان شخص لاءِ بهترين خراج ٿي سگهي ٿي جنهن جي لاءِ هيءَ ڪتاب وقف ڪيو ويو آهي.

پتو: هڪ سڌارڪ

شيخ محمد رشيد

پاڪستان پيپلز پارٽي جو پايو هڪ ڪنوينشن ۾ وڌو ويو جيڪا 30 نومبر ۽ پهرين ڊسمبر 1967ع تي ڊاڪٽر مبشر حسن جي جاءِ تي قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽي جي صدارت ۾ ٿي. مون کي انهيءَ ڪنوينشن ۾ شرڪت جو اعزاز حاصل آهي.

انهيءَ موقعي تي پنهنجي تاريخي تقرير ۾ قائد عوام ماڻهن جا ڏک سور بيان ڪندي انهيءَ نظام کي تبديل ڪرڻ تي زور ڀريو جيڪو نه فقط غير منصفانه سماجي جوڙجڪ جي پيدا ڪرڻ ڏميو هو بلڪ ان کي صدين کان جاري رکڻ جو به اصل ڪارڻ هو. هن انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ان ضرورت تي زور ڀريو ته سموريون مخالف پارٽيون متحد ٿي وڃن ۽ پوءِ انهيءَ نظام جي تبديليءَ لاءِ جتن ڪن. انهيءَ جي وضاحت ڪندي هن چيو هو ته هيءَ نئين پارٽي سمورين مخالف پارٽين جي درميان رابطي جي ذريعو بڻجي، اڳواڻي مهيا ڪندي شهيد ڀٽي کي يقين هو ته ماڻهن جي شموليت انهيءَ ڪري

ڪونه ٿي سگهي آهي جو اصل قومي مسئلا، اهڃ ۽ ڏک سور ڪڏهن به عوام کي ٻڌايا ڪونه ويا آهن ۽ نه وري هنن کي انهيءَ جي حل ڪرڻ واري جدوجهد ۾ شامل ڪيو ويو آهي. هن رشوت خوريءَ ۽ بدعنواني جي وڌندڙ آزار جو ذڪر ڪيو جنهن قومي دولت کي لتڻ کان سواءِ، پوري قومي ڪردار جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو هو. چيئرمين ڀٽي، معاشي پاليسين جي ناڪامي جو سڀ کان وڏو ڪارڻ قومي صنعتي ادارا، نجني سرمايه ڪارن جي حوالي ڪرڻ کي قرار ڏنو. هن انهيءَ سلسلي ۾ صنعتي ترقياتي ڪارپوريشن جو خصوصي طور ذڪر ڪيو جيڪو ماڻهن کي ڏنو پئي ويو.

پارٽيءَ جي اقتصادي پاليسيءَ جو ذڪر ڪندي شهيد ڀٽي چيو ته سماجي انصاف صرف تڏهن مهيا ٿي سگهي ٿو جڏهن پيداوار جا ذريعا، ماڻهن جي لت مار جا ذريعا نه بڻجن. بلڪ انهن جي ترقي ۽ خوشحالي جو ذريعو بڻجن. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ چيئرمين ڀٽي انهيءَ تي زور ڀريو ته سموريون مکيه صنعتون، قومي ملڪيت ۾ ورتيون وڃن ۽ انهيءَ ۾ بئنڪاريءَ، انشورنس، ٽرانسپورٽ، بجلي جي پيداوار توانائي، تيل جا ذريعا ۽ معدني دولت وارا ادارا شامل هئڻ گهرجي.

سياسي صورتحال جو ذڪر ڪندي چيئرمين ڀٽي چيو هو ته: ”بنيادي حقن جي بحاليءَ لاءِ فوري قدم کڻڻ وقت جي اهم ضرورت آهي.“ روايتن جي باري ۾ ڳالهائيندي هن چيو هو: ”اسان روايتن جو احترام ڪريون ٿا پر گندين ۽ پرائين روايتن جي مخالفت ڪنداسين. اسان فقط انهن روايتن جي قدر ڪنداسين، جيڪي عام ماڻهن جي ڀلي وٽان آهن، نه ڪه جيڪي ملڪ کي پسماندگيءَ طرف ڌڪين. اسان اوهان جي ملڪ کي هڪ نئون روپ بخشينداسين. اسان پاڪستان کي هڪ انقلابي شڪل ڏينداسين.“

چيئرمين، انهيءَ تي خاص طور زور ڀريو ته ڪشمير جي مسئلي جو حل صرف اقوام متحده جي قرارداد مطابق ريفرنڊم ذريعي ئي ٿي

سگهي ٿو جنهن تي ٻين ملڪن اتفاق ڪيو هو. هن ڪشمير جي صورتحال هنن لفظن ۾ بيان ڪئي:

”ڄمون ۽ ڪشمير جي ماڻهن جو مستقبل، پاڪستان جي ماڻهن جو مستقبل آهي. ڪشمير کان سواءِ پاڪستان مڪمل ڪونهي، ائين ئي جيئن مٿي کان سواءِ جسر.“

ويتنام جي بهادر ماڻهن کي خراج عقيدت پيش ڪندي، هن ويتنام تي بمباريءَ جي شديد مذمت ڪئي. چيئرمين ويتنام جي ماڻهن جي جدوجهد کي ايشيا جي ماڻهن جي جنگ قرار ڏنو ۽ چيو ته هو بهادر ماڻهو اسان جي هر مدد جا مستحق آهن. چيئرمين حڪومت جي انهيءَ اقدام کي شرمناڪ قرار ڏنو، جنهن ۾ آمريڪي حڪومت جي احتجاج بعد ملڪ جي سمورين اخبارن کي هدايتون ڪيون ويون هيون ته ويتنامين تي ڪيل ظلم جي داستانن کي نه ڇاپيو وڃي.

پارٽي ڪنوينشن ۾ چيئرمين ڀٽي جيڪي دستاويز پيش ڪيا، تن تي ڏاڍو تفصيلي غور ڪيو ويو ۽ بعد ۾ ڪئين ٺهراءَ پاس ڪرڻ بعد پارٽيءَ جي پاليسي ۽ پروگرامن جو اعلان ڪيو ويو، جنهن جون خاص خاص ڳالهيون هيءَ هيون:

خارج امور

ڪنوينشن مطالبو ڪيو ته سينو ۽ سينٽو کان علحدگي اختيار ڪئي وڃي، آمريڪا سان دفاعي معاهدو ختم ڪيو وڃي ۽ پشاور ويجهو هنن جو اڏو بند ڪيو وڃي.

ڪنوينشن ۾ اسرائيل جي جارحيت کي سخت ننديو ويو ۽ عرب علائقن تي قبضي کي وحشيانه ۽ ظالمانو قرار ڏيندي ان کي عرب ملڪن جي خلاف حملو سڏيو ويو.

ڪنوينشن اعلان ڪيو ته ڪشمير تي ڪوبه ٺاهه قبول نه هوندو جيستائين اقوام متحده جي طئي ڪيل اصول مطابق ۽ پاڪستان ۽ هندستان ٻنهي جي رضامندي سان حق راءِ دهني جي بنياد تي نه ڪيو

وڃي. انهيءَ ڪري ڪنوينشن حڪومت تي زور ڀريو ته ڪشمير مسئلي جي حل کي هندستان مشروط بنائي ۽ حق خودارادي کان سواءِ ڪو حل قبول نه ڪري.

ڪنوينشن، ويٽنام جي ماڻهن جي بهادريءَ تي کين زبردست خراج عقيدت پيش ڪيو جيڪي دنيا جي طاقتور ترين قوت جي خلاف پن ڏهاڪن کان مهاڏو اڏي بيٺا آهن. ڪنوينشن مطالبو ڪيو ته اتر ويٽنام تي بمباري ختم ڪئي وڃي، جيڪا ان جي قومي حقن جي سراسر خلاف ورزي آهي.

ڪنوينشن اعلان ڪيو ته حڪومت کي پنهنجي خارجي پاليسيءَ جو بنياد پن اصولن تي بنائڻ گهرجي يعني ٻين ملڪن جي معاملن ۾ عدم مداخلت ۽ حق خودارادي ۽ هي ته انهن پن شرطن تي ڪنهن قسم جي سوڊيٽاري ڪانه ٿيندي ڪنوينشن، ٽئين دنيا سان اتحاد جو ملڪ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪي ۾ شامل آهي، جيڪي جيتوڻيڪ سياسي طور تي آزاد ليڪيا وڃن ٿا، پر حقيقي طور تي بيٺڪي ۽ نيم بيٺڪي قوتن جي مداخلت ۽ غلبي هيٺ آهن. کين انهيءَ غلبي کان صرف تڏهن آزادي ملي سگهي ٿي، جڏهن هو پاڻ ۾ متحد ٿيندا.

قومي دفاع

مسلسل غير ملڪي خطري جي پيش نظر، ڪنوينشن حڪومت تي زور ڀريو ته مسلح افواج جي تعداد ۾ واڌارو آڻي، قومي مليشيا ٺاهي ۽ ماڻهن کي فن حرب جي سکيا ڏيئي قومي دفاع کي وڌيڪ مضبوط ڪيو وڃي.

شهري آزاديون

ڪنوينشن مطالبو ڪيو ته فوري طور سمورن سياسي قيدين ۽ نظربندن کي آزاد ڪيو وڃي، ملڪ مان ڊفينس آف پاڪستان رولز کي واپس ورتو وڃي، ڪرمنل لامينڊمينٽ ائڪٽ 1963ع کي منسوخ

ڪيو وڃي ۽ ڄمون و ڪشمير ائڪٽ مجريه 1964ع کي واپس وٺي آزادانه چونڊون ڪرايون وڃن.

ڪنوينشن، اخبارن جي آزادي، ڪارن قانونن جو خاتمو ۽ پريس ترست جي خاتمي جو مطالبو ڪيو. ڪنوينشن اها به گهر ڪئي ته جيڪي ماڻهو سياسي بنيادن تي تشدد ۽ ڏاڍ جو شڪار ٿيا آهن تن کي معقول معاوضو ڏنو وڃي. ڪنوينشن اها به گهر ڪئي ته تعليمي ماحول سازگار بڻايو وڃي، يونيورسٽي آرڊيننس ختم ڪيو وڃي ۽ اهڙا سمورا قانون ختم ڪيا وڃن جيڪي شاگردن جي پڙهائي ۽ عملي سرگرمين کي محدود ڪندا هجن.

اقليتون

ڪنوينشن اعلان ڪيو ته سمورين اقليتن جي حقن جي حفاظت هن اصول تي ڪئي ويندي ته سمورا شهري هر لحاظ کان برابر آهن.

سرڪاري ملازم

ڪنوينشن حڪومت طرفان سرڪاري ملازمن جي سياسي معصدن لاءِ استعمال کي سنجيدگيءَ سان ننڍيو ۽ اعلان ڪيو ته سمورن سرڪاري ملازمن کي پنهنجي پوري مدت ملازمت جو تحفظ ڏنو ويندو.

بدعنوانيون

ڪنوينشن، انتظامي مشينري ۾ بدعنوانين، رشوت خوري اقربا پروري جو سختيءَ سان نوٽيس ورتو ۽ انهيءَ جي مذمت ڪئي ته حڪومت انهيءَ جو سدباب ڪرڻ ۾ ناڪام وڃي آهي.

اقتصادي مسئلا

دستاويز نمبر 4 ۾ ڄاڻايل آهي: ”مختصر لفظن ۾ هيئن ته پارٽيءَ جو مقصد ملڪ جي معاشري کي هڪ سوشلسٽ معاشري ۾ بدلائڻ آهي.“ وري ساڳئي دستاويز ۾ پيو ويو آهي: ترقي پذير ملڪن لاءِ، سوشلزم

اهڙو هٿيار آهي جيڪو استحصال جي خلاف قوت مدافعت مهيا ڪري ۽ ماڻهن جي معيار زندگيءَ کي بلند ڪري ته جيئن هو مختصر وقت اندر سڌريل قوم وانگيان رهي سگهن. ”ڊڪلريشن آف پرنسپلز (دستاويز نمبر 5) ۾ وڌيڪ وضاحت ڪيل آهي ته: پارٽي، پنهنجي پاليسي ۽ رهنما اصول جي طور تي هنن ٻن مکيه ضرورتن کي بنياد بنايو:

(الف) غير طبقاتي سوسائٽي جو قيام ۽

(ب) حقيقي ۽ سماجي انصاف جي حصول لاءِ سوشلسٽ نظريي تي عمل.

پيداواري ذريعن جي سلسلي ۾ سوشلسٽ پاليسيءَ جو ذڪر ڪندي اعلان ڪيو ويو ته ”هر انهيءَ نظام ۾ عوام جو استحصال ممڪن ٿيندو آهي، جتي ذرائع پيداوار انهن ماڻهن جي هٿن ۾ رهن جيڪي پاڻ پيداوار ڪونه ٿا ڪن. بهراڙي ۾ زمينداري نظام هيٺ، هاريءَ کي ڦرلٽ جو شڪار ٿيڻو پوي ٿو. بهرحال، صنعتي شعبي ۾ ته سرماييداران استحصال لٽ مار جو هڪ عجيب نمونو آهي. تنهنڪري اتي فوري طور کي سڌارا آڻي سگهجن ٿا، جن سان عام معاشي بهتري اچي سگهي ٿي.“

اهو به ڄاڻايو ويو ته ”سوشلسٽ سڌارا آڻڻ لاءِ هي اصول اختيار ڪيو ويندو ته اهي پيداوار جا ذريعا جيڪي صنعتي پيداوار ڏين ٿا يا جن جي ذريعي ٻيا پيداواري ذريعا نڪرن ٿا، تن کي لازمي طور نجی هٿن ۾ نه ڏجي، ٻيو ته اهي ڍانچا جيڪي قومي معيشت جو بنياد فراهم ڪن ٿا سي قومي هٿن ۾ هجن ۽ ٽيون، اهي ادارا جيڪي ناڻي جي ڏيتي لپتي ڪن ٿا يعني بئنڪنگ ۽ انشورنس، اهي لازمي طور قومي ملڪيت ۾ وٺڻ گهرجن.“

اهو واضح رهي ته هيءَ گڏيل اقتصاديات هوندي جنهن ۾ نجی سرمايه ڪاري پنهنجو ڪردار ته ادا ڪندي پر هڪ هتي قائم نه ڪري سگهندي ان کي يقينا ترقي ڪرڻ گهرجي، پر انهن حالتن اندر جيڪي نجی سرمايه ڪاري لاءِ مناسب ۽ موزون آهن، بين لفظن ۾ هنن کي صحتمند مقابلي جي اجازت هوندي پر مملڪت جي تحفظ ۾ نه.

صنعتي مزدورن جي حقن جي سلسلي ۾ ڪنوينشن مطالبو ڪيو ته تريبڊ يونين ائڪٽ کي اهڙيءَ طرح بدلايو وڃي جو بين الاقوامي ليبر آرگنائيزيشن جي مطابق هجي ۽ يونين سازي ۽ هڙتال ڪرڻ جي حق کي تسليم ڪيو وڃي، ٻارن جي پورهئي کي هڪدم بند ڪرڻ جو به مطالبو ڪيو ويو.

نهراءَ نمبر 7 ۾ اعلان ڪيو ويو ته جاگيردارانه استحصال کي ختم ڪيو وڃي ۽ اهو مقصد مؤثر طريقي ۾ سوشلسٽ اصولن تي عمل سان حاصل ڪري سگهجي ٿو. جيستائين اهو نه ڪيو ويو تيستائين لکين محروم ماڻهن جي حالت نه سڌرندي.

دستاويز نمبر 5 ۾ صاف لفظن ۾ ڏنو ويو آهي ته ”پارٽي، جاگيردارانه نظامن ختم ڪرڻ جو عهد ڪري ٿي ۽ اهڙا سمورا قدم ڪڍندي جيڪي سوشلسٽ نظريي جي مڃيل اصولن هيٺ هاربي جي تحفظ ۽ ان جي بهتريءَ لاءِ ضروري آهن.“

ڪنوينشن حڪومت تي زور ڀريو ته مستقبل ۾ سرڪاري زمينون صرف بي زمين هاري ۽ گهٽ زمين وارن ڪڙمين کي ڏنيون وڃن. ڪنوينشن سفارش ڪئي ته اهي هاري جن وٽ گذاري کان گهٽ زمين آهي، تن کي ڏيل کان آڇو قرار ڏنو وڃي.

ڪنوينشن، حڪومت تي زور ڀريو ته زراعت سان لاڳاپيل ملازمن لاءِ گهٽ ۾ گهٽ اجورو مقرر ڪيو وڃي، جيڪو گذاري لاءِ ڪافي هئڻ گهرجي ۽ اهڙي طرح پورهيت لاءِ وڏو ڀروڙ ڪم جو وقت مقرر ڪيو وڃي. ڪنوينشن وڌيڪ سفارش ڪئي ته حڪومت، ڪوآپريٽو پوک جي وڏو ڀروڙ همت افزائي ڪري

ڀتو شهيد، رات ڏينهن هڪ ”نئين عالمي نظام“ جي تشڪيل ۾ مصروف رهيو جنهن جو مقصد نئين دنيا جي مظلوم عوام کي استحصال کان آڇو ڪرڻ هو جيڪو بيش واري ”نئين عالمي نظام“ کان مختلف هئو جنهن جو مقصد پوري دنيا تي پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ

هو، وزيراعظم ڀٽي، فيبروري 1974ع ۾ اسلامي سربراھ ڪانفرنس جي صدارت ڪندي به سمورن شرڪا تي زور ڀريو ته هو پنهنجا مسئلا ڪنهن ٻئي طاقت کي مداخلت جي دعوت ڏيڻ بدران پاڻ ۾ ويجهي ئي حل ڪن. هي ئي اهو مکيه سبب هو جو سامراجي قوتن کيس هٽائڻ لاءِ مارشل لا لڳايو. ري پروسننگ پلانٽ جو جهيڙو به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي هو. جڏهن هن، آمريڪا جي دٻاءُ کي مسترد ڪندي، فرانس کان پلانٽ حاصل ڪرڻ لاءِ زور ڀريو، کيس اها ڌمڪي سامراجي قوت، مسٽر هيٽري ڪسينجر جي هنن لفظن ۾ پهچائي ويئي هئي:

”جيڪڏهن اسان جي ڳالهه نه مڃي ويئي ته اسان اوهان جي هڪ پيائڪ مثال بنائي ڇڏينداسون. وري اپريل 1977ع ۾ پارليامينٽ اندر تقرير ڪندي مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي ”سندس خون جي پيائن هٿن“ جو ذڪر ڪيو. وري راجا بزارا اولپنڊيءَ ۾ عام ماڻهن کي هن اهو دستاويز ڏيکاريو جنهن کي هن ”سفيد هائي“ قرار ڏنو. ملڪ ۾ اندر مارشل لا جي آمد کي انهن جاگيردارن جي حمايت حاصل هئي، جن جون وڏيون زمينون ڪسي لکين بي زمين هارين ۾ ورهائيون ويون هيون ۽ جيڪي هاڻي هنن جي چنبن مان آزاد ٿي ويا هئا.

اقتدار جون واڳون سنڀالڻ کان پوءِ چيئرمين ڀٽو ڪنوينشن ۾ ڪيل اعلانن مطابق پروگرام تي عمل ڪرڻ ۾ لڳي ويو. پهرين ٽن مهينن ۾ انشورنس ڪمپنيون، بئنڪون ۽ ٻيون ڪجهه بنيادي صنعتون قومي ملڪيت ۾ ورتيون ويون، زرعي سڌارا نه صرف آندا ويا بلڪ انهن تي عمل به ڪيو ويو. تعليمي ادارا قومي ملڪيت ۾ ورتا ويا، پرگريسو مزدور قوانين نافذ ڪيا ويا ۽ هڪ جامع صحت جي اسڪيم تيار ڪئي ويئي. هن سلسلي ۾ نئين اسڪيم ڊرگ (جنرڪ نالن وارو) ائڪٽ، 1972ع لاڳو ڪيو ويو، جنهن هيٺ دوا ساز ڪمپنين کي دوائن جي اصل نالن کان سواءِ ڪنهن ٻئي نالي سان وڪڻڻ جي اجازت نه هئي. هن انقلابي قدم سان دوائن جي قيمتن ۾ گڻ ڪمي اچي ويئي.

پيپلز پارٽي حڪومت جي انهيءَ قدم کي سڄي دنيا ۾ ساراهيو ويو. انهيءَ سلسلي ۾ برطانيه مان نڪرندڙ پندرہ روزہ رسالي ”برگ اينڊ ٽيراپيوٽڪ بليٽن“ واري 21 جولاءِ 1972ع جي اشاعت قابل ذڪر آهي. جنهن انهيءَ قدم تي تبصرو ڪندي لکيو ته ”جنرڪ نالن جي استعمال ۾ پاڪستان دنيا جو مهندار بڻجي ويو آهي.“ اخبار لکيو ته ”نظريہ طور ته اهو تمام سولو آهي ته هڪ قانون نافذ ڪري دوائن کي جنرڪ نالن سان استعمال ڪرڻ جو طريقو رائج ڪيو ويو آهي. پر هن ۾ سياسي ۽ تجارتي پيچيدگين جي ڪري اڃا فري مارڪيٽ واري ڪنهن به ملڪ اهو نظام رائج نه ڪيو آهي. انهيءَ تي ڪن ملٽي نيشنل ڪمپنين، هن عظيم ليڊر تي ڏاڍو دٻاءُ وڌو پر هو انهن جي اثر ۾ ڪڏهن ڪونه آيو. اهڙن بنيادي نوعيت جي سڌارن جي ڪري ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ۽ حالتن ۾ انقلابي ڦيرو اچڻ لڳو.

جيئن مٿين چند ڳالهين مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڀتو شهيد وڏو سڌارڪ هو. هن چاهيو ٿي ته پراڻو نظام بدلي اهڙا انقلابي سڌارا آڻي، جو پاڪستان جو سمورو معاشي نظام بدلجي وڃي ۽ پاڪستان سڄو پڇو ترقي پذير ۽ جمهوري ملڪ بڻجي وڃي. هن جي خارجہ پاليسي جو مکيه مقصد ٽئين دنيا جي ملڪن کي، ان جي ماڻهن کي، سامراجي قوتن جي استحصالِي چنبن مان آزاد ڪرايو وڃي. هن جي مسلسل ڪوشش اها هئي ته ٽئين دنيا جي عوام ۾ هڪ قسم جي سجاڳي پيدا ڪري ۽ اسلامي بلاڪ جا ملڪ پنهنجي پيرن تي بيهي ۽ ڪنهن ٻاهرين مداخلت کان سواءِ پنهنجا مسئلا پاڻ حل ڪن.

ڪنهن هڪ مضمون ۾، چيئرمين ڀٽي جي شخصيت جي هر پهلوءَ تي تفصيل سان لکڻ ڏکيو آهي، تنهنڪري آءٌ صرف زرعي شعبي ۾ زرعي سڌارن جو ذڪر ڪندس، جيڪي چيئرمين ڀٽي جي قيادت ۾ عمل ۾ آيا.

زرعي سڌارا

زرعي سڌارن جا ٻه پهلو آهن يعني هڪ ته پيداوار وڌائي وڃي ۽ ٻيو ان جي نظام ۾ تبديلي آڻڻ. جديد زرعي معيشت جا ماهرن اڄ انهيءَ تي متفق آهن ته زرعي پيداوار وڌائڻ ۾ زرعي گهاٽڻي ۾ تبديلي ڪرڻ بنيادي ضرورت آهي. تنهنڪري آءٌ هن پهلوءَ تي پهريائين بحث ڪندس.

دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ هيءَ ڳالهه هاڻي متفق طور تسليم ڪئي وڃي ٿي ته زرعي ميدان ۾ سڀ کان ڏکيو ڪم زرعي گهاٽڻي ۾ تبديلي آڻڻ آهي، بلڪ ان کان ڏکيو ڪم ان تي عمل ڪرڻ آهي، ڇاڪاڻ ته جڏهن شهرن ۾ صنعتڪار سموري معيشت ۽ سياسي اقتدار جا مالڪ بڻجي وڃن ٿا، زمينون هنن لاءِ بنا محنت جي دولت پائين ٿيون، پز ساڳئي وقت اقتدار تي قبضي ڪرڻ جو به ذريعو ٿين. هو حڪومت ناهيندا ۽ بگاڙيندا آهن. شهرن ۽ صنعتي مرڪزن ۾ ته مزدور ۽ محنت ڪش پنهنجي اجتماعي سودي ڪاريءَ جي ذريعي پنهنجا جائز حق حاصل ڪري وٺن ٿا، پر بهراڙين ۾ ويچارا ڪڙمي، ڪاسبي ۽ هاري پنهنجن حقن کان بي خبر، زميندارن ۽ جاگيردارن جي هٿن ۾ کيڏندي وفادار غلامن واري زندگي گذارين ٿا. هي زميندار سچ پچ، پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ حڪمران هوندا آهن. تاريخي حقيقت هيءَ آهي ته تمام اقليت ۾ هوندي به زميندارن ڪيترين صدين تائين پوري دنيا ۾ حڪومت ڪئي آهي. پاڪستان، لکين مسلمانن جي جدوجهد ۽ قربانين سان حاصل ڪيو ويو پر آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ به هن ننڍي اقليت سمورن ماڻهن تي پنهنجي حڪومت جاري رکي. ڪڏهن پنهنجي چونڊيل غيوضين جي ذريعي يا وري جنتا جي ذريعي، هنن جو حال هي هو جو موقعو ڏسي هو پاڪستان پيپلز پارٽيءَ ۾ هليا آيا، جنهن پارٽيءَ جو مقصد سموري معاشري کي تبديل ڪرڻ هو. شروع کان ئي هو پارٽي ۽ ان جي حڪومت تي چاڻيا رهيا.

پنجين جولاءِ 1977ع تي جڏهن مارشل لاءِ نافذ ڪيو ويو ان وقت 22 وفاقي وزيرن مان 14 وزير، ۽ چئن وزراء اعليٰ مان ٽن جو تعلق

زميندار طبقي سان هو جڏهن ته چئن گورنرن مان ٽي گورنر، سابق رياستن جا حڪمران هئا. ظاهر آهي ته زمينداريءَ ۽ جاگيرداري جون پاڙون تمام پري ۽ اونهيون کتل آهن، تنهنڪري جيستائين ڪو بامعنيٰ انقلاب اچي، تيستائين اهڙا قدم انهن پختي کتل نظام کي لوڏڻ لاءِ ڪافي ثابت ٿيندا آهن. بهرحال انهيءَ کان بچڻ لاءِ هو آخر گهڙيءَ تائين جدوجهد ڪرڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٿورو گهڻو ڪامياب به ٿي ويندا آهن ۽ اهڙن سڌارن کي ڪنهن حد تائين ناڪام به بڻائي ڇڏيندا آهن. اهڙي حالت ۾ اهي جاگيردار پنهنجن هر عمر صنعتڪارن سان هر آواز ٿي ۽ حاشيه بردار افسر شاهي سان هر ڪلام تي زرعي سڌارن جي اثر کان بچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙي مخالفت جي صدا ڪڏهن ڪڏهن اقتدار جي اوچن منصب دارن وٽان به ٻڌڻ ۾ ايندي آهي، جن ۾ بعض اوقات اهي سڌارڪ به شامل هوندا آهن، تنهنڪري زرعي سڌارن جي جيڪا اونهي مخالفت ٿيڻ واري هئي، سا انهن سڌارن جي فائدن کان گهڻي شديد هئي. هيءَ ڪا تعجب جي ڳالهه ڪانهي نه انهيءَ پس منظر ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي واڳون سنڀالڻ جي فورا بعد زرعي سڌارن تي عمل شروع ڪري ڏنو. هن کي احساس هو ته پاڪستان جو عوام جي اڪثريت گهڻن ئي ايشيائي ملڪن وانگيان، پهراڙيءَ ۾ رهي ٿو ۽ زمين مان ئي پنهنجو پيٽ قوت پيدا ڪري ٿي. اهائي زمين اسان جي مجموعي قومي پيداوار جو سڀ کان وڏو حصو (30 سيڪڙو) آهي. اسان جي ڳوٺاڻي آبادي اسان جي ڪل آبادي جو ستر سيڪڙو آهي، پر هي به هڪ الميو آهي ته انهيءَ آباديءَ جو وڏو حصو زمين بغير آهي يا وري ٿوريءَ زمين جو مالڪ آهي، بلڪ ڪين هر ڪيڙڻ جا اوزار به ڪونهن، جيڪي ٿورا ڪي گهڻا هر هاري آهن، تن کي سدائين زميندارن هٿان بي دخليءَ جو ڊپ رهي ٿو. اهڙي خوف، زرعي پيداوار جو بدترين دشمن آهي. انهن حالتن ۾ اهو لازمي آهي ته پهراڙيءَ ۾ زرعي پيداوار جي ذريعن کي وڌايو وڃي، ڪين سڌريل طريقن سان متعارف ڪرايو وڃي، ڪين ڪم جي

سلامتي جو احساس مهيا ڪجي ۽ وڌيڪ روزگار جا موقعا ميسر ڪجن.

انهيءَ پس منظر کي آڏو رکندي، عوامي حڪومت واڳون سنڀالڻ جي ٽن مهينن اندر انقلابي زرعي سڌارا آندا، پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو زرعي گهاٽڙي تي قانون جي ذريعي مؤثر تبديليون آنديون ويون. انساني وسيلن جو سڀ کان اهم وسيلو يعني زمين، جيڪا صرف چند هٿن ۾ گڏ ٿي وئي هئي ۽ جيڪي ان کي سنڀالي به نه سگهيا ٿي، تن کان اضافي زمين حاصل ڪري، بي زمين هارين ۾ ورهائي ويئي. درحقيقت، هي جاگيرداري جي خاتمي واري واعدي جي پوراڻي هئي. هڪ خواب جي تعبير هئي. ائين، سرڙڻي هاريءَ کي پهريون ڀيرو پنهنجي پورهئي جي ضمانت ملي ۽ پهريون ڀيرو هن جي دل مان بيدخليءَ جو خوف ويندو رهيو.

زرعي سڌارن جو روح هيءُ آهي ته 500 ايڪڙ نهري يا هڪ هزار باراني زمين (36 هزار پيداواري يونٽ) جي حد جيڪا ايوب خان جي ڏينهن ۾ نام نهاد زرعي سڌارن جي نالي ۾ قائم ڪئي ويئي هئي، سا هڪ ئي ڏک سان گهٽائي ڏيڍ سؤ ايڪڙ نهري زمين يا ٽي سؤ ايڪڙ باراني زمين (12 هزار پيداواري يونٽ) ڪئي ويئي، جنهن لاءِ زرعي سڌارن جو ريگيوليشن 115 آف 1972 ع جاري ڪيو ويو. وري 1977 ع ۾ هڪ ٻيو ائڪٽ جاري ڪري 100 ايڪڙ نهري زمين ۽ 200 ايڪڙ باراني زمين (8 هزار پيداواري يونٽ) ڪيا ويا. انهيءَ کان پوءِ اڃا به زميني حد گهٽائڻ جي رت هئي. ايوب خان هڪ مارشل لاريگيوليشن جي ذريعي (جنهن کي عوامي حڪومت مسترد ڪري ڇڏيو) پنهنجي سياسي مصلحتن جي ڪري زميندارن کي ڏيڍ سؤ ايڪڙ باغن لاءِ ۽ وارثن کي تحفي طور 18 هزار پيداواري يونٽ ۽ خاندان جي ٻين افراد لاءِ ڇهه هزار يونٽن جي جيڪا رعايت ڏني هئي، سا هميشه لاءِ ختم ڪئي ويئي.

پهريون ڀيرو سرڪاري ڪامورن کي پوين حڪومتن جيڪي زمينون ڏنيون هيون سي به اثر هيٺ آيون. هن قدم هيٺ 1959ع کان پوءِ ٻن سالن تائين جن جون ملازمتون هيون ۽ جن وٽ سؤ ايڪڙن کان وڌيڪ زمينون هيون، سي واپس ورتيون ويون.

شڪار گاهه ۽ وقف مليتون جيڪي هن کان اڳ زرعي سڌارن کان آجيون هيون، سي به هن قانون هيٺ آنديون ويون. اهي فارم جيڪي اڳوڻين حڪومتن، پنهنجي ماڻهن کي ورسائڻ لاءِ ڏنا هئا، تن کي به هنن سڌارن هيٺ آندا ويو.

سموريون زمينون جيڪي هن قانون هيٺ حاصل ڪيون ويون، تن جو ڪو معاضو ڪون ادا ڪيو ويو. ڪنهن سچ چيو ته ايوب خان وارا سڌارا، ڪن حالتن ۾ گهڻن ماڻهن لاءِ آسان شرطن تي وڌيڪ زمين خريد ڪرڻ جو ذريعو بڻجي ويو. جڏهن ته هنن سڌارن هيٺ، سموري رزيور ڪيل زمين هارين کي مفت ۾ پوين مالڪائڻ حقن سان منتقل ڪري ڏني وئي.

حڪومت کي خبر هئي ته سڌارن کان اڳ زميندار پنهنجون زمينون اڳرائي ۾ منتقل ڪري رهيا هئا ته جيئن سڌارن جي مقصد کي ناڪام بڻائي سگهجي. انهن چالن کي ناڪام بڻائڻ لاءِ، حڪومت پهرين مارچ 1967ع کان پوءِ سموريون منتقليون، سواءِ انهن جي جيڪي حقي ۽ جائز وارثن کي ڪيون ويون هيون، سي قانوني جاچ ڀڙتال جي حوالي ڪري ڇڏيون، انهيءَ سهولت جو فائدو ورتو ويو ڇاڪاڻ ته مقامي روينيو آفيسرن جي سازش سان پونئن تاريخن ۾ داخلا ٿيڻ سان بدلائي سگهجن ٿيون. اها ڳالهه، خاص ڪري انهن داخلا ٿيڻ جي معاملي ۾ وڌيڪ سولي ٿي وڃي ٿي جتي زمينون تحفي طور وارثن جي نالي کاتي- بدل ڪيون وڃن ٿيون. ڇاڪاڻ ته ان ۾ رجسٽريشن ڪرائڻ لازمي ڪونهي. اهڙيون کاتي بدليون ڏاڍي وڏي پيماني تي ڪيون ويون. خود زباني طور ڏنل تحفي ۾ زمينون به قانونن درست آهن. دراصل، قانون ۾ اهو تمام خراب نقص هو جنهن

زميندارن کي قانوني پابنديءَ کان بچڻ جو ذريعو مهيا ڪيو. انهيءَ جي خلاف زرعي سڌارن جي صوبائي ٽربيونلس به مجبور هيون. جتي وڏن زميندارن انهيءَ قانوني خاميءَ کي استعمال ڪري پراڻي نظام کي برقرار رکڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي.

وفاقي زرعي سڌارن جي ڪميشن قائم ڪئي ويئي، جنهن معائنو ٽيمون مقرر ڪيون ۽ آخرڪار 3262 زميندارن جي خلاف ڪارروائي ڪئي ويئي. ڪميشن 2712 ڪيسن جو فيصلو ڪيو. سنڌ جي وڏيرن پنجاب جي مزارين، ٽوانن، قريشين، بلوچستان جي سردارن ۽ سرحد جي خاڪوانين، مختلف طريقن ڪوڙن کاتي بدل ۽ ٻين ذريعن سان جيڪا زمين ڦهائي هئي تنهن بابت وفاقي زرعي ڪميشن فيصلو ڪيا ۽ 30 اپريل 1977ع تائين 567,835 ايڪڙ زمين حاصل ڪئي. هن رقبي مان صرف چيئرمين پنج لک ايڪڙ زمين حاصل ڪئي، جڏهن ته باقي زمين ڪميشن جي ڇهن ميمبرن حاصل ڪئي. هتي هيءَ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته هن زمين جي باري ۾ صوبائي ٽربيونلس به تصديق ڪئي.

ڏترييل عوام کي خبر آهي ته انهن زمينن جا ڦهائيندڙ ٻيا ڪي نه پر سندن ئي ذات پائي آهن، جيڪي صدين کان هنن جي محنت جو ڦل کائيندي کين ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ لاءِ به تيار ڪونهن. ان تي طرح هيءَ ته هو سندن حقن جا ترجمان بڻجي ٿا وڃن. ان جو مقصد ٻيو ڪجهه نه صرف اهو آهي ته هو پنهنجي اجاره داري برقرار رکڻ ۽ ملڪ جي پورهيت طبقي جي جدوجهد کي ناڪام بنائين. جنهن مان کين خطرو آهي ته سندن اجاره داري ختم ٿي ويندي بهرحال اها ڳالهه مٿن تي ئي انحصار ٿي رکي ته هو هنن جي ڪوڙن ڳوڙهن تي ڪيترو رحم ٿا کائين. حقيقت هيءَ آهي ته اها عدم دلچسپي ۽ لڪ چوري کاتا بدل ٿي هئي، جنهن جي ڪري حڪومت چئني صوبن مان زرعي سڌارن هيٺ صرف 362,56,11 ايڪڙ زمين حاصل ڪري سگهي، جڏهن ته هو وفاقي لئنڊ ڪميشن، چئني صوبائي ٽربيونلس جي ڪيسن جو معائنو ڪندي انهيءَ جي 3

جيتري زمين حاصل ڪري سگهي. بلوچستان ۽ سرحد جي حڪومتن به سردارن جي ايتري پٺڀرائي ڪئي جو هنن سردارن ۽ سابق حڪمرانن جي سموري زمين بچي ويئي ۽ اتان جا غريب پنهنجي حقن حاصل ڪرڻ کان بچي ويا. هتي به وفاقي زرعي ڪميشن هنن هارين کي پنهنجن حقن ڏيارڻ لاءِ پنهنجو اختيار استعمال ڪندي مداخلت ڪئي. انهيءَ جو ذڪر هيٺ ڌار ايندو. دراصل، هيٺ ”زرعي سڌارن تي عمل“ ۾ ڏنل آهي ڪارڻ ٻڌايا ويا آهن، جن جي ڪري هنن ٻنهي صوبن ۾ زرعي سڌارا ڪامياب نه ٿيا، حقيقت هيءَ آهي ته هنن ٻنهي صوبائي حڪومتن نٿي چاهيو ته اهي سڌارا ڪامياب ٿين. اهو ته وفاقي حڪومت جون ڪوششون هيون جو اهي سڌارا اتي به قابل عمل ٿي سگهيا. اهڙيءَ طرح 321,40,33 ايڪڙ زمين ورهائڻ لاءِ حاصل ڪئي ويئي، جنهن مان ڪل 573,77,14 ايڪڙ زمين 005,37,1 هارين ۾ ورهائي ويئي. انهيءَ کان سواءِ پنجاهه هزار ٻيا خاندان، دير، سوات ۽ چترال ۾ مستقل طور آباد ڪيا ويا.

هارين جي بيدخلي

زرعي سڌارن جي سڀ کان قابل ذڪر خوبي اها آهي ته انهن سان هارين ۽ ڪڙمين کي عزت ۽ تحفظ ملي سگهيو. نئين قانونن ۾ هاريءَ جي بيدخليءَ جي منع ڪيل آهي سواءِ ڪن خاص سببن جي، جهڙوڪ: هاريءَ مساوڙن ٿو ڏئي يا زمين ڪاري ٿو ڇڏي

انهيءَ کان سواءِ، بيدخليءَ جو طريقو ڪار اهڙو ٺاهيو ويو آهي جو هارين جو وڏو ڀڃو وڌو تحفظ ٿي سگهي ۽ انصاف جي اڪلاءَ ۾ اجائي دير نه ٿئي، وفاقي حڪومت جي هڪ حڪم هيٺ، بيدخليءَ جي طريقي ڪار ۾ هيٺيان شرط وڌايا ويا آهن:

1. بيدخليءَ وارو مقدمو ڪورٽ کي سٺ ڏينهن اندر نبيرو ٿو پوندو.
2. مقامي جي فيصلي جي خلاف اپيل پندرهن ڏينهن ۾ داخل ڪرڻي پوندي

3. جيڪڏهن ڪيس سٺ ڏينهن اندر نه ٺهيو ويو ته ڪيس پاڻ مرادو مٿئين عدالت ۾ هليو ويندو جيڪا پوءِ اوريجنل ڪورٽ طور ڪيس تيئن ڏينهن ۾ ٺهيندي
4. مقرر وقت اندر ڪيس نه ٺهيو جڏهن جي صورت ۾ ڪيس جو سمورو رڪارڊ مٿئين ڪورٽ ڏانهن هن وضاحت سان موڪليو ويندو ته مقرر مدت اندر ڪيس چو نه ٺهيو سگهيو. جيڪڏهن اها وضاحت قابل قبول نه ٿي ته هيٺين ڪورٽ کي تنبيهه ٿي سگهي.
5. نظرتاني جي اجازت صرف هاريءَ کي هوندي زميندار کي ڪونه هوندي
6. جيڪڏهن ڪو هاري غير قانوني بیدخل ڪيو ويو ۽ ايبل نه فائيل ڪئي ته ڪورٽ جي حڪم جي تيئن ڏينهن اندر هاريو بحال ڪيو ويندو ۽ ايبل جي صورت ۾ ايبلت ڪورٽ جي حڪم جي تيئن ڏينهن اندر هاريو بحال ٿي ويندو.

هارين لاءِ نيون رعائتون

1977ع جي زرعي سڌارن هيٺ زميندار - هاري جي نئين لاڳاپي ۾ ٽيڪسن جو سمورو بار زميندار تي ڏريو ويو آهي.

خريف 1872ع کان:

- (الف) ڍل، ٻيا ٽيڪس، سيس، سر چارج ۽ زمين جون سموريون ليويون زمين جو مالڪ يا ٻيو جنهن وٽ زمين جو قبضو يا تصرف هجي، ان کي پرڻو پوندو. هاريءَ کي پرڻو ڪونهي.
- (ب) آڀيانو ۽ بچ زمين جو مالڪ يا ٻيو جيڪو زمين جي قبضي يا گهرن ۾ هجي ان کي پرڻو پوندو. هاريءَ کي پرڻو ڪونهي.
- (ج) پاڻ ۽ جيت مار دوائون ٻئي آڏو هاريءَ ۽ زميندار ڀريندا،
- (د) ڪو زميندار يا زمين جو قبضيدار هاريءَ کان ڪا چٽي يا بيگار ڪونه وٺندو.

حق شفع

پهريون گهر هاريءَ کي پنهنجي هاري واري زمين تي حق شفع ڏنو ويو آهي، انهيءَ مقصد لاءِ لئنڊ فارمس ريگيوليشن ۾ خاص شق ڏني

ويئي آهي ته اهڙا سمورا ڪيس، سول ڪورٽن جي بدران روينيو ڪورٽن جي ذريعي فيصل ڪيا ويندا. انهيءَ مقصد لاءِ بااختيار ڪورٽ، ڪليڪٽر جي ڪورٽ هوندي

فصل جي بتائيءَ جو قانون

فصل جي بتائيءَ جي سلسلي ۾ سڌارن ۾ اهو طئي ڪيل آهي ته هاريءَ کي انهيءَ کان وڌيڪ هڪ پاڻي به ڏيئي ڪانه پوندي سواءِ ان جي جيڪي قانون ۾ ڄاڻايل آهي، پر جيڪڏهن هن وٽ زمين وڌيڪ فائديمند شرطن تي آهي ته هو اها برقرار رکندو. پوءِ ڀلي هارپ جو قانون ڇا به چئي.

زرعي قرض

زرعي سڌارن جي نتيجي ۾ زرعي قرضن جي گهرج وڌائي ڇڏي آهي، تنهنڪري پيپلز گورنمينٽ، زرعي سڌارن سان گڏ نئين کاتيدارن لاءِ زرعي قرض مهيا ڪرڻ لاءِ به اهم اقدام ڪيا آهن، انهيءَ ڏس ۾ وفاقي حڪومت ”لونزفار ايگريڪلچرل پريز ائڪٽ 1973ع“ پاس ڪيو، جنهن هيٺ انئين کاتيدارن کي هڪ پاس بؤڪ جاري ڪيو وڃي ٿو ته جنهن ۾ هر هاريءَ جي زمين جا تفصيل، ان جي ملڪيت، پيداواري انڊيڪس يونٽ ۽ قرض، جيڪڏهن ڪو مٿس آهي، ته ان جا تفصيل ڏنل هوندا آهن.

پاس بؤڪ هڪ قسم جو بئنڪن طرفان ڏنل قرضن جو اقرار نامو ٿئي ٿو جنهن ۾ ڪنهن وڌيڪ جاچ پڙتال جي ضرورت ڪانهي. نقد قرض، يڪو ڏنو وڃي ٿو ۽ اهو قرض وٺندڙ جي نالي ۾ سيونگ اڪائونٽ ۾ جمع ڪيو ويندو آهي يا وري جيڪڏهن ڪنهن اوزار يا ٻيءَ زرعي شيءِ وٺڻ جي صورت ۾ سڀلاءِ آرڊر جي صورت ۾ درج ڪيو ويندو آهي. قرض جي وصولي سؤلين قسطن ۾ ڪئي ويندي آهي، قرض پورو ڏيڻ جي صورت ۾، برانچ مئنيجر، پاس بؤڪ ۾ اندراج ڪندو آهي | انهيءَ جو اطلاع روينيو آفيسر کي ڏيندو آهي، ڪيو

هيئن وڃي ٿو ته ننڍن کاتيدارن کي قرض جو ستر سيڪڙو اڳواٽ ڏنو ويندو آهي، اها وڏي اطمينان جي ڳالهه آهي ته 1975ع ۽ 1976ع ۾ منيلا ۽ ٽيونس ۾ عالمي ادارہ خوراڪ ۽ ڏور اوڀر ايشيا ڪانفرنس ۾ ماهرن، پاڪستان ۾ پاس بؤڪ سسٽم کي ڏاڍو ڪامياب قرار ڏنو هن سسٽم هيٺ ننڍن کاتيدارن کي جيڪو قرض ڏنو وڃي ٿو تنهن جي به ڏاڍي تعريف ڪئي ويئي.

ننڍن کاتيدارن لاءِ ڍل کان معافي

1937ع کان وٺي ننڍا کاتيدار ڍل جي معافي لاءِ گذارشون ڪندا رهيا آهن، جيتوڻيڪ سرڪاري ڪميٽين جيڪي انهيءَ مسئلي جي جائزي وٺڻ لاءِ قائم ڪيو ويون هيون، تن هنن جي نڪتہ نظر جي حمايت ڪئي پر انتظامي مصلحتن جي ڪري انهيءَ کي قبل ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. 1969ع ۾ هڪ مبهم تجويز پيش ڪئي ويئي ته 5 ايڪڙو يا ان کان گهٽ زمين تان ڍل معاف ڪئي وڃي، پر ان جي ڪنهن به پوئواري ڪانه ڪئي. پيپلز حڪومت، زرعي سڌارن سان گڏ 12 ايڪڙ نهري زمين يا 25 ايڪڙ باراني زمين کي ڍل، مقامي ٽيڪس، ترقياتي ٽيڪس ۽ ٻين محصولن کان آجو ڪري ڇڏيو ۽ اهو سلسلو ربيع جي فصل 76-1975ع کان شروع ڪيو ويو. نيٺ جڏهن ڍل ختم ڪري زرعي انڪر ٽيڪس جي تجويز آئي ته 25 ايڪڙ نهري زمين يا 50 ايڪڙ باراني زمين کي زرعي انڪر ٽيڪس کان آجو ڪرڻ جي تجويز ڏني ويئي هئي. هيءَ تجويز اڃا مختلف مرحلن مان لنگهي رهي هئي ته مارشل لا نافذ ڪيو ويو هيءَ واحد چوٽ ڪانه هئي جيڪا ننڍن کاتيدارن کي روڻيو ڪليڪٽرز کان ڏياري ٿي وئي، پر اها ڪيترن ئي ٻين سرڪاري بارن کان به کيس آزاد ڏياري ها.

بلوچستان ۾ زرعي سڌارا

بلوچستان ۾ پٽ فيڊر ڪئنال، ڪچي سبي ضلعي جي پراڻي

مسئلي حل ڪرڻ لاءِ پيپلز حڪومت، لئنڊ ريفارمس (بلوچستان پٽ فيڊر ڪئنال ريگيوليشن 1972ع ايم ايل آر 117) نافذ ڪيو. هنن سڌارن جو ڪيترو فائدو ٿيو تنهن جو اندازو هن حقيقت مان لڳائي سگهجي ٿو ته جڏهن مارسل لا نافذ ڪيو ويو ته 536,831 ايڪڙ زمين، سرڪاري زمين قرار ڏني ويئي هئي، جيڪا 16 ۽ 32 ايڪڙو ٽڪرن جي صورت ۾ هارين ۾ ورهائي پئي ويئي. شروع شروع ۾ ته سردارن ۽ وڏن زميندارن، اها زمين هارين جي ڪوٽن نالي ۾ ”بي نامي“ الايمينٽ حاصل ڪري ڦٽائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پوءِ وفاقي زرعي ڪميشن جي چيئرمين ٿڌي تي انڪوائري ڪرڻ کان پوءِ سموريون ڪوٽيون الايمينٽون منسوخ ڪري ڇڏيون ۽ هدايتون ڪيون ته صرف صحيح ۽ جائز هارين کي اها زمين ڏني وڃي. انهيءَ دوران بلوچستان ۾ سرداري نظام ختم ڪيو ويو، شيشڪ ۽ خمس کي غير قانوني قرار ڏنو ويو.

هارين جو قومي چارٽر

18 ڊسمبر 1976ع تي پيپلز پارٽي حڪومت، پاڪستان جي هارين لاءِ هڪ قومي چارٽر جاري ڪيو. حڪومت اهڙن بي زمين هارين ۾ سرڪاري زمين ورهائڻ لاءِ هڪ انتهائي جرئت مندانہ قدم کنيو. جن وٽ گذاري کان گهٽ حد تائين زمين هئي، هڪ قومي چارٽر جاري ڪيو ويو، جنهن ۾ اهڙن ننڍن کاتيدارن کي مالڪاڻا حق ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو هئو جيڪي سرڪاري هاريو ڪندا هئا يا انهن زمينن جي تصوفي ۾ هئا، ان سان گڏ هيءُ به اعلان ڪيو ويو ته سنڌ ۾ سموري سرڪاري زمين، ڪچي جي زمين سميت پورن مالڪاڻن حقن سان انهن هارين کي ڏني ويندي جن وٽ يا ته زمين نه آهي يا وري گذاري کان گهٽ زمين آهي. اندازي مطابق ان وقت 160,23,5 ايڪڙ پوک 160,23,50 زمين ان وقت موجود هئي جنهن کان سواءِ ڪچي ۾ هڪ وڏو علائقو انهن هارين کي ڏيڻ لاءِ موجود هو. هتي به صوبائي حڪومتون جن جي هي بنيادي ذميداري هئي، سي پنهنجي بنيادي

فرض کان منهن موڙي ويون ۽ ظاهر آهي ته ان ۾ هنن جي بدنيتي شامل هئي. وڏن زميندارن جو فرض هو ته ڪچي جون زمينون ۽ سرڪاري زمينون جن تي هنن ناجائز قبضو ڪري رکيو هو سي ڇڏي ڏين، هتي آءٌ ڀتي شهيد جي انهن لفظن کي ٻيهر ورجائڻ چاهيان ٿو جيڪي هن هارين جي ڀلائيءَ ۽ بهبود خاطر چيا هئا. هن چيو: ”سمورو اقتدار هارين لاءِ آهي، الله کين ۽ سندن ٻارن کي نوازي“

ڪوآپريٽو فارمنگ

ڪوآپريٽو فارمس، پنهنجي خاص نوعيت ۽ ڪردار جي لحاظ کان سوشلسٽ ڪردار جا آئينه دار آهن، جن جو بنيادي طريقي ڪار اهو آهي ته سموريءَ پيداوار جا ذريعا ۽ قوت کي هڪ هنڌ جمع ڪري ان کي ترقيءَ لاءِ ڪتب آندو وڃي. پاڪستان ننڍن ڪاتيڊارن جو ملڪ آهي. هڪ ڪتاب ”لئنگڊ رفرمس ان ويسٽ پاڪستان“ جيڪو 1960ع ۾ شايع ٿيو، تنهن جي مطابق هاڻوڪي پاڪستان ۾ ان وقت اٽڪل 33 لک ايڪڙ زمين جا مالڪ اهي ماڻهو هئا جن وٽ 5 ايڪڙو کان به گهٽ زمين هئي، ساڳئي سال جي ايگريڪلچرل سينسس رپورٽ مطابق 25 ايڪڙن کان گهٽ زمين رکندڙ ماڻهن جو تعداد ڪل هارين جو 92 سيڪڙو هو، ان کان پوءِ وراثت جي ورهاڱي ۽ کاتي بدل جي ڪري زمين جي وڌيڪ ورهاست ٿي آهي. 1964ع ۽ 1972ع جي زرعي سڌارن انهيءَ ورهاست کي وڌيڪ گڻپير ڪري ڇڏيو. اهو ذڪر ڪرڻ بي موقعي نه ٿيندو ته سنڌ صوبي ۾ اقتصادي يونٽ 64 ايڪڙ آهي، جڏهن ٻين صوبن ۾ 50 ايڪڙ آهي. هي گهٽ ۾ گهٽ اقتصادي هولڊنگ آهي جيڪا معاشي لحاظ کان قابل عمل سمجهي وڃي ٿي، ايتري زمين وارن هارين جو ڪل تعداد 2 سيڪڙو کان وڌيڪ ڪونهي.

ٿوري زمين رکڻ جا ڪيترائي نقصان آهن، جيڪي عوامي حڪومت جي ڪوآپريٽو فارمنگ اسڪيم ۾ ڏنا ويا آهن، جنهن جو مقصد اهو آهي ته انهن کي ملائي وڏن فارمن جي صورت ۾ عمل ڪيو

وڃي. اهوئي وڏن زميندارن جي انهيءَ اعتراض جو جواب هوندو ته زمين جو نئين ٽڪرن ۾ تقسيم ٿيڻ سان پيداوار گهٽجندي. جيئن هن اسڪيم ۾ ڄاڻايل آهي، ڪوآپريٽو فارمنگ اسڪيم هيٺ هي سوسائيتيون آزاديءَ سان ڪم ڪنديون ۽ ڪنهن به حڪومتي مداخلت کان آزاد هونديون.

سم ۽ ڪلر

پاڪستان ۾ اسان طويل عرصي کان سم ۽ ڪلر جي ٻئي مرض ۾ ورتل آهيون. هيءُ مرض اسان جون بهترين زمينون تباھ ڪري رهيو آهي ۽ هڪ تخميني مطابق هر سال هڪ لک ايڪڙ زمين تباھ ڪري رهيو آهي. پيپلز حڪومت اهو محسوس ڪيو ته جيستائين هن ٻئيءَ مصيبت کان جان نه ڇڏائي، تيستائين زرعي پيداوار وڌائڻ جون اختيار ڪيل سموريون اسڪيمون بيڪار وينديون. انهيءَ حقيقت کي محسوس ڪندي هڪ جامع رٿا تيار ڪئي ويئي، جنهن جو مقصد 30.650 ملين رپين جي خرچ سان اهڙو پروگرام عمل ۾ آڻڻ هو، جنهن سان 21 سالن ۾ هن ٻئيءَ مصيبت مان جان چٽي وڃي. جيئن ئي انهيءَ رٿا تي عمل شروع ڪيو ويو، نتيجا سامهون اچڻ شروع ٿي ويا.

دير، سوات ۽ چترال

زرعي سڌارن جي ڪهاڻي ان وقت تائين نامڪمل رهندي جيستائين انهن ڪاميابين جو ذڪر نه ڪيو وڃي جيڪي ڊير، سوات ۽ چترال جي رياستن ۾ ڪيون ويون. هڪڙي ڪميشن ”لنڊ ڊسپيوٽس انڪوائري ڪميشن“ جي نالي سان صوبه سرحد جي صوبائي حڪومت قائم ڪئي، جنهن جو مقصد انهيءَ صوبي جي زرعي مسئلن تي تحقيق ڪرڻ سان هو، خاص ڪري انهن تنازعات جو حل لهن جيڪي:

1. سابق رياستن جي سابق حڪمرانن يا سندن وارثن ۽ هارين جي

وچ ۾ هجن.

2. سابق حڪمرانن جي وارثن ۽ ننڍن کاتيدارن جي درميان هجڻ.
 3. زميندارن ۽ هارين جي درميان هجڻ.
- سابق حڪمرانن، شهزادن ۽ وڏن زميندارن کان حاصل ڪيل زمين تي هارين جي هڪ وڏي تعداد کي آباد ڪيو ويو. انهيءَ معاملي ۾ صوبائي حڪومتن جون سفارشون ۽ فيصلا سابق حڪمرانن جي حق ۾ ويا. اهو ڏسي وفاقي زرعي ڪميشن پنهنجن اختيارات کي استعمال ڪندي، ڪيترن ئي معاملن ۾ جتي غلط فيصلا ڪيا ويا هئا، تن کي درست ڪيو يعني اٽڪل ٻه لک ايڪڙ زمين، جيڪا دير جي سابق حڪمران سميت ٻين نوابن کي ڏني ويئي. اهڙيءَ طرح سوات جي اڳوڻن حڪمرانن تي هه خاندانن کي پنهنجي زمين تان بيدخل ڪري ڇڏيو هو تن کي واپس انهن زمينن تي بحال ڪيو ويو. چترال ۾ پڻ هارين جي هڪ وڏي تعداد کي زمينن تي آباد ڪيو ويو بهرحال ان سروي ٿيل زمين جو هڪ وڏو رقبو سوات جو سابق حڪمران پنهنجي قبضي ۾ رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو جنهن جو هو زرعي سڌارن جي قانون مطابق حقدار ڪونه هو. بهرحال وفاقي زرعي ڪميشن، پڙتال جون ڪئين ٽيمون موڪليون جن، سخت خراب موسمي حالتن ۽ پهاري دشواري جي باوجود، اتي سروي ڪئي ۽ هنن کي جيتري قانوني زمين ملي هئي، تنهن جا نشان لڳائي، باقي زمين حاصل ڪئي، جيڪا بعد ۾ بي زمين هارين ۾ ورهائي ويئي، جيتوڻيڪ اهو مشڪل ڪم به صوبائي حڪومت کي ڪرڻو هو، پر وفاقي حڪومت کي ڪرڻو پيو.
- زرعي سڌارن جو ڪم پوري رفتار سان هلي رهيو هو ته پڻي صاحب جي قانوني ۽ جمهوري حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ويو.

زرعي سڌارن جو اثر

زرعي سڌارن جو مقصد هميشه اهو هوندو آهي ته زميني ملڪيت جي هڪ هتي کي ٽوڙجي، عوام ۾ معاشي حالتن جي ان برابر ڳهٽ ڪجي ۽ وڌ ۾ وڌ زمين کي ڪتب آڻجي. ڇاڪاڻ ته زمين جا مالڪ

تجسس سان ڀرپور هوندا آهن، تنهنڪري لازمي طور زرعي پيداوار وڌندي آهي. پاڪستان ۾ زمين وقار جي علامت سمجهي ويندي آهي. مالڪائڻ حقن ملڻ ڪري هارين ۾ هڪ اهڙو وقار پيدا ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جو مثال برصغير جي تاريخ ۾ ڪونه ٿو ملي. وڌيڪ محنت ڪرڻ وارن هارين جو هڪ ٻنهن نئون نسل اڀري رهيو هو. خود اهي هاري جن کي زمين ڪانه ملي سگهي، تن کي هارپي جي ضمانت ملڻ سان هڪ قسم جو سکون ملي ويو. پهريون گهمرو هنن کي اقتصادي معاشي ۽ سياسي آزادي جو ڦل چڪڻ جو موقعو ملي رهيو هو. تنهنڪري اڄ ماضيءَ جي پيٽ ۾ ڪئين پيرا وڌيڪ سياسي بيداري ملي ٿي. انقلابي زرعي سڌارن جو تصور اسان جي خوابن واري هڪ نئين پاڪستان جي تمبير ڪري رهيو هو ۽ هڪ نئين دور جي باک ڦٽي رهي هئي، عين انهيءَ وقت مارشل لاءِ نافذ ڪيو ويو، جنهن سموري عمل کي روڪي ڇڏيو.

زرعي سڌارن جا نفاذ

زرعي سڌارن کي جنهن طريقي نافذ ڪيو پئي ويو تنهن مان اهو صاف ظاهر هو ته عوامي حڪومت کي ڌٽڙيل عوام جو ڪيترو اونو هو. هن جو اهو به مقصد هو ته وڏيون جاگيرون ٽوڙيون وڃن ۽ ڳوٺاڻي معيشت کي صدين جي فرسوده زمينداري استحصال کان آجو ڪجي. پر سڀني کان وڌيڪ بدنصوبي هيءَ آهي ته جنهن نيڪ نيتيءَ سان انهن سڌارن جو نقشو تيار ڪيو ويو، تنهن نيت ۽ خوش اسلوبيءَ سان ان تي عمل ڪونه ٿيو تنهنڪري انهن جا فائدا به زمين جي وارثن کي ڪونه مليا. جيڪڏهن هنن سڌارن کي پوري تندهيءَ سان لاڳو ڪيو وڃي ها ته عوام ۾ اهڙي مضبوط قوت اڀري ها جو جاگيردارانه نظام کي هڪ آخري ڌڪو ڏئي ڇڏي ها، انهيءَ جو ڪارڻ صاف ظاهر آهي.

صوبائي حڪومتون جيڪي انهن سڌارن تي عمل ڪرڻ ۾ بنيادي ڍانچو فراهم ڪن ٿيون، تن تي زميندار ۽ جاگيردار طبقي جو

غلبو هو. عوامي حڪومت جي پوري عرصي دوران وزير اعليٰ ۽ گورنر يا ته وڏا زميندار هئا يا وري نواب هئا. اهو ائين ٿي هو جيئن چوڻ جي ٽولي کي چوريءَ روڪڻ جي ڪم تي لڳائجي. ڪيترائي وزير اسيمبليءَ جا ميمبر پاڻ زرعي سڌارن جي خلاف ورزي ڪندي ڏٺا ويا. زرعي سڌارن کان لڪ چوريءَ بچايل زمين، وفاقي زرعي ڪميشن پاڻ پنهنجي هٿن ۾ کڻي. زرعي سڌارن واري قانون جي خلاف ورزي تي ستن سالن تائين سخت پورهئي جي سزا ڏيئي سگهجي ٿي. ملڪيت جي ضبطگي به رکي ويئي هئي. تنهنڪري جيڪڏهن نيڪ نيتيءَ سان انهن تي عمل ڪجي ها ته اهو ڪم ڏکيو ڪم ڪونه هو. پر جيئن مٿي چاڻايو ويو آهي، جيڪي پاڻ اختيارين جا مالڪ هئا سي ئي انهن سڌارن جي خلاف ورزي ڪن پيا، ته پوءِ ڏوهارين جي باز پرس ڪير ڪري ها.

پيداوار وڌائڻ لاءِ آپاءَ

پاڪستان ٻارهن ڪروڙ (هن وقت سورنهن ڪروڙ) ماڻهن جو ملڪ آهي، ۽ اڪثريت پهراڙيءَ ۾ رهي ٿي، جن جو گذر سفر پوک ۽ ان سان لاڳاپيل ڪم آهي. گهڻن هنڌن تي اسان جي زمين تمام پلي آهي. ساڳيءَ طرح گهڻين زمينن لاءِ آبپاشيءَ جو پاڻي به موجود آهي. ايترن وسيلن هوندي به آزاديءَ کان پوءِ اسان خوراڪ ۾ پاڻ پرا نه ٿي سگهيا آهيون. 1971ع تائين هر سال اناج جو وڏو مقدار ٻاهران گهرايو ويندو هو. ايترو اناج ٻاهران گهرائڻ جي باوجود، پاڪستان پنهنجي خوراڪ جي مس وڃي ضرورت پوري ڪري سگهيو آهي. درحقيقت، انهيءَ خوراڪ جي ڪميءَ تي فڪرمند ٿيڻ جا گهڻيئي ڪارڻ آهن، جن کي اسان منهن ڏيڻ لاءِ ڪا ڪوشش ٿي ڪانه ڪئي آهي.

بلاشبہ سرڪاري سطح تي، يعني ڪامورا شاهي محڪماتي سطح تي هڪ قسم جي فڪرمندي رهندي پئي آئي آهي ۽ سچ ته هيءُ آهي ته انهيءَ تي ڪجهه ڪم به ٿيندو رهيو آهي ته ڪيئن

پيداوار وڌائڻ جي مقصد کي حاصل ڪري سگهجي. پر منڍ وارن پنجويهن سالن دوران يعني 1971ع جي پڇاڙيءَ تائين پاڻ پراڻپ حاصل ڪرڻ واري مقصد طرف ته ڪا نوس سوچ پيدا ٿي نه ٿي هئي. اصل ڪم ته ان کان به گهٽ ٿيو هو. هر سال، ڏاڍي ڏکيائي ۽ محنت سان ڪمايل غير ملڪي نائو ڪلڪ ۽ ٻيءَ خوراڪ جي خريداريءَ تي خرچ ڪيو ويندو هو جيتوڻيڪ ايترو نائو خرچ ڪرڻ جي سگه سرڪاري خزاني ۾ ڪڏهن به نه رهي، تنهن هوندي به هر سال خوراڪ ڳرن اگهن ۾ ٻاهران خريد ڪري ماڻهن کي سستي اگهه تي وڪي ويندي هئي، جنهن جو بار پاڪستان جي اڳيئي هيٺي خزاني تي ڏاڍو گران گذريو.

پاڪستان ۾ گهڻي ئي وسيلا هئا، خاص ڪري انساني قوت ۾ پاڪستان تمام شاهوڪار هو پر افسوس پيداوار کي وڌائڻ، فري مارڪيٽنگ آبادگارن کي وڌيڪ پوک لاءِ ترغيبون وغيره جون ساريون ترڪيبيون به استعمال ڪونه ڪيون ويون، يا جيڪڏهن اهي اقدام سوچيا به ويا ته انهن تي عمل ڪونه ڪيو ويو.

تنهنڪري اها ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي ته اهي جنسون جيڪي اسان پنهنجي ملڪ اندر پيدا ڪري پيا سگهون، تن جي ٻاهران گهراڻن لاءِ اسان پنهنجو قيمتي غير ملڪي نائو خرچ ڪري رهيا هئاسون، پر خوراڪ جهڙي ضروري جنسن جي لاءِ غير ملڪي درآمدات تي انحصار ڪرڻ اسان نفسياتي طور سان دنيا جي نظرن ۾ توڙي گهرو سياست ۾ نهايت ڪري پيا هئاسين. ممڪن آهي ته هنن حرڪتن پويان اهي ڪامورا به هجن جيڪي قوم جي نڙگهت تي نهنن ڏيئي، پنهنجن غير ملڪي آڏائڻن کي خوش ڪرڻ ۽ پنهنجن ڪيسن کي ڀرڻ ۾ پنهنجي ڪوڙي وقار کي وڌائيندا هجن.

انهيءَ پس منظر ۾ عوامي حڪومت اقتدار جون واڳون سنڀاليون، خوراڪ جو مسئلو ته ان جي بنيادي دستاويز ۾ هو جنهن ۾ 1967ع ڀارت تيءَ جي پايي وجهڻ شرط روتي، ڪپڙو ۽ مڪان جون نعرو ڏنو ويو هئو.

هن سموري سوچ جو بنياد هيءُ احساس هئو ته اسان جي سموري معيشت جو بنياد گهڻو ڪري زرعي معيشت تي آهي: زراعت، سموري آبادي جي ستر سيڪڙو کان وڌيڪ ماڻهن جي ڪرت آهي ۽ هيءُ ته ملڪ ۾ جيڪا صنعتي جا تجارتي ميدان ۾ ترقي ٿي آهي تنهن هوندي به زراعت، مجموعي قومي پيداوار (GNP) جو سڀ کان وڏو جزو آهي.

بهرحال، نعري روتي، ڪپڙو ۽ مڪان جو ٿلهي ليکي اهو مطلب هئو ته هر ماڻهوءَ کي سندس ضرورت مطابق پيٽ پري ڪاٺڻ لاءِ ضرور ملي. پيپلز پارٽيءَ جي انهيءَ پروگرام جو عملي تمعير، قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽي جي هنن لفظن ۾ ملي ٿو جڏهن هن انهيءَ باري ۾ پهريون هدايتون جاري ڪيون:

”زراعت ۾ پاڻ ۽ پروٽيٽ اسان جي ڪاميابيءَ جي ڪنجي آهي. اسان جيڪڏهن زراعت ۾ ڪامياب وياسين ته ڪٿي به ناڪام نه ٿينداسين. زراعت ۾ ڪاميابيءَ جو مطلب، سر ۽ ڪلر جو خاتمو پاڻي جو منصفانه استعمال، جيت مار دوائن ۽ سڌاريل بچ جو استعمال، ڳوٺاڻي قرض جو صحيح استعمال، جنس جي وڻ وڪڻ ۾ داخل جي ڪردار جو خاتمو هڪ مفصل ۽ مربوط مواصلات سرشتو جنس جو سنو اگهه، پوک جي بيجاري کان وٺي لابياري ۽ بتائي تائين چڱي طرح سار سنڀال.“

هن فلسفي کي ظاهر ڪرڻ ۽ ان جي تڪميل کي بار بار زور ڀرڻ ۽ عزم جي دهرائڻ جي باوجود ڪيترائي بنيادي نوعيت جا مسئلا هئا جيڪي زراعت جي شعبي کي نه صرف ڳولڻا هئا پر انهن کي حل به ڪرڻو هئو هتي هي ياد رکڻ گهرجي ته زراعت ۽ زرعي آپٽ وڌائڻ ايترو سولو ڪونهي جيترو بظاهر سمجهيو وڃي ٿو اهو ڏاڍو اثانگو ۽ پيچيده مسئلو آهي جنهن کي سمجهڻ ۾ ان سان لاڳاپيل سمورن مسئلن کي ڏسڻو پوندو. اهي مسئلا ننڍا به آهن ته وڏا به. ظاهر آهي ته جيترو وڏو مقصد هوندو اوترو ئي وڏا ان جا مسئلا ۽ پيشگي ضرورتون هونديون. اهڙي زبردست مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ صرف اهڙي ئي

حڪومت ڪاميابيءَ سان هر ڪنار تي سگهي ٿي، جيڪا هن مسئلي جي اهميت کان واقف به آهي، جيڪا هر مسئلي کي ٻئي کان ڌار ڪري ۽ وري ڳنڍي، ان جي اثر کي محسوس ڪري سگهي ٿي ۽ ان کان پوءِ پوري عزمر سان انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ تندهي سان ڪم ڪرڻ لاءِ پوري جذبي سان سرشار به هجي.

هن مضمون ۾ آءٌ ڪوشش ڪندس ۽ انهن مکيه ڳالهين تي انگن اکرن جي مدد سان روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس ته جيئن مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي جي ولولہ انگيز قيادت ۾ عوامي حڪومت، جنهن مقصد جي طرف صحيح ڏس ۾ اڳتي به وڌي هئي ۽ گهڻي ڀاڱي ڪاميابي به حاصل ڪئي، ان جي صحيح اپٽار تي وڃي.

زرعي انڪوائري باڊي

عوامي حڪومت جي دلي خواهش هئي ته گهٽ ۾ گهٽ وقت اندر خوراڪ ۾ خودڪفيل ٿئي، جيتوڻيڪ اقتدار سنڀالڻ جي فوراً بعد حڪومت ڪئين سماجي ۽ اقتصادي سدارا آندا، پر پوءِ به اهو محسوس ڪيو ويو ته انهيءَ جي سخت ضرورت هئي ته خصوصي طور انهن مسئلن جو ڳوڙهي طور اڀياس ڪيو وڃي، جيڪي پيداوار وڌائڻ جي راهه ۾ رڪاوٽ هئا ۽ اهو يقيني بڻايو وڃي ته زرعي پيداوار ماڻهن جي واڌ واري شرح کان وڌيڪ هجي، اهو به طئي ڪيو ويو ته زرعي ترقي هڪ مربوط پروگرام هيٺ عمل ۾ آندو وڃي، انهيءَ خيال کان مارچ 1975ع ۾ وفاقي وزير زراعت و خوراڪ جي سربراهي هيٺ هڪ اعليٰ اختيارن واري انڪوائري ڪميٽي ٺاهي ويئي، جنهن جي ذمي زراعت جي سمورن پهلوئن جو مطالعو ڪرڻ هو، هي چونڊو هٿان ته 1974ع جي پڇاڙيءَ کان وٺي زراعت وارو کاتو منهنجي حوالي ڪيو ويو هو، هن ڪميٽيءَ، پاڪستاني ماهرن جي رهبريءَ ۽ وزيراعظم جي نگرانيءَ هيٺ هڪ جامع رپورٽ تيار ڪئي، جنهن ۾ پيداوار وڌائڻ لاءِ تجويزن ڏنل هيون، انهن سفارشن ۾ جيڪو ماسٽر پلان تجويز ڪيو

ويو هو تنهن تي سال کن عمل به ڪيو ويو هو. زرعي پيداوار جي ڪيترن ئي اهم شعبن تي بحث ڪرڻ کان پوءِ آءٌ هتي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندس ته انهيءَ سال 1974ع کان 76-1975ع تائين پيداوار ۾ ڪيترو اضافو ٿيو.

خود ڪفالت

مون کان پڇيو ويو هو ته زرعي تحقيقاتي ڪميٽي جي اها ڪهڙي قابل ذڪر سفارش هئي، جنهن سان پاڪستان جي زرعي پيداوار جي مسئلي حل ڪرڻ ۾ مدد ملي پئي سگهي. مون ورائيو ته بهتر بچ، انهيءَ مسئلي جو بنيادي حل آهي. هي ڏسڻ ۾ تهعام حل ٿو اچي، پر حقيقت هيءَ آهي ته اڻجهائائي جي ڪري تن ڏهاڪن تائين اهو نظر انداز ڪيو ويو آهي. ٿوري زمين، ٿورو پاڻيءَ ۽ ٻين ضروري شين جي ضرورت کي ڪوبه گهٽ نٿو ڪري سگهي، پر سٺو بچ، پيداوار کي ٻيڻو ڪري ٿو. انهيءَ کان پوءِ حڪومت پاڪستان سمورن اهم فصلن لاءِ سٺو بچ فراهم ڪرڻ لڳي. بين الاقوامي مدد سان 56 ڪروڙ روپين جي لاڳت واري سٺي بچ جو هڪ پروجيڪٽ تيار ڪيو ويو هو. هي صنعت، سائنسي بنياد تي هلڻي هئي ۽ سٺي بچ کي يقيني بڻائڻ لاءِ خاص قانون به رائج ڪيا ويا هئا، انهن قانونن هيٺ هڪ قومي بچ ڪائونسل ۽ سِيڊ سرٽيفڪيشن ايجنسي به تشڪيل ڏني وئي. سِيڊ ڪائونسلون ۽ سِيڊ ڪارپوريشن، بچ پيدا ڪندڙ وڏن صوبن پنجاپ ۽ سنڌ ۾ قائم ڪيون ويون. سِيڊ ڪارپوريشن جي ذمي ڪجهه چانور، مڪئي ۽ ڪپهه جا بچ تيار ڪرڻ جو ذمو لڳايو ويو. ساڳيءَ طرح بلوچستان ۽ سرحد ۾ پاڇين ۽ پٺاڻي جا پروجيڪٽ شروع ڪيا پئي ويا. پروگرام مطابق سِيڊ انڊسٽري کي 78-1977ع ڌاري مڪمل طور ڪم شروع ڪري ڏيڻو هو ۽ سالانه ٻه ڪروڙ نوي لک من سٺو بچ سمورن مک فصلن جو تيار ڪرڻو هو.

انهيءَ عرصي دوران، خوراڪ ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ سال 76-1975ع

دوران اٺ ڪروڙ ستر لک روپين جي خرچ سان 17 هزار تن عمدي قسم جو بچ باهران گهرايو ويو هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته هي بچ حڪومت کي 190 روپيا في مڻ خريد ٿو پيو جيڪو هارين کي 70 روپيا في مڻ جي حساب سان ڏنو ويو جنهن ڪري حڪومت کي 55 ڪروڙ روپين جو گهاتو پيو. هيءَ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته سال 71-1970ع ۾ حڪومت مبعض ٿي لک نوي هزار مڻ بچ ورهايو جيڪو وڏي 77-1976ع ۾ 35 لک مڻ ٿي ويو.

ڀاڻ ۽ جيت مار دوائون

ڀاڻ جي ڪپٽ به ساڳيءَ طرح وڏي سال 71-1970ع ۾ ڀاڻ جي ڪپٽ 38000 تن مان وڏي 76-1975ع ۾ ساڍا ڇهه لک تن ٿي ويئي. جيڪا اڃا 77-1976ع ۾ وڏي ست لک تن ٿيڻي هئي. ان لاءِ ڀاڻ جي قيمتن کي به موزون سطح تي رکيو ويو. ڀاڻ جي فراهمي يقيني بڻائڻ لاءِ ڀاڻ جي پيداوار کي 316000 تنن مان وڌائي 1980ع تائين 940000 تن ڪرڻ جو پروگرام رٿيو ويو هو جنهن لاءِ نوان ڪارخانا قائم ڪرڻ ۽ اڳ ڪم ڪندڙ ڪارخانن کي وڌائڻ جو پروگرام هو.

جيت مار دوائن وسيلي فصلن جو بچاءُ به ساڳئي اهميت وارو مسئلو آهي. عوامي حڪومت نه صرف تحفظ نباتات جي ڪم کي مضبوط ڪيو پر انهيءَ باري ۾ سمورن ڪمن ڪارين کي ٻيهر منظم ڪيو. هٿ وارا پمپ ۽ بجليءَ سان هلندڙ پمپ صوبا مهيا ڪندا آهن. انهن کي ڪيميڪلس، اڌو اڌ قيمت تي ڏنا وڃڻ لڳا. فضائتي ٿوهارا وفاقي حڪومت پان مفت ڪرڻ لڳي. انهيءَ فضائتي ٿوهاري هيٺ رقبو جيڪو 70-1969ع ۾ ٽيهه لک ايڪڙ هو سو سال 76-1975ع ۾ وڌي 72 لک 60 هزار ايڪڙ ٿي ويو. هي ڪوئي 200 سيڪڙو واڌارو هو حڪومت هي دوائون درآمد ڪري به کاتيوار کي مهيا ڪري ڏيندي هئي. هن پروگرام هيٺ اهو يقيني بڻائڻو هو ته گهٽ ۾ گهٽ وقت اندر ڪجهه ڪمند ۽ چانورن جي هر ايڪڙ تي دوائن جي چٽڪار ٿئي.

مڪانيڪي پوک

مشيني ذريعن سان پوک اُڀت ۾ واڌارو آڻڻ جي اهميت هر ڪنهن تي واضح آهي. سال 71-1970ع ۾ ڪل 4200 ٽريڪٽر گهرايا ويا جيڪي سال 77-1976ع ۾ وڌي 15000 ٿي ويا. ساڳيءَ طرح ٽيوب ويلن جو تعداد به سال 71-1970ع ۾ 97000 هو سو سال 76-1975ع ۾ وڌي 145000 ڪي پهتو. حڪومت ٽيوب ويل لڳائڻ واري رٿا ۾ همت افزائي ڪرڻ لاءِ هارين جي مالي مدد به ڪرڻ لڳي. انهيءَ لاءِ باراني علائقي ۾ ٽيوب ويل کوٽائڻ تي 12 هزار روپيا ۽ سيلابي ۾ ڏهه هزار روپيا ۽ غير دائمي علائقي ۾ اٺ هزار روپيا امداد ڏني وڃڻ لڳي.

قيمتن ۾ رعايت

هيئن چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي ته جيڪڏهن زرعي اُڀت وڌائي آهي ته اسان کي سموريون ضروري شيون جهڙوڪ پاڻ، جيت مار دوائون ۽ اعليٰ قسم جو بچ نه صرف گهڻي مقدار ۾ پيدا ڪرڻو پوندو بلڪ مناسب اگهن تي به ڏيڻو پوندو. پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته انهن شين جو وافر مقدار ۾ مناسب اگهه تي ڏيڻ ئي ڪافي ڪونهي، انهيءَ کان سواءِ ٻه ٻيا اهم جزا به آهن جيڪي نهايت ڪارائتو ڪردار ادا ڪن ٿا. پهريون: وڌيڪ اُڀت وٺڻ لاءِ ترغيبون، يعني اُڀت جو مناسب اگهه ڏيڻ. ظاهر آهي جيستائين ڪنهن کاتيدار کي وڌيڪ اگهه نه ملندو هو ڇو وڌيڪ پيداوار ڪندو. ٻيو آهي پوک لاءِ جديد طريقن جي استعمال جي سکيا، عوامي حڪومت انهيءَ ڪم کي وڌ ۾ وڌ اهميت ڏئي، جنهن ڪري کيس هن ڪثير المقاصد پروجيڪٽ ۾ ڪاميابي ٿي.

هتي هيءَ حقيقت قابل ذڪر آهي ته ماضيءَ ۾ حڪومتن آبادگارن کي پنهنجي اُڀت جي مناسب اگهه ڏيڻ واري معاملي کي جوڳي اهميت ڪانه ڏني، ان جي ڀيٽ ۾ عوامي حڪومت پنهنجو اهو رهنما اصول بڻايو ته آبادگار جي ضرورتن ۽ شهري صارفين جي مفادن

جي درميان هڪ قابل قبول توازن برقرار رکيو وڃي. انهيءَ اصول جي پيش نظر هڪ مستحڪم پرائيس سپورٽ اسڪيم تيار ڪئي ويئي جنهن هيٺ ڪلڪ جي قيمت جيڪا 72-1971ع ۾ 17 روپيا في من هئي سال 76-1975ع ۾ وڌائي 37 روپيا في من ڪئي ويئي. ساڳيءَ طرح باسٽمي چانورن جي قيمت جيڪا 72-1971ع سال ۾ 38 روپيا في من هئي سا 76-1975ع ۾ وڌائي ٽوي روپيا في من ڪئي ويئي. ڪمند جي قيمت انهيءَ وقت سوا 2 روپيا ۽ 2 روپيا 65 پئسا من جي درميان هئي سا 76-1975ع ۾ وڌائي ساڍا 5 روپيا ۽ 5 روپيا ٽوي پئسا في من ڪئي وئي. هيءُ به ياد رکڻ گهرجي ته جنسن جي قيمتن مقرر ڪرڻ وقت حڪومت اهو يقيني بڻايو ته انهيءَ جو فائدو آبادگارن کي ملي. ۽ ساڳئي وقت عام ماڻهو به انهيءَ واڌاري کان متاثر نه ٿئي. ڪلڪ جيڪا حڪومت کي 45 روپيا في من خريد ڪرڻي پوندي هئي، سا عام مارڪيٽ ۾ 32 روپيا في من ڏني ويندي هئي.

جيسٽائين بين جنسن جهڙوڪ مڪئي، بصر ۽ پٿائن جو تعلق آهي، ته اڳين حڪومتن انهن جون ڪڏهن قيمتون مقرر ڪون ڪيون هيون. عوامي حڪومت انهن جنسن جون به قيمتون مقرر ڪري ان جي آبادگارن لاءِ به غير يقيني حالتن ۽ بين آفتن کان محفوظ ڪري ڇڏيو. هن ترغيب ملڻ کان پوءِ پيداوار وڌڻ لڳي، جنهن ڪري نيٺ اڳتي هلي انهن جي برآمد تي لڳل پابندي ڪٽي ويئي، ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين اهي جنسون مناسب اگهن تي بازارن ۾ ميسر هيون.

چوپايو مال

ترقي ۽ سڌاري جي ڳالهه ڪندي هتي چوپائي مال جو به ٿورو ذڪر بي موقع نه ٿيندو. هي ميدان به انهيءَ وقت تائين عدم توجهه جو شڪار رهيو جيسٽائين عوامي حڪومت واڳون نه سنڀاليون. سال 1960ع تائين مجموعي قومي پيداوار (GNP) ۾ چوپائي مال جو حصو 38 سيڪڙو هو. بهرحال، پوين حڪمتمن جي ڪوتاهه ٻيئيءَ جي ڪري هي

شعبو محروميءَ جو شڪار ٿيڻ لڳو ۽ بجاءِ هن جي ته ان ۾ واڌارو اچي. سال 1972ع ۾ قومي پيداوار ۾ ان جو حصو گهٽجي مورڳو 28 سيڪڙو ٿي ويو. اهو ڏسندي عوامي حڪومت اها ذميداري سنڀالي ته چوپائي مال کي قومي معيشت ۾ پنهنجو جائز مقامي ڌياري انهيءَ مقصد خاطر ڪئين قدم کنيا ويا ۽ وڌ ۾ وڌ ترقيءَ جي ڪوشش ڪئي ويئي.

انهيءَ سلسلي ۾ ٻاهرين مدد جو حصول قابل ذڪر آهي. ڪيترائي پروجيڪٽ اوڀيڪ (تيل برآمد ڪندڙ ملڪ) ۽ عالمي ادارا تعاون (آءِ بي آر ڊي) جي مدد سان هٿ ۾ کنيا ويا. هن ۾ چڱي خاصي سرمايي جي گهرج هئي. هنن ۾ ذڪر لائق شيخو پورا جي ڀر ۾ چوپائي مال جو پروجيڪٽ هو جنهن تي ٻه ڪروڙ ڊالر خرچ ٿيڻ جو تخمينو هو ۽ تڪميل جي آخري مرحلن ۾ هو هن پروجيڪٽ مان اٽڪل پنجاهه هزار ننڍا ۽ وڏا ڪائيدار ڪير ۽ گوشت واري ڪاروبار مان مستفيض ٿيڻا هئا. هن هيٺ انهن آبادگارن جي ستر هزار مينهن ۽ ٽيهه هزار ڍڳين جي افزائش ٿيڻي هئي. هن پروجيڪٽ هيٺ سالانه 45 هزار تن ڪير ۽ ساڍا پنج هزار تن گوشت پيدا ٿيڻو هو.

ڊسمبر 1971ع ۾ اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ حڪومت چوپائي مال جي برآمد کي 1975ع تائين وڌائي 35 ڪروڙ روپين تائين ڪري ڇڏيو هئي سال 1976ع ۾ اڃا واڌارو اچڻ وارو هو. سال جي صرف منڍ وارن چئن مهينن ۾ 57 ڪروڙ روپين جي مال برآمد ڪيو ويو انهيءَ ۾ اُن ڪلون، قالين ۽ مڇي شامل آهي ۽ ڪل زرعي برآمد جو 27 سيڪڙو ٿئي ٿو. عوامي حڪومت جيڪي قدم کنيا تن هيٺ چوپائي مال جي برآمد ۾ جيڪو اضافو آهي، تنهن جو وچور هن ريت آهي:

جنس	1970ع	1976ع
مينهن	97 لک	هڪ ڪروڙ 3 لک
ڍڙون	هڪ ڪروڙ 28 لک	هڪ ڪروڙ 42 لک
ٻڪريون	هڪ ڪروڙ 48 لک	هڪ ڪروڙ 88 لک
ڪڪڙيون	2 ڪروڙ 30 لک	3 ڪروڙ

صرف خشڪ ساليءَ وارن ڏينهن ۾ چوپايو مال هڪ ڪروڙ 44 لک مان گهٽجي 1976ع ۾ هڪ ڪروڙ 37 لک ٿي ويو هن جو هڪ ڪارڻ اهو به هو ته مڪينڪي طريقن سان پوک ڪرڻ ڪري به چوپائي مال جي طلب گهٽجي ويئي هئي.

هڪ خاص طريقو عمل

زرعي پيداوار هڪ خاص پروسيس آهي، هيءُ پروسيس، صنعتي طرز عمل کان بنهه مختلف آهي، جنهن کي انساني ڪوششن سان پنهنجي مرضيءَ سان تيز ڪري وڌائي به سگهجي ٿو. انهيءَ جي پيٽ ۾ زراعت ۽ چوپائي مال جي پالنا، ڪيترن ئي قدرتي مسئلن سان ڳنڍيل آهي. چاهي اها پوک هجي يا چوپايو مال، قدرت جو هڪ نظام آهي، ان جي تابع ٿين ٿا. پئي شعبا قدرتي آفتن، بيمارين ۽ جيتن جي حملي جو به شڪار ٿين ٿا، جنهن ۾ پاڻيءَ جي کوٽ، ٻوڏ، طوفان، بيماريون، زمين سڀ اهڙا جزا آهن جيڪي پيداوار کي اثر انداز ڪن ٿا جڏهن ته صنعت جو انهن تي ڏور به اثر نٿو پئي. زراعت ۾ انسان جون سموريون ڪوششون قدرت جي هڪ طريقو عمل جي هيٺ ڪم ڪن ٿيون، بلڪ هيءُ قدرتي اصولن هيٺ نتيجا ڏين ٿيون. عوامي حڪومت جيڪي قدم کنيا تن مان جيڪي سٺا نتيجا نڪتا، تن جو ذڪر آءٌ هيٺ جدول ۾ ڪريان ٿو جيڪي پاڻ مرادو نتيجا بيان ڪندا.

واڌارو ع 1965-70	اصل ع 1970-75	سراسري ع 1965-70	فصل (هزار تن)
51 سيڪڙو	7,500	5,626	ڪڻڪ
51 سيڪڙو	2,578	1,696	چانور
25 سيڪڙو	790	632	مڪئي
15 سيڪڙو	25,163	21,906	ڪمند
4.49 سيڪڙو	2,890	2,765	ڪپهه (هزار ڳنڍين ۾)

مٿين جدول مان جيئن ظاهر ٿيندو، واڌارو نهايت مثالي آهي. البتہ ڪجهہ جي پيداوار ۾ گهٽ اضافو ان ڪري ٿيو جو هن فصل جي پيچاري ۽ چونڊي وقت غير ضروري برساتون پيون، جنهن ڪري نقصان انساني ڪنٽرول کان ٻاهر هو.

آءُ هتي انهن ٽي پنجن جنسن جي پيداوار جا ٻن سالن 1974-75ع ۽ 1975-76ع جا انگ اکر پيش ڪندس. هي مختصر مطالعو هتي صاف طور واضح ڪندو ته صرف هڪ سال جي صبر آزما ۽ مسلسل ڪوششن جي ڪري حيرت انگيز نتيجا نڪري سگهن ٿا. جيڪا ڳالهه آءُ وضاحت سان چوڻ گهران ٿو ته زرعي انگوائري ڪميٽي جي تيار ڪيل رپورٽ ۽ سفارشن کي جيئن ئي جون 1975ع ۾ منظور ڪيو ويو ڪميٽيءَ چئني صوبن ۾ پنهنجي هر وسيلي کي ڪتب آندو تنهن جا هيٺيان نتيجا نڪتا:

فصل (ملين ٽن ۾)	اُپت (1974-75ع)	اُپت (1975-76ع)
ڪڻڪ	7.4	8.5
چانور	2.277	2.576
مڪئي	0.735	790
ڪمند	20.9	25.163
ڪپهه (ڏهه لک ڳئون)	3.567	2.890

جيئن مٿين انگن اکرن مان معلوم ٿيندو ته ڪڻڪ ۾ اسان پاڻيڙا ٿي ويا هئاسون، جنهن ۾ ڪمي آڻي سو صرف ڪجهه جو هڻي ۽ انهيءَ جا ڪارڻ مون اڳ ۾ ئي بيان ڪري ڇڏيا آهن. ترقي پذير ملڪن ۾ ڪٿي به اهڙي مثالي ترقي ڪانه ٿي آهي. هيءَ ڳالهه هتي واضح رهي ته انهيءَ سال هڪ حادثي جي ڪري تربيتلا ڏير مان پورو پاڻي نه وهي سگهيو نه ته فصلن جي اُپت اڃا وڌيڪ ٿئي ها.

صوبن مان آيل رپورٽن مطابق سال 1976-77ع دوران ڪڻڪ جي

پيداوار هڪ سؤ ملين ٽن لهن ڪري اسان انهيءَ جنس ۾ ڀاڻپرا ٿي ويا هئاسين، پر افسوس آهي ته مارشل لا جي لڳڻ ڪري انهن انگن اکرن کي يڪجا نه ڪري سگهياسين.

سپوت هاري

هتي، انهن آبادگارن جي شموليت ۽ اٽڪ محنت جو ذڪر نه ڪرڻ بي انصافي ٿيندي جن زرعي سڌارن ۽ هنن لاءِ ڪيل ٻين ڀلائي جي ڪمن کان متاثر ٿي پنهنجو پاڻ کي پيداوار وڌائڻ جي ڪم ۾ مشغول ڪري ڇڏيو. انهيءَ هر هاريءَ جي تعاون ۽ محنت کان سواءِ ڪنهن به اُپت ۾ اضافي جي توقع نٿي رکي سگهي، پوءِ ڀلي اهو تمام ٿورو ئي سهي ڇو نه هجي. اهو هن جي ڪري ئي ٿو ٿئي، اها هن جي جستجو ۽ اُميد ئي آهي جيڪا ناممڪن کي ممڪن بڻائي ٿي ڇڏي.

آءٌ هتي هڪ گهڙيءَ لاءِ به اها دعويٰ نٿو ڪري سگهان ته جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو ويو آهي، سو انهيءَ ڪري جو اسان چاهيو پر انهيءَ لاءِ عوام ۽ حڪومت ٻنهي کي بجا طور تي فخر ڪرڻ گهرجي. هيءَ هڪ ابتدا هئي، هڪ مختصر ابتدا، اهڙي ڪنن سفر جي ابتدا جنهن جي منزل سولي ڪانه هئي، پر وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽي جي رهنمائيءَ هيٺ ۽ ماڻهن جي ڀلي لاءِ حڪومت مختصر وقت اندر ڪم ڪري ڏيکاريو سو جيڪر هڪ خواب ۽ اُميد رهي ها، جيڪڏهن ان ۾ نيت جي سچائي ۽ ولولہ انگيزي شامل نه هجي ها. اسان هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هڪ اهڙي پاڪستان جي تشڪيل ۾ جنهن جو تصور اسان سڀني جي آڏو هئو. خوراڪ ۽ زراعت ۾ خود ڪفالت، جيڪو هن نئين دور جو بنيادي حصو هو، سو صرف اسان جو خواب نه، پر اسان جي پوري گرفت ۾ هو. پر افسوس جو ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ڪري، عوامي حڪومت ڦريون ويون ۽ عوام جي محبوب اڳواڻ کي قيد ڪري نيٺ ڪيس تخت دار تي پهچايو ويو. اهڙي طرح عوام جا خواب شهيد عوام ذوالفقار علي ڀٽو سان گڏ تخت دار تي چاڙهيا ويا.

شهيد ڀٽي سان پهرين ملاقات

شيخ رفيق احمد

فليٽي هونل. اسان جي پهرين ملاقات اتي ٿي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو صرف چند ڏينهن اڳ ايوب خان حڪومت مان استعيفيٰ ڏيئي آيو هئو. پيپلز پارٽي اڃا ڪونه ٺهي هئي. اڃا ڪيس فخر ايشيا، قائد عوام ٽئين دنيا جي ليڊر مان ڪنهن جو به خطاب ڪونه مليو هو. سچ هيءُ آهي ته هي اسان جي ٻي ملاقات هئي. اسان جي پهرين ملاقات چند سال اڳ ٿوري عرصي لاءِ ٿي هئي. ان وقت شهيد ڀٽو پنهنجي پڙهائي پوري ڪري موٽيو هو ۽ آءٌ، ميان افتخار الدين سان گڏجي ڪيس ملڻ لاءِ ڪراچي واري گهر تي ويو هئس. جيتوڻيڪ ان کي ڪئين سال گذري چڪا هئا، پر ٻي ملاقات ۾ مون کي اهو ڏسي تعجب ٿيو ته هن مون کي يڪدم سڃاڻي ورتو. بعد ۾ منهنجي مشاهدي ۾ آيو ته جن ماڻهن سان هو اڳ مليو هوندو، تن کي فوراً سڃاڻڻ هن جو معمول جو ڪم هو. پوءِ ڀٽي اهو شخص لکين ماڻهن جي هجور ۾ ويندو هجي. مون کيس ٻڌايو ته آءٌ هميشه ايوب خان جو مخالف رهيو هئس ۽ ان جي ڪابيهن ۾ هو واحد وزير هو جنهن لاءِ مون کي ۽ منهنجي دوستن کي

عزت هئي. مون کيس ٻڌايو ته ايوب خان جي وزير جي حيثيت ۾ به هو نوجوانن ۾ تمام مقبول رهيو آهي ۽ پنهنجي ملڪ، عالم اسلام ۽ هر انهيءَ وزارت جنهن ۾ هو رهيو هجي، تنهن جي وڏي دانشمندي سان خدمت ڪئي. ”ممڪن آهي اوهان صحيح هجو.“ هن چيو. جڏهن مون ڪانئس، ايوب خان کان علحدگي جو سبب پڇيو ته چيائين:

”فوري سبب خارجہ پاليسي تي اختلاف هو جنهن بابت هن وقت سڀني کي ڄاڻ آهي. بهرحال جنهن ڏينهن کان آءٌ وزير ٿيس ان ڏينهن کان مون کي احساس ٿيڻ لڳو ته جنهن نموني مون کي ماڻهن جي خدمت ڪرڻ گهرجي، ائين ڪونه ڪري رهيو هئس.“

هو ٿوري دير لاءِ خاموش ٿي ويو ۽ پوءِ وري چيائين:
 ”ننڍپڻ کان وٺي مون کي ماڻهن جي حالت ڏسي سخت ڏک ٿيندو هو. هنن جا مسئلا ۽ اهڃ مٺا مون کي ڏڪارو ڪندا هئا، جڏهن هنن مون کي وزير ڪيو ته مون سمجهيو ته آءٌ هنن مسئلن کي ڪنهن حد تائين حل ڪري سگهندس. بهرحال اهو ممڪن ڪونه ٿي سگهيو ڇاڪاڻ ته هر سطح ۽ هر مرحلي تي اختياريات چند هٿن ۾ مرڪوز آهن. عوام ويچار بيوس ۽ محتاج آهي.“
 ائين چئي هن هڪ شعر پڙهيو:

گو ابر و باد رنگ کا جاں حياں ہے،
 مگر یہ قطعہ زمیں نموں سے پورا پورا ہے۔

انگريزيءَ ۾ گفتگو هلندي هلندي ههڙي نستعليق اردو ۾ هن وائان شعر ٻڌي آءٌ ڊنگ رهجي ويس. مون هن کي اسان جي روايتي اردو شاعريءَ کان گهڻو پري ۽ مڪمل طور مغربي طرز زندگي ۾ رنگيل سمجهيو هو. پر منهنجو اهو خيال بنهه غلط نڪتو مون سمجهيو ته ڀٽي صاحب جو اهو پڙهيل شعر، جيڪو هيترن سالن کان پوءِ به مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي، محض اتفاقيه هو پر منهنجي لاءِ اڃا اها وڏي دولت هئي.

پنهنجي آخري جنگ ۾ شهيد ڀتو سپريم ڪورٽ ۾ بيٺو هو ۽
پوري اعتماد سان اهل زبان واري قرات سان هن غالب جو هيءَ شعر
پڙهيو:

رنج ۽ خودگر هو انسان، تومت ٻاتا ٻه رنج،
مشڪلين اتني پڙن مجھ پر، که آسان ٻوگئين۔

مون کلندي چيو: ”ڇا ائين ته ڪونهي ته اسين توکي گوتم ٻڌ
وانگيان وڃائي ويهون جيڪو نرواڻ جي ڳولا ۾ نڪري پيو هو.“
شهيد پر عزم ۽ سنجيده هو. هن جواب ڏنو:
”نه آءُ پنهنجي زندگي جو ڪم ۾ وجهي هر انهيءَ مرد، عورت، ٻار
ٻڏي، نوجوان سڀني سان مليس، جيڪي مون سان هن دنيا جي هر شيءِ
ان جي ڪڪرن، نسيم سحر ۽ رنگ و بو ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿين ٿا.“
هن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو.

گهر گهر ۾ گونجندڙ آواز

غياث الدين جانباز

چيئرمين ذوالفقار علي ڀٽو انهن چند عالمي ليڊرن مان هو جنهن پنهنجي دانشمنديءَ طرز حيات ۽ انداز تڪلم سان هر انهيءَ شخص کي سحر انگيز ڪري ٿي ڇڏيو جيڪو هن سان مليو ٿي. هو پرڪشش شخصيت جو مالڪ هو. هو وڏي ولولا انگيز ۽ جاذب نظر حيثيت رکندڙ هو. هن جي بظاهر معصوميت ۾ هڪ قسم جو وقار هو جيڪو تمام گهٽ ماڻهن ۾ ملي ٿو. هن جي لڙڪن ۽ مسڪراهن ۾ اهي تمام پروقار خصلتون جرڪنديون هيون، جيڪي ڪنهن پر عزم شخصيت ۾ هونديون آهن. پنهنجن ملاقاتين کي هو ايتري عزت ڏيندو هو جو هر شخص پنهنجو پاڻ کي سندس برابر سمجهڻ لڳندو هو. ننڍي ۾ ننڍي سياسي ورڪر سان به ملڻ وقت کيس وڏي عزت ڏيندو هو ۽ ڪوشش ڪري سندس مسئلا حل ڪندو هو. اهو سندس سياسي ڪارڪنن لاءِ عزت ۽ پيار ۽ عوام جي پلائيءَ جو عزم هو جو اڃا به پارٽي مقبول آهي ۽ ملڪ جا غريب ماڻهو هن پارٽي کي پنهنجي پارٽي سمجهن ٿا.

جڏهن 30 نومبر 1967ع تي هن لاهور ۾ پارٽيءَ جو ڪنوينشن

سڏايو هو ته سرڪاري سرپرستي هيٺ هلندڙ ميگزينن ڀتي صاحب تي نڪتو چيڻي ڪئي هئي ته مسٽر ڀتي پنهنجي چوڌاري غير تجربڪار ۽ ناڀخته ماڻهن کي گڏ ڪري ورتو آهي.

پر ڀتي انهن ئي نوجوانن، ناڀخته ۽ ناتجربڪار ماڻهن کي سياسي علم ڏنو. هن کين گهڻين ڳالهين کان آگاهه ڪيو. هن انهيءَ تي اڪتفا ڪانه هئي، هو سندن جدوجهد کي ساراهيندو هو. هنن جي همت افزائي ڪندو هو. ڪنهن شفيق پيءُ وانگيان هو سندن غلطي کي نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو ۽ ڪڏهن به ڪنهن کي پنهنجي ناپسنديگي جو احساس ٿيڻ نه ڏيندو هو. هن کي پنهنجا هزارين سياسي ڪارڪن، نالي سان ياد هوندا هئا. ڪو هن سان هڪ ڀيرو مليو ته اهو چهرو کيس سڄي ڄمار لاءِ ياد رهندو هئو.

جون 1970ع ۾ چيئرمين ڀتو فيصل آباد جيل ۾ بند، مسيح الرحمان سان ملڻ ويو جيڪو مولانا پاشاني جو دست راست هو ۽ بعد ۾ بنگلاديش جو ڊپٽي وزيراعظم بڻجي ويو. هيءَ ملاقات تمام خفيه ٿيڻي هئي. بهرحال ان وقت جيل ٻاهران هڪ چوڪري کيس گاڏيءَ مان لهندي ڏسي ورتو ۽ ڊڪي شهيد ڀتي وٺ ويو. کيس سلام ڪري هٿ ملايائين ۽ ٻڌايائين ته هو نائين ڪلاس جو شاگرد هو ۽ جڏهن ايوب خان، شهيد ڀتي کي گرفتار ڪيو هو ته هن پنهنجي اسڪول جي شاگردن جو احتجاجي جلوس ڪڍيو هو.

1976ع ۾ اهو چوڪرو توبه ٿيڪ سنگهه پيپلز پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ٿي ويو. 26 فيبروري 1977ع تي جڏهن شهيد ڀتي انتخابي مهڙ ۾ توبه ٿيڪ سنگهه پهتو ته هيءُ چوڪرو هيليپيڊ تي استقبالي قطار ۾ بيٺو هو. شهيد ڀتو ان چوڪري وٺ رُڪجي ويو ۽ ڏسي چيائينس، ”پت هاڻي تون نوجوان ٿي ويو آهين. تون اهو ساڳيو طارق سعيد آهين نه جنهن سان آءٌ فيصل آباد جيل ٻاهران مليو هئس.“

ان کان پوءِ هن طارق سعيد کي چيو ته چونڊن کان پوءِ هو ساڻس اسلام آباد ۾ ملڻ اچي. ڀتي صاحب اوڏيءَ مهل سيڪريٽري کي طارق سعيد جو نالو لکڻ لاءِ چيو:

”آءُ هن کي پاڻ وٽ گهرائي سندس شڪريو ادا ڪرڻ چاهيان ٿو
چاڪاڻ ته هن منهنجي آزاديءَ لاءِ جلوس ڪڍيو هو.“
ماڻهن کي اڃا پتو ئي شهيد لاءِ چو محبت آهي، ان جو وٽن معقول
سبب موجود آهي. هن کي ماڻهن جا نالا ۽ چهر ائين ياد هوندا هئا
جيئن کيس پنهنجي پتن مير مرتضيٰ ۽ شاهنواز شهيد جا نالا ۽ چهر
ياد هئا، اهوئي ڪارڻ آهي جو ملڪ جي هر غريب ماڻهوءَ جي گهر ۾
هن جي نالي ۽ آواز جي گونج آهي.

آءُ پهريون ڀيرو سائس 2 اپريل 1970ع تي مليو هئس. صرف ٻه ڏينهن
اڳ مٿس سانگهڙ ۾ حملو ٿيو هو. عام طور چيو وڃي ٿو ته چار صادق جو
هن حملي ۾ هٿ هو. ماڻهو وڏي تعداد ۾ سائس ملڻ اچي رهيا هئا. انهيءَ
کان اڳ، 23 مارچ 1970ع تي مون ۽ منهنجن دوستن گڏجي توبه ٽيڪ
سنگهه ۾ مشهور زمانه مولانا پاشاني واري ڪسان ڪانفرنس سڏائي هئي.
مون شهيد کي اها تجويز ڏني هئي ته (ان وقت) اولهه پاڪستان جي مقبول
ترين ليڊر جي حيثيت ۾ هو سمون ڪاٻي ڌر جي پارٽين جي درميان ويڇا
دور ڪرائي، کين هڪ پليٽ فارم تي ڪنو ڪري

جيئن آءُ ڳالهائي رهيو هئس، هو مون کي غور سان ٻڌي رهيو هو.
هن مون کي ٻڌايو ته هو پاڻ ڪاٻي ڌر جي اختلافن تي ڏاڍو فڪر مند هو ۽
چاهيو ٿي ته سموريون ڪاٻي ڌر جون پارٽيون پليٽ فارم تي گڏ ٿي وڃن.
گڏوگڏ اهو به چيائين ته کيس گهٽ اُميد آهي ته ڪي اهي پارٽيون متحد
ٿي وينديون. هن انهيءَ تي افسوس ظاهر ڪيو ته گهڻو ڪري هنن
پارٽين جا ٺڪڻ نظر جامد ۽ درسي هئا جو هنن ۾ حالتن جو معروضي
تجزيو ڪرڻ جي صلاحيت ئي ڪانه رهي آهي، نه وري هنن ۾ هڪ
صحيح لائحہ عمل تيار ڪرڻ جي صلاحيت هئي. هن اوڀر پاڪستان
جي هڪ ليڊر جو مثال ڏنو جيڪو صرف انهيءَ ڪري ناراض ٿي ويو هو
جو پتو مرحوم ايشپورٽ تي لهڻ کان پوءِ سڌو هن جي گهر وڃڻ بدران
رستي ۾ هڪ ٻئي ليڊر وٽ ٿورو رڪجي پيو هو. اهو هڪ عام واقعو هو،
پر انهيءَ مان ڪاٻي ڌر جي ڪن ليڊرن جي سوچ جي عڪاسي ٿئي ٿي.

پنهنجي نڪتہ نظر جي وڌيڪ وضاحت ڪندي هو منهنجي تدريس بہ ڪري رهيو هو. هن ٻڌايو ته ايواب خان ڪابينہ ۾ رهڻ جي ڪن اوائلي ڏينهن ۾ هڪ ميٽنگ دوران ايواب خان صاف صاف لفظن ۾ ٻڌائي ڇڏيو هو ته هو ڪميونزم ۽ سوشلزم جو شديد دشمن هو ۽ هن جو صرف هڪ دوست آمريڪا هو. هن اهو بہ چيو ته هو آمريڪا جيترا بہ اڏا چاهي کيس ڏيڻ لاءِ تيار هو هو چاهي ٿو ته هن جو سفارتخانو صرف واشنگٽن ۾ هجي، ماسڪو بيڄنگ ۽ وارسا ۾ سفارتخانا هئڻ پئسي جو وڃائڻ هو. هن پنهنجي وزيرن کي هدايت ڪري ڇڏي هئي ته هو سوشلسٽ ملڪن جي سفارتڪارن سان ڪنهن بہ قسم جا ناتا نہ وڌائين ۽ نہ وري هنن جي همت افزائي ڪن. انهيءَ حد تائين جو فيض احمد فيض کي پنهنجي گهر تي دعوت ڏيڻ تان منظور قادر تي نڪتہ چيني بہ ڪئي ويئي.

اهي سڀ ڳالهيون ٻڌائڻ کان پوءِ پتي مرحوم چيو ته تاريخ کان وڏو ڪوئي شخص ڪونهي. وڏن وڏن امرن کي وقت جي فيصلي آڏو جهڪڻو پيو آهي. سو چند سالن جي اندر ساڳيو ايواب خان جيڪو سوشلزم جو وڏو دشمن هو سو چين ۽ روس جي دوستيءَ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو. اهي چند تاريخي حقيقتون اسان جا ڪاپي ڌر جا ليڊر سمجهي ڪونه سگهيا هئا. هو اها ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار ڪونه هئا ته وقت سان گڏ هڪ قدم پٺتي موٽي بہ قدم اڳتي وڌي سگهيو آهي. هو ته پنهنجا فيصلا، سياست جي درسي ڪتابن وارن فارمولن مطابق ڪندا هئا، جيتوڻيڪ کين پنهنجا فيصلا تاريخي حقيقتن جي پس منظر ۾ ڪرڻ گهرجن. سياسي طور مواقع جو بهترين فائدو وٺڻ جو نالو آهي.

اسان جڏهن اقتدار ۾ آياسون ته چيئرمين پتي کي نظرياتي اساسن ۽ مخلص ڪارڪنن کان پري رکڻ جي سازش شروع ٿي ويئي. هر تنظيم نو ۾ وڌيڪ ابن الوقت ۽ جي حضوري اسيمبلي ميمبر ۽ وزير آندا ويا. جڏهن افضل وٽو پنجاب پيپلز پارٽيءَ جو صدر بڻايو ويو ته اڪثر نظرياتي مخلص پارٽي ورڪر پنهنجن عهدن تان هٽايا ويا. اهڙيءَ ريت،

مختيار رانا جهڙن ماڻهن جي ”مهر جوئي“ ۾ ڪئين خير خواه ورڪر سياست جي مکيه راه تان هٽي ويا. تنهنڪري تنظيم ڪمزور کان ڪمزور ٿيندي ويئي. موقع پرست، انهن ڪارڪنن خلاف سازشون ڪرڻ لڳا جيڪي چيئرمين ڀٽي جا مخلص هئا. هنن خلاف چيئرمين جا ڪن ڀرڻ لڳا. ان جي عيوض اهي موقعي پرست ميمبر پارٽيءَ جا عهدا پنهنجن دوستن ۽ حاشيه بردارن جي حوالي ڪرڻ لڳا.

جڏهن به چيئرمين، انهن نظرياتي ورڪرن جو دفاع ڪندو هو ته اهي موقعي پرست اسيمبلي ميمبر گروپ ٺاهي مٿس دٻاءُ وجهندا هئا. سندس سيڪريٽري افضل سعيد خان ۽ سياسي امور جو مشير حيات تمن به نظرياتي ورڪرن جي خلاف انهن ميمبرن جي حمايت ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت ڀٽي جا حامي سمورا نظرياتي ورڪر، پارٽي عهدن تان هٽايا ويا.

1974ع ۾ مختلف ضلعن جو دورو ڪندي کيس احساس ٿيو ته ڇا ٿي رهيو هو. انهيءَ بعد هن پنجاب پيپلز پارٽي جي تنظيم نوڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن لاهور جي گورنمينٽ هائوس ۾ ميٽنگ گهرائي ۽ اتي وزيرن ۽ اسيمبلي ميمبرن جي سامهون عهديدار نامزد ڪرڻ لڳو. منهنجو نالو فيصل آباد جي صدارت لاءِ ڪنيو ويو ۽ جيئن ڀٽو صاحب ان جي منظوري ڏيڻ وارو هو افضل سعيد خان، سندس ڪن ڪا ۾ ڳالهه چئي. ان جي فوراً بعد ڪيترن ئي وزيرن ۽ ميمبرن مون کي ڪتر ڪميونسٽ ۽ انتهاپسند سڏڻ شروع ڪري ڏنو. منهنجي هڪ دوست منهنجو دفاع ڪرڻ چاهيو پر انهيءَ وقت تائين دٻاءُ ايترو وڌي چڪو هو جو منهنجو نالو صدارت لاءِ واپس ورتو ويو. ٿورو پوءِ جڏهن جنرل سيڪريٽري جي عهدي لاءِ نالا تجويز ڪيا پئي ويا ته ڀٽي صاحب منهنجو نالو وٺي مون کي مقرر ڪري ڇڏيو باوجود هن جي ته انهيءَ وقت به ساڳي قسم جي مشق دهرائي پئي ويئي.

مون کي پنهنجي تقرييءَ جو اطلاع وزيراعظم هائوس مان فون تي ڏنو ويو. ان کان پوءِ مسٽر ڀٽو روس جي دوري تي هليو ويو هو. ڀٽي ڏينهن اخبارن ۾ عهديدارن جا نالا ڇپيا. منهنجو نالو انهن ۾ ڪونه هئو.

هونئن ته مون ڪڏهن به عهدي جي پرواهه ڪانه ڪئي، پر منهنجي نامزدگي جي خبر ماڻهن تائين پهچي چڪي هئي سو پئي ڏينهن ماڻهو مبارڪباد ڏيڻ لاءِ اچڻ لڳا. منهنجو نالو غائب ڪرڻ هڪ ذاتي ڏوهه هو. مون شهيد ڀٽي کي لکيو ته ”مون ڪڏهن به پارٽي عهدي جي تمنا ڪانه ڪئي آهي نه وري ڪنهن ٻئي فائدي جي. آءٌ ته پارٽي جي هر طريقي پر خدمت ڪندو رهيو آهيان، پر انهيءَ تان مون کي صدمو رسيو آهي ته منهنجو نالو ناپسنديده ماڻهن جي فهرست ۾ شامل ڪيو ويو آهي.“ ان خط ۾ مون شهيد ڀٽي کي ٻڌايو ته جيڪڏهن هو پاڻ مون کي ناپسند ڪري ٿو ته هن کي به کيس پسند ڪرڻ جو ڪو سبب ڪونهي، پر پارٽي ڇڏڻ کان اڳ ۾ کيس آخري دفترو ملڻ ۽ ٻڌڻ ڏنو وڃي.

مون کي خبر هئي ته سندس چوڌاري ماڻهو کيس اهڙي قسم جا خط پهچڻ ٿي ڪونه ڏيندا، تنهنڪري مون انهيءَ خط جا ويهه نقل ڪيا ۽ ٻين ليڊرن کي به ٽپال رستي موڪلي ڏنر. اهڙيءَ طرح هڪ نفيس شخص جي ذريعي منهنجو خط شهيد ڀٽي تائين پهتو پر انهيءَ خط تي ڪاوڙجڻ بدران، هن ملٽري سيڪريٽري کي چيو ته مون کي ملاقات لاءِ گهرايو وڃي.

ملٽري سيڪريٽري مون کي ملاقات جو اطلاع ڏنو پر ساڳئي وقت ملاقات جي تاريخ به ملتوي ڪندو رهيو. بهرحال هڪ ڀيري وري گهڻيئي خط لکڻ کان پوءِ ڀٽو صاحب مون کي 13 مئي 1975ع تي پي ايم هائوس ۾ ملاقات لاءِ طلب ڪيو.

مون کي ياد آهي، اهو منجهند جو وقت هو ان وقت هو ورائنڊي ۾ ويٺل هو. کيس ڪاري قميص ۽ اڇي شلوار پهريل هئي، هو مون سان تمام محبت ۽ شفقت سان مليو ۽ پوءِ مون کان ملاقات جو سبب پڇيائين.

مون چيو ”صرف هيءُ معلوم ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو آهيان ته منهنجو نالو اوهان جي ناپسنديده ماڻهن جي فهرست ۾ ڪيئن شامل ٿيو آهي. آءٌ تمام ننڍو آهيان تنهنڪري انهيءَ لسٽ ۾ شامل ٿيڻ جي لائق ڪونه آهيان.“

هن اهو بملو تمام صبر سان ٻڌو ۽ پوءِ چيائين: ”يار هر وزير، هر ميمبر، هر مشير جيڪو مون سان ملي ٿو سو تنهنجي خلاف ڳالهائي ٿو تنهنڪري لازمي طور منهنجي راءِ به متاثر ٿئي ٿي.“

مون چيو ”هو انهيءَ ڪري منهنجي خلاف ڳالهائين ٿا جو هوروز رات جونشي ۾ اچي اوهان جي خلاف ڳالهائين ٿا اهو مون کي برداشت ڪونهي.“ مون کيس انهي مان چند جملا ائين جوائين به ٻڌايا.

مون کيس ٻڌايو ته اصل مسئلو هي آهي ته پارٽي ورڪر وٽس نتا پھچي سگهن ۽ نه اچن ٿا تنهنڪري کيس خبر ڪانه ٿي پئي ته هو ڇا ڪري رهيو آهي ڇا سوچين ٿا، جڏهن ته هن کي گهڻيئي ڳالهيون چيئرمين پٽي کي ٻڌائڻ لاءِ آهن. پوءِ ڀلي هو اهي ڳالهيون پسند ڪري يا نه ڪري جڏهن آءٌ ڳالهائي رهيو هئس، هو ٿورو پريان باغيچي ۾ وٽن کي گهورڙي رهيو هو ڇٽڪ ڪجهه سوچي رهيو هجي ۽ جڏهن مون کيس ڏٺو ته هن ڪنڌ ورائي ڏنو. سندس اکين ۾ چمڪندڙ موتين جيان لڙڪ هئا.

هن لڙڪ اڳيا ۽ چيائين: ”مون کي خبر آهي ته اهي مون سان ڪونهن. منهنجي حڪومت سان گڏ آهن. اسان وٽ هڪ پارلياماني طرز حڪومت آهي، هو انهيءَ جو فائدو وٺن ٿا ۽ سچ بچ انهيءَ ذريعي مون کي بليڪ ميل ڪن ٿا. ٻڌ، منهنجي خاطر هڪ يا ٻه سال وڌيڪ برداشت ڪر. جيڪڏهن منهنجي حڪومت ۾ به توکي هي جيل موڪلي ڏين ته منهنجي خاطر برداشت ڪجانءِ آءٌ هنن ماڻهن کي ٻن سالن جي اندر نيڪ ڪري ڇڏيندس. مون کي خبر آهي ته منهنجي وفادار ورڪرن ۽ غريبن کي هي کليل ڪچهرين ۾ به اچڻ نٿا ڏين. آءٌ پنهنجن دوستن کي سڃاڻان ٿو، ڪچهرين ۾ به آءٌ کين ڏسندو آهيان. اهي جن ماڻهن مون سان گڏ جدوجهد ڪئي آهي ۽ جن جي ڪري آءٌ هتي پهتو آهيان، انهن ماڻهن جا پيلا ڇهرا آءٌ صرف عام جلسن ۾ ڏسندو آهيان. آءٌ هنن سان وري ملڻ لاءِ سڪان ٿو. آءٌ هنن سان ڳالهائڻ، هنن جون ڳالهيون ٻڌڻ ۽ هنن لاءِ ڪجهه ڪرڻ چاهيان ٿو. آءٌ بنهه اڪيلو ڪيو ويو آهيان. جن مون کي پسند ڪيو سي پنهنجي مهر جوئي ۾ هليا ويا. آءٌ به انقلابي آهيان، پر

اسان صرف پنهنجن سوچن جي ذريعي انقلاب نٿا آڻي سگهون. مون بيلٽ جي پرچي جي ذريعي انقلاب آڻڻ جو تجربو ڪيو آهي. ايشيائي معاشري پر هڪ نئون تجربو آهي. اڃا انهيءَ پر گهڻيون تبديليون اچيون آهن. انهيءَ کان اڳ جو اسان ڪنهن انقلابي راهه تي پهچون. اسان کي ڪئين اٿانگا پنڌ ۽ پيچرا پار ڪرڻا آهن. ممڪن آهي آءُ انهيءَ راهه پر ناڪام ٿي وڃان. ممڪن آهي انهيءَ جدوجهد پر آءُ مارجي وڃان، ڇاڪاڻ ته منهنجا هم سفر ڪونه رهنيا آهن. جيڪي هن قسم جي سفر لاءِ ضروري ٿين ٿا. جيڪڏهن مون سان گڏ صرف ٻه سوماڻهو هجن. ته آءُ اهو سڀ ڪجهه ڪري سگهان ٿو جيڪو ٻيا ماڻهو صرف سوچيندا رهندا آهن. مون وٽ انيڪ ماڻهو آهن جيڪي هر وقت انقلاب جون ڳالهيون ڪن ٿا، پر عملي طرح ڪوبه انقلابي ڪونهي. تون منهنجي پٽ وانگيان آهين. وڃ ۽ وڃي منهنجي لاءِ سياست ڪر. اڳتي رستو ڏاڍو ڏکيو اٿئي. تون اخبار نويس آهين. هڪ سٺي نظرياتي ميگزين ڪڍ. آءُ هر طرح تنهنجي مدد ڪندس.“

مون کي صرف پنڌ رهن منت جو وقت ڏنو ويو. اٺاويهه منت اڳ پر ٽي گذري ويا هئا. ٻه دفعا اي ڊي سي آيو ۽ اچي وقت پورو ٿيڻ جو اشارو ڏنائين. نيٺ جڏهن آءُ اٿي بينس، شهيد پتي مون کان پڇيو ”ڪا درخواست؟“
 ”نه سائين.“ مون ورائيو.

”تون مون سان ملڻ آيو آهين، ممڪن آهي آءُ ڪنهن طرح تنهنجي مدد ڪري سگهان.“ هن اصرار ڪيو.
 ”اوهان مون کي جيڪا محبت ۽ عزت ڏني آهي، سا انهيءَ شيءِ کان گهڻي آهي جيڪا آءُ اوهان کان طلب ڪري سگهان ٿو.“ مون چيو ۽ رخصت ورتو.

ٻن مهينن کان پوءِ اسان جي تر جو قومي اسيمبليءَ جو ميمبر چوڌري محمد اسلم گذاري ويو ۽ نشست خالي ٿي ويئي. رشيد پتي مون کي ڊاڪٽر مبشر حسن هٿان نياپو موڪليو ته آءُ پارٽي ٽڪيٽ لاءِ درخواست ڏيان. بهرحال، ان وقت تائين آءُ راجا مبرط خان جي

حمایت ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪو هئس. سو ڊاڪٽر مبشر حسن کي چيمر ته چيئرمين پٽي جو ٿورو مڃيندي کيس گذارش ڪري ته جيڪڏهن پارٽي تڪيٽ راجا مبرظ خان کي ملندي ته اهو مون تي ذاتي احساس ٿيندو. اها ڳالهه پڪڙي ته تر جي وڏن ماڻهن اکيون ڏيکاريون. ناراض ٿيا ته اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته مبرظ خان جهڙي هيٺئين طبقي جي ماڻهوءَ کي پارٽي تڪيٽ ملي. انهيءَ تي هنن منهنجي ننڍا به ڪئي. جڏهن فيصلو آيو ته اها تڪيٽ راجا جي حق ۾ آئي ۽ منهنجي ڳالهه مٽيڙي ٿي.

جنهن وقت آمر ضياءَ کيس ڪوه مري مان آزاد ڪيو هو ته آءٌ ساڻس ملاقات ڪرڻ لاءِ لاڙڪاڻي ويو هئس. هزارين ماڻهن جو هجور کيس مبارڪباد چوڻ آيو هو. آءٌ به انهيءَ هجور ۾ شامل ٿي ويس. هو ٻاهر نڪتو. مبارڪ چوڻ وارن کي خطاب ڪيائين ۽ پوءِ اندر گيسٽ هائوس ۾ هليو ويو جتي پارٽي ليڊر ويٺا هئا. آءٌ ڪنهن ريت اندر داخل ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس ۽ وڃي سندس سلامي پريم. هن مون کي پنهنجي ڀر ۾ سڏي ويهاريو ۽ پوءِ پارٽي تڪيٽ لاءِ درخواست ڏيڻ لاءِ چيائين.

جيئن مون کي صاحب چيو هو تيئن مون صوبائي اسيمبلي جي توبه ٽيڪ سنگھ مان سيٽ لاءِ درخواست موڪلي. جڏهن ڪامياب تڪيٽ حاصل ڪندڙن جي لسٽ اخبارن ۾ ڇپي ته وري منهنجو نالو غائب هو. انهيءَ تي پٽي صاحب ڊاڪٽر اشرف عباسي کي خاص طور تي فيصل آباد موڪليو ته سڀتن جي معاملي جي تحقيقات ڪري ۽ خاص ڪري مون سان ملاقات ڪري. غالباً ڊاڪٽر صاحب 19 آگسٽ تي اتي پهتي ۽ مون کي ٻڌايائين ته چيئرمين ياد ڪري رهيو هو ۽ هي ته آءٌ وڃي ساڻس لاڙڪاڻي ۾ ملان. هو يقيناً مون کي تڪيٽ ڏيندو. هن کي احساس هو ته غالباً ڪنهن سازش جي ڪري مون کي تڪيٽ کان محروم ڪيو ويو هو. مون ڊاڪٽر صاحب کي چيو ته آءٌ پٽي صاحب جو مداح آهيان ۽ هن جي هڪ آواز تي ڊوڙندو ويندس. پر پارٽي تڪيٽ لاءِ ملاقات نه ڪندس. اهو ٻڌي ڊاڪٽر صاحب توبه

ٽيڪ سنگهه جي جنرل سيڪريٽري طارق سعيد کي چيو ته هو پتو صاحب ڏانهن وڃي منهنجي ٽڪيٽ گهري

اهڙيءَ طرح 21هين تاريخ تي طارق سعيد، پتي صاحب سان لاڙڪاڻي ۾ ملاقات ڪئي. جيئن ئي طارق سعيد منهنجي ڳالهه شروع ڪئي، پتي صاحب چيس ته هو ڇو ڪونه آيو ڇاڪاڻ ته کيس مون سان تمام ضروري ڳالهيون ڪرڻيون هيون. هن طارق سعيد جي هٿان مون کي هدايتون موڪليون ته پتو صاحب 24 تاريخ تي اسلام آباد پهچندو تنهنڪري آءٌ ساڻس اتي ملان. هن نور محمد مغل کي هدايتون ڏيئي ڇڏيون ته جيئن ڏاڙهي ۽ مڇن وارو اخبار نويس اتي پهچي ته کيس سندس آڏو پيش ڪيو وڃي.

شهيد سان منهنجي اها آخري ملاقات انهن هدايتن جي هيٺ ٿي هئي. غالباً اهو ڏينهن 25 آگسٽ جو هو. هو پير مڪڊ جي گهر ترسيل هو. نور محمد مغل، مون کي ڊرائينگ روم ۾ ويهاريو جتي ڊاڪٽر عباسي ۽ ڊاڪٽر غلام حسين اڳ ۾ ويٺل هئا. پوري ٽوين بجي چيئرمين هيٺ لٿو. ڊرائينگ روم ۾ گهڙڻ کانپوءِ هو سڌو مون وٽ آيو. نهايت شفقت سان منهنجي ڪنڌ تي هٿ رکيائين ۽ پوءِ چيائين:

”مون کي خبر آهي ته هميشه تو سان زيادتي ٿي آهي. هر ڏهين ماڻهو جيڪي غريب آهن تنهنن سان ساڳئي طريقي زيادتي ٿيندي آهي. هنن جو واحد ڏوه سنڌن ذهانت آهي. پر آءٌ توکي ٽڪيٽ ڏيندس. تو جهڙو باصلاحيت ماڻهو هميشه ليڊرن جي درميان ٽڪيٽ جي جهيڙي ۾ نظر انداز ٿيندو رهيو آهي. آءٌ توکي سينٽرل ڪميٽي جي اپيل بورڊ تي گهرائيندس. مصطفيٰ ڪر تنهنجي مخالفت ڪندو پر تون هن کي سبق سيکاري سگهين ٿو.“

”ڏس، هاڻي چونڊون ڪونه ٿينديون، تنهنڪري تون اهي وساري ڇڏ ٽڪيٽ ملڻ جو مطلب خدمتن کي تسليم ڪرڻ آهي. هيءُ ليڊر سوچين ٿا ته چونڊون ٿينديون، پر اهي غلط آهن، ممڪن آهي ته آءٌ قتل ڪيو وڃان. توکي مون سان واعدو ڪرڻو پوندو ته جيڪڏهن آءٌ قتل ڪيو ويس

ته تون منهنجي خاندان سان رهندين، تون مون کان پوءِ بيگم ڀٽو ۽ بينظير جي حمايت ڪندين. هوئي مون کان پوءِ پارٽيءَ کي سنڀالينديون.“
 آءٌ حيرت ۾ بٽ بڻيو ٻڌندو رهيس. ان کان پوءِ مون ٻڌو ته هو مون کان پڇي رهيو هئو ته آءٌ کيس جواب چو نه ڏئي رهيو هئس.
 مون چٽڪ چرڪ ڀريو ۽ چيو:

”مسٽر چيئرمين، دنيا جي ڪائي طاقت اوهان کي اسان کان ڌار ڪري نٿي سگهي. آءٌ ۽ مون جهڙا لکين ٻيا غريب اوهان سان، ۽ اوهان جي خاندان سان گڏ رهنداسين وقت ثابت ڪندو ته آيا آءٌ ۽ مون جهڙا غريب اوهان سان وڌيڪ وفادار آهيون يا مصطفيٰ ڪر ۽ صادق قريشي جهڙا وڌيڪ وفادار آهن.“

هن منهنجي ڳل تي ٽپڪي ڏني ۽ پوءِ چيائين:
 ”مون کي خبر آهي ته تو جهڙا ماڻهو پنهنجي ڪاز سان وفادار آهن. جاگيردار وڏيرا، سرمائيدار ڪڏهن به مون سان گڏ ڪونه هئا، هو ته صرف منهنجي مقبوليت جو فائدو وٺندا رهيا آهن. آءٌ اوهان جو آهيان. آءٌ غريبن سان محبت ڪريان ٿو. آءٌ کين پگهر سنگهي سڃاڻان ٿو ۽ جڏهن هو مون کي سنگهن ٿا ته مون وٽ هليا اچن ٿا. چاهي آءٌ جيئرو رهان ٿو يا مري وڃان، مون کي خبر آهي ته انهن غريبن، مسڪينن ۽ ماروٿرن جي دلين جي ڌڙڪن سان گڏ رهندس.“

هو هڪ باغي هو..... پنهنجي ئي طبقي جي خلاف باغي. هو سياسي سائنسدان هو پر هن وقت اهڙي ٽيمر ڪانه هئي جيڪا ماڻهن کي اڳتي آڻي. سال 1970ع ۾ هن بئلت جي پرچي جي ذريعي عوامي جمهوري انقلاب آندو ۽ هن چاهيو ٿي ته ملڪ کي صحيح عوامي جمهوريت جي رستي تي وٺي وڃي، پر هن جي پارٽيءَ اندر ۽ ٻاهر استحصالِي غاصبن هن جي سموري جدوجهد کي شڪست ڏئي ڇڏي اسان هڪ مسيحي کي هٿان وڃائي ڇڏيو ۽ اڄ ساڳئي مصيبت ۾ گهيريل آهيون. هن کي قتل ڪيو ويو.

جيئي ڀٽو.

ڀٽو: فقط ڪم چاهيندو هو

ايف. ڪي. بنديال

تازه خواهى داشتن اين داغ بائے سينه را

گاڳے گاڳے باز خواه اين قصه پارينه را

(جيڪڏهن اوهين چاهيو ٿا ته ذهني صدمه اوهان جي سيني ۾ محفوظ رهن ته پوءِ ڪڏهن ڪڏهن ماضيءَ کي ياد ڪندا ڪريو.)
مون ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت ۾ مختلف حيثيتن ۾ ڪم ڪيو. جهڙوڪ راولپنڊي جو ڪمشنر، پنجاب جو چيف سيڪريٽري، سرحد جو چيف سيڪريٽري ۽ وفاقي سيڪريٽري، بلاشڪ هنن عهدن تي رهڻ ڪا اهم ڳالهه ڪانهي، سواءِ انهيءَ جي ته انهن سان وزيراعظم کي ويجهڙائي سان ڏسڻ جو موقعو مليو.
آءٌ جيڪا ڳالهه ٻڌائيندس سا ڪيترن ئي واقعن جو مجموعو آهي ۽ ان ۾ اهي مشاهدا آهن جيڪي مون ذوالفقار علي ڀٽي کي بطور صدر ۽ وزيراعظم بنهه ويجهڙائي کان، ۽ ڪنهن خاص مقررہ وقت تي ڪيا، تنهنڪري هنن مشاهدن ۾ هن جهڙي عظيم ليڊر جي پوري

شخصيت جي عڪاسي ڪانه ٿيندي تنهن هوندي به هي يادگيريون آءٌ کيس خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ لکي رهيو آهيان ۽ ممڪن آهي ته هي چند ستون هن جي مداحن ۽ خود منهنجي لاءِ يعني ڪامورا شاهيءَ ۾ مون جهڙن جي دلچسپي جو ڪارڻ بڻجن.

منهنجن پهرين ٻن ملاقاتن ۾ تن ورهين جو فاصلو هو پر، نظر بندي ۽ حڪومت وارن دورن جو آهي.

کيس 1968ع ۾ ان وقت جي اولهه پاڪستان حڪومت سيڪيورٽي آرڊر هيٺ گرفتار ڪري منتمگري (ساهيوال) جيل ۾ رکيو هو. نظر بنديءَ دوران جيل ۾ ڪن غير معياري رهائشي حالتن جي شڪايت تي اولهه پاڪستان هاءِ ڪورٽ کي هدايتون ڪيون هيون ۽ هي به حڪم ڪيو هو ته کيس ڊسٽرڪٽ جيل منتقل ڪيو وڃي. کيس حڪومت ”اي“ ڪلاس ڏنو هو.

ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي حيثيت ۾ اهو يقين ڪرڻ منهنجو فرض هو ته کيس جيل ۾ ”اي“ ڪلاس ڏنو ويو هو. تنهنڪري مون پاڻ سان گڏ سينيئر پوليس سپرنٽينڊنٽ ۽ سپرنٽينڊنٽ جيل ڪنيو ۽ جيل جي انهيءَ حصي ۾ وڃي جتي مسٽر پتو نظر بند هو مون دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪئي. اندران آواز آيو ”هليو آءٌ.“ ان وقت سياري جي موسم هئي ۽ صبح جو وقت هو. هو اڃا بستري تي هئو ۽ پر ۾ پيل ٽيبل ليمپ جي روشنيءَ ۾ ڪتاب پڙهي رهيو هو. مون پنهنجو ۽ پنهنجن ساٿين جو تعارف ڪرايو ۽ ٻڌايم ته اسان اهو ڏسڻ آيا آهيون ته آيا کيس گهريل سهولتون ميسر آهن. هن ڪنڌ جي ڌوڻ سان هائوڪار ڪرڻ سان گڏوگڏ چيو:

”وڏي مهرباني، آءٌ هتي ڏاڍو آرام سان آهيان.“

۽ ٻه گهڙيون رکي يوگ ۾ چيائين: ”مون کي ائين چوڻ نه گهرجي ڇاڪاڻ ته مون کي خبر آهي ته اها ڳالهه ٻاهر ٻڌائي ويندي.“

مون چيو ته ائين ڳالهه ڪانهي ۽ پوءِ بنا وقت وڃائڻ جي اسان اجازت ورتي ۽ جڏهن اسان ٻاهر نڪري رهيا هئاسين ته مون محسوس ڪيو ته ڪهڙي به خراب حالتن ۾ هو ڪيڏو پُرسڪون هو.

مسٽر ڀٽي سان منهنجي ٻي ملاقات بنهه ٻي حالت ۾ ٿي هئي. هو صدر پاڪستان هو ۽ مون فيبروري 1972ع ۾ راولپنڊي ڊويزن جي ڪمشنر جي حيثيت ۾ چارج ورتي هئي. پنهنجي حاضري لڳائڻ لاءِ آءٌ ويس ۽ وزيرس بؤڪ ۾ پنهنجون نالو لکي هليو آيس. پر ان کان پوءِ مون کي سڏ ٿيو جيڪو يادگار رهندو.

انهيءَ مان ظاهر ٿئي ته صدر جي عهدي تي رسڻ کان پوءِ به هن تائين پهچڻ ڪو مشڪل ڪونه هو. جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه کان پوءِ اوڀر پاڪستان جو سانحو ۽ مارشل لا جو ڊگهو عرصو گذري چڪو هو. اسان کي اطلاع مليو ته مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو عبوري آئين هيٺ ريس ڪورس گرائونڊ تي هڪ ڪلي تقريبن ۾ 21 اپريل 1972ع تي صدر پاڪستان جي حيثيت ۾ قسم کڻندو. سيڪيورٽي جا ۽ ٻيا امن امان جا انتظام ضلعي انتظاميه کي ڪرڻا هئا. پر وفاقي حڪومت پنهنجي سيڪريٽرين تي مشتمل هڪ ڪميٽي سمورن انتظامن جي درميان رابطو قائم ڪرڻ لاءِ ٺاهي هئي.

سموري نقشي ۽ ٺڪرڻ جي رستن تي نظر وجهڻ کان پوءِ اهو فيصلو ڪيو ويو ته ڊيائس کي ريس ڪورس جي مکيه دروازي جي ڀر ۾ پشاور روڊ سان لڳو لڳ ٺاهيو وڃي، ته جيئن ڪاٻي ۽ ساڄي پاسي رکيل ڪرسي ۽ سامهون عوام تي پوري نظر پئجي سگهجي. انهيءَ سان ڪنهن به اهڙي خطري کي منهن جي ڏئي پئي سگهيو جيڪو پبلڪ ۾ ڪنهن چرپر جي ڪري پيدا ٿي پئي سگهيو ۽ خود صدر جي اچڻ ۽ وڃڻ ۾ ڪنهن امڪاني رڪاوٽ کي ختم ڪري پئي ڇڏيو. سمورا انتظام ٿي ويا هئا. مگر عين وقت تي ڪميٽيءَ جي هڪ ميمبر پنهنجي ”رابطي ۽ نظرداري“ واري ڪردار ادا ڪندي اسان جي جوڙجڪ کي رد ڪندي اسٽيج کي عين وچ ۾ منتقل ڪرڻ جو حڪم ڪيو. مون انهيءَ حڪم جي هن بنياد تي مخالفت ڪئي ته متان پبلڪ هجوم جي صورت ۾ اسٽيج جي طرف وڌي ۽ پوءِ پيهه پيهان ٿي پئي ۽ انهيءَ تقريبن جي اهميت جي لحاظ کان سيڪيورٽي

انتظام هيٺ مٿي ٿي وڃن. هن انهيءَ سان اتفاق نه ڪيو ۽ چيو ته فوجي پريڊن جي تقريبات پر به معائنو ڪندڙ آفيسر وچ ۾ ئي رکيا ويندا آهن. اسان ٻڌايو ته انهن تقريبن ۽ هن تقريب ۾ فرق آهي، پر اعليٰ عهديدارن جي حڪمن جي تعميل ڪرڻي پوندي آهي. تنهنڪري عين وچ ۾ هڪ اسٽيج تيار ڪيو ويو جتي پوءِ تقريب ٿي جن اها تقريب ٽيليفويزن تي ڏني، تن کي ياد هوندو ته سمورا انتظام درهر برهم ٿي ويا ۽ ماڻهن جي سمنڊ سموري جوڙجڪ کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏيو. اهڙي موقعي تي طاقت جو استعمال ڪونه ڪرڻو هوندو آهي، تنهنڪري تمام مشڪل سان صدر کي تحفظ فراهم ڪيو ويو.

ظاهر آهي ته اهڙي قسم جي بدنظمي کي وفاقي حڪومت نظر انداز نٿي ڪري سگهي. وفاقي حڪومت هڪ انڪوائري ڪميٽي ٺاهي ته جيئن انهيءَ جي ذميداري مقرر ڪري سگهجي. اسان مان چئن چئن يعني ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر، ڪميٽي آڏو اسان پيش ٿياسين تنهن ۾ نگران ڪميٽي جا ڪجهه شناسا ڇهرا به هئا، اسان جي فيصلن کي رد ڪرڻ کان پوءِ هاڻي هو انهيءَ ۾ غلطي جي نشاندهي ڪرڻ ۽ اسان کي مورد الزام قرار ڏيڻ لاءِ وينا هئا، مون کين ٻڌايو ته اسان کان پڇڻ بدران هو پاڻ ذميداري ڇو نه ٿا قبولين. هنن جي مجموعي فتويٰ پر اسان جوابدار هئاسين. اسان کي اهڙي فتويٰ جي ڄاڻ هئي. بهرحال، انهيءَ جي ٻن ڏينهن کان پوءِ اسان کي معلوم ٿيو ته وفاقي حڪومت اسان کي نه پر ضلعي انتظاميه کي جوابدار ٺهرايو آهي. انهيءَ معلوم ٿيڻ تي اسان کي ڏاڍي جرئت ٿي، پر ستت ئي اسان کي خبر پئي ته اهو سمورو ڪم صدر پاڪستان پاڻ ڪيو هو، جنهن غير جانبداران طور انهيءَ باري ۾ انڪوائري ڪرائي ۽ پوءِ پاڻ انهيءَ جو فيصلو ڪيو. اهو اسان جي لاءِ وڏي سک ۽ اطمينان جو ڪارڻ هو ڇاڪاڻ ته اهڙين حالتن ۾ سچ ڊهجي ويندو آهي ۽ جڏهن اهو ظاهر ٿيندو آهي ته تيسرائين گهڻي دير ٿي ويندي آهي.

مسٽر ڀٽو ڏاڍو محنتي، تمام اهل ۽ نتيجو خيز ماڻهو هو. ڪمشنر راولپنڊي جي حيثيت ۾ مون کي اڪثر ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پوندا هئا. اڪثر هو مون تي ناراض ٿيندو رهندو هو. بهرحال انهيءَ ۾ چڱائي اها هئي جو اها ناراضگي صرف زباني ٿيندي هئي ۽ اها اوڙي مهل ٿيندي هئي جڏهن اسان ٻه هوندا هئاسون.

نيٺ آءُ اهڙو مايوس ٿي ويس جو آءُ ڊگهي موڪل وٺڻ جو سوچڻ لڳس. تنهنڪري مون پنهنجي زال سان صلاح ڪئي ته وزيراعظم عموماً مون کان ناراض رهي ٿو تنهنڪري انهيءَ کان بچڻ جو طريقو اهو آهي ته نوڪري ڇڏي ڏجي. هن اهو ٻڌي اهڙي ڳالهه چئي جنهن مون کي اطمینان ڏياريو. هن چيو ته فرض ڪر ته هو تو سان ايترو ناراض آهي ته ڇا تنهنجي نوڪري ڇڏڻ سان هو خوش رهي سگهندو؟ هڪ گهمري وزيراعظم ٽيڪسلا جي هڪ صوبائي ميمبر سان ڏاڍو ناراض ٿيو جيڪو ملاقات جي مقرر وقت تي ڪونه پهتو. مون کي چيو ويو ته هن کان انهيءَ غفلت، ڪوتاهي ۽ حڪم عدولي جو سبب پڇيو وڃي. منهنجي فوري انڪوائري مان خبر پئي ته اهو پارٽيءَ جي اندر گروپن جي ويڙهه جو نتيجو هو. اسان ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر هو ڪونه مليو ڇاڪاڻ ته هو لاهور هليو ويو هو. مسٽر ڀٽي مون کان انهيءَ جي باري ۾ پڇيو پر بدقسمتيءَ سان مون کي ورندي ڏيڻ لاءِ ڪجهه به ڪونه هو. جواب ۾ ڀٽو صاحب ڏاڍو ناراض ٿيو.

پني ڏينهن هو لاهور ويو جتي گورنر پنجاب جي ذريعي ٻنهي گروپن جي وچ ۾ خوش اسلوبيءَ سان ٺاهه ٿي ويو. وزيراعظم مطمئن ٿي ويو ۽ مون کي لاهور مان ئي نياپو مليو ته آءُ انهيءَ معاملي ۾ اڳتي نه وڌان. اها ڳالهه منهنجي لاءِ اطمینان بخش هئي. پر منهنجي دماغ ۾ اها ڳالهه گهر ڪري ويئي هئي ته وزيراعظم کي اهو شڪ آهي ته آءُ انهيءَ معاملي ۾ پنٿي هتي ويو هئس. غالباً ائين ئي هو پر انهيءَ جو ٻيو ڪارڻ هو. ٻن مهينن کان پوءِ غالباً اپريل 1974ع ۾ مون کي پنجاب جو چيف سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. آءُ پنهنجي نئين عهدي جي چارج وٺڻ

کان اڳ ۾ وزيراعظم سان قومي اسيمبليءَ جي چيمبر ۾ مليس. مون موقعي کي غنيمت ڄاتو ۽ وضاحت خاطر ايم پي اي جو ذڪر ڪيم جنهن تي چيائين:

”ان کي وساري ڇڏي، جيتوڻيڪ تو گورنر جي چوڻ تي ان تي قدم نه کنيو پر آءُ توکي ان جو ذميدار قرار نٿو ڏيان.“

وضاحت جي طور مون کيس ٻڌايو ته اهو گورنر جي هدايتن تي ڪونه ٿيو هو ۽ نه وري گورنر، وزيراعظم جي هدايتن کي رد ڪري سگهيو ٿو. مون دل ۾ چيو ته مون کيس ڪجهه چوڻ چاهيو. سو مون پنهنجي ذميداري قبول ڪندي ٻڌايو ته مون انهيءَ ڪري ڪو ٽڪڙو قدم نه کنيو ته پارٽيءَ جي اندر ٻن گروپن جي اختلافن ۾ هڪ ايم پي اي جي خلاف قدم کڻڻ خود وزيراعظم (جيڪو پاڻ پيپلز پارٽيءَ جو چيئرمين هو) جي مفاد وٽان ڪونه هو.

”اهو ڪو صحيح مقابلو ڪونه ٿئي ها.“ انهيءَ جملي سان مون پنهنجي ڳالهه ختم ڪئي.

”تنهنجي ڳالهه مان سچ بڪي ٿو.“ وزيراعظم چيو. اها ڳالهه بعد ۾ ظاهر ٿي ته هن منهنجي ڳالهه تي اعتبار ڪيو ۽ تڏهن هن اڃا مون کي وڌيڪ ذميداريون ڏنيون.

سال 1974-75ع ۾ سرحد ۾ امن امان جي صورتحال واقعي ڏاڍي خراب ٿي ويئي هئي. بمب جا ڌماڪا ۽ دهشتگردي روزمره جو معمول ٿي ويو هو. انهن ئي واقعن دوران فيبروري 1975ع ۾ حيات محمد خان شير پاڻو مري ويو هو. انهيءَ جي نتيجي ۾ صوبائي حڪومت کي معطل ڪري گورنر راج لاڳو ڪيو ويو ۽ مون کي اتي چيف سيڪريٽري ڪري موڪليو ويو.

منهنجي چارج سنڀالڻ جي چند ڏينهن اندر وزيراعظم پشاور آيو ۽ هن جي پهچڻ جي ٿوري دير ۾ هڪ خاص ملاقات ۾ مون پنهنجون فوري ذميداريون پڇيون.

”امن امان جي بحالي، هر قيمت تي، توکي منهنجي پوري حمايت حاصل هوندي پر مون کي نتيجا ڪپن.“ وزيراعظم چيو. هيٺ ڏنل واقعو انهيءَ جو ثبوت آهي ته هن کي سچ سچ امن امان جي بحالي گهري هئي. هڪ وفاقي وزير جا دورا اسان لاءِ ڏکيا پوندا هئا. صوبه سرحد ۾ هو جيڪي عوامي جلسا ڪندو هئو تن ۾ تقرير اسان اتي ڪشيدگي پيدا ٿيندي هئي ۽ هارين ۽ زميندارن جي درميان چڪتاڻ جو سبب ٿينديون هيون. اسان کيس روڪڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر ڪو فائدو نه ٿيو. تنهنڪري جڏهن هو ٻئي ڀيري پشاور آيو ته آءٌ وٽس ويس ۽ کيس چيم ته سندس عام جلسو مسوخ ڪيو آهي تنهنڪري هو اوڏانهن ويڃڻ جي تڪليف نه ڪري هو ڏاڍو پريشان ٿي ويو ۽ احتجاج طور فوراً اسلام آباد موٽي ويو.

ستت ٿي مون کي اسلام آباد ۾ وزيراعظم سان هڪ ملاقات لاءِ سڏيو ويو. جتي اهو معزز وزير به موجود هو. مون اها صورتحال سمجهائي، جنهن هيٺ مون اهو عام جلسو منسوخ ڪيو هو، مون انهيءَ وزير کي ٻڌايو ته امن امان کان سواءِ آءٌ سندس پوري عزت ڪريان ٿو. وزيراعظم مون کي تمام غور سان ٻڌو ۽ ان کان پوءِ چيائين ته آءٌ انهيءَ قدم کڻڻ کان اڳ وزير کي ٻڌايان هئا. هن بهرحال وزير کي چيو ته جيستائين وزير تعاون نه ڪندا تيستائين امن امان ڪيئن بهال ٿيندو. جڏهن اهو وزير هليو ويو ته وزيراعظم مون کي چيو ته جنهن طريقي سان صورتحال ڪنٽرول ۾ آندي وئي آهي، ان تي هو ڏاڍو خوش هو. آءٌ اهڙي ڪارروائي شروع ڪرڻ تي ڏاڍو خوفزدہ هئس، پر وزيراعظم جي واتان واکاڻ ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس. هو ڪابينه جي رڪن طرفان احتجاج جي باوجود پنهنجن لفظن تي قائم هو.

سرحد ۾ اهڙا قبائلي علائقا آهن جن جي رهڻي ڪهڻي هڪ ٻئي کان ڌار آهي. نومبر 1976ع جي پهرين هفتي ۾ وزيراعظم انهن علائقن جو دورو ڪيو ۽ مهمند، ڪرم اوڪرڙي ۽ ڏکڻ وزيرستان ويو. هو انهن قبائلي علائقن جي بنهه وچ ۾ ويو ۽ اتي ماڻهن کي خطاب ڪيائين. سيڪيورٽي

جي معاملي ۾ هو بنهه بي خطر ۽ بهادر شخص هو ۽ اها ڳالهه ڪنهن جي تصور ۾ نه اچي نٿي سگهي. هو سچ پچ انهيءَ ۾ يقين رکندو هو ته ”ملڪ“ سسٽم ختم ڪري ماڻهن سان سڌو سنئون رابطو قائم ڪجي. اڳتي هلي هن جو خيال هو ته اتي بالغ راءِ رهي رائج ڪجي. هڪ اهڙو خواب جنهن جي تمبير اڄ تائين ڪانه ٿي سگهي آهي. اتي جا ماڻهو ۽ انتيليڊنس ادارا اڃا تائين هن جي جرئت کي ياد رکيو اچن.

ایک نعرہ بنا ہے اس کا لہو

حبیب جالب

مستری تو قتل کیو ویو ہو. هن شہادت جو در جو پاتو. اهو دراصل
پاکستان پر آزادی انسانیت ۽ جمہوریت جو قتل ہو.
آء سائس پھریون گھمرو انھیء وقت ملیس جڈهن هو ایوب خان
جی حکومت مان استعیفی ڈٹی آیو هو. ان وقت عام افواہ هئا ته ایوب
چاهيو ٿي ته هو بنه سیاست ٿي چڙي وڃي، بلڪ ملڪ به چڙي وڃي.
ان وقت مون هڪ نظر لکيو جيڪو هن ريت آهي:

دست خزاں میں اپنا چمن چھوڑ کے نہ جانا

آواز دے رہا ہے وطن، چھوڑ کے نہ جانا

تیرے شریک مال میں منصور اور بھی

سوئی دارو رسن چھوڑ کے نہ جانا

کچھ تیری ہمتوں پہ بھی الزام آئے گا

مانا کہ راستہ ہے گنہگار چھوڑ کے نہ جانا

اے ذوالفقار تجھ کو قسم ہے حسین کی

کہ احترام رسم کن مجھوڑ کے نہ بانا

جنهن ڏينهن تي اهو نظر نواڻي وقت ۾ ڇڄيو ان ڏينهن اخبار پنجنين ريغي ڪاپي وڪامي. مسٽر ڀٽو پنهنجو وڙ ڪري مون سان ڪافي هاڻوس ۾ ملڻ آيو. هن ۾ اها خوبي هئي ته هو ماڻهن سان براءِ راست ملندو هو. سبب اهو هو ته هو هم وقت ۽ هم جھت سياستدان هو. هو ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ويندو هو. هر گھر جي در تي ٺڪ ٺڪ ڪري ماڻهن سان ملندو هو. هو ماڻهن جا ڏک سور ٻڌندو ۽ انهن کي پنهنجي دل تي محسوس ڪندو هو. هو مزدورن، ڪڙمين ۽ ڪاسبين جا اهڃ ٻڌي انهن جو آواز بڻجي ويندو هو. اسان جي ملڪ ۾ جتي وڏيرا ۽ جاگيردار ڪڏهن به پير پري غريبن وٽ ڪونه ويا، مسٽر ڀٽو انهن وٽ سياري جي ٿڌين راتين ۽ اونھاري جي ٿڪندڙ ڏينهن ۾ هليو ويندو هو ڇاڪاڻ ته هو مختلف هو. هن اديبن، شاعرن ۽ دانشورن سان رابطو رکيو ۽ اسان جو دوست ۽ سرپرست بڻجي ويو.

انھن ڏينھين لارڪاڻي ۾ هڪ مشاعرو منعقد ڪيو ويو. منتظمين چاهيو ٿي ته ڪو شاعرن جي ميزباني جا فرائض سرانجام ڏئي. مسٽر ڀٽي تمام خنده پيشانيءَ سان مون کي ۽ فيض صاحب کي سڏائي پاڻ وٽ ترسايو. اسان کي هن سان ڪيترن ئي مسئلن تي گفتگو ڪرڻ جو موقعو به مليو. آءٌ هن سان تاشقند معاهدي واري نڪتہ نظر تي متفق ٿيس، جيتوڻيڪ آءٌ ان وقت ۽ اڄ به ڀارت سان امن جو حامي آهيان. فيض صاحب ڳالهائين رهيو هو ته ڀٽي صاحب پنهنجو خيال معلوم ڪيو. مون چيو ته ٻه وڏا ڳالهائين رهيا هئا. آءٌ خاموش رهڻ پسند ڪندس. آءٌ ماڻ ڪري پنهني کي ٻڌندو رهيس، آءٌ ايوب خان جو حامي هرگز ڪونه هئس، تنهنڪري اسان جي آخري اميد ڀٽو ٿي هو.

ڪالهه اسان ڀٽي جي حمايت ڪئي هئي، اڄ اسان سندس ڏيءَ بينظير سان آهيون. هوءَ به اسان جي اميد جي تمثيل آهي. اسان انهيءَ

سلسلي ۾ خوش نصيب آهيون ته اسان وٽ اهڙو ليڊر آهي جيڪو قتل، ڌڪاين، تڪليفن جي باوجود بي ڊپو ۽ پرعزم آهي. هوءَ پنهنجي پيءُ ۽ پيءُ جي قتل، پنهنجي ۽ پنهنجي مڙس جي نظر بنديءَ جي باوجود خوش ۽ مطمئن آهي. آءُ کيس سندس صبر ۽ جرئت تي سلام ڪريان ٿو. آءُ هتي انهيءَ نظر جون چند مصرعون پيش ڪريان ٿو جيڪو ڀٽو مرحوم کي تمام گهڻو وڻندو هو.

نظره ٻه زردارون کي گرتي، ٻولي ديوارون کي
صدئين کي پيارون کي، نظره ۾ اسلام نهيں۔

ساري زمين کي گهيريءَ ٻولِي ۾ آڙ چند گهرائِي کي
نامِ نبِي کي لِينِيءَ والِي الفت سِي بيگانِيءَ کي
نظره ٻه نونخارون کي، رنگ رنگي کارون کي
امريڪه کي پيارون کي، نظره ۾ اسلام نهيں۔

مون اهو نظم هڪ عام جلسي ۾ پڙهيو جنهن تي مون کي نظربند ڪيو ويو. مسٽر ڀٽي منهنجي لاءِ وڪيلن جو انتظام ڪيو ۽ کين هدايت ڪئي ته نه صرف منهنجي مدد ڪن پر منهنجي ضمانت به ڪرائين. مون کي ياد آهي ته جڏهن ڀٽي صاحب کي گرفتار ڪيائون ته بيگم ڀٽو مون کان پڇيو ته ”جالب پائي، هو وري کيس ڇڏيندا؟“ جنهن تي مون ورائيو: ”اسان زنجيرون توڙي ڇڏينداسون، اسان جيل جون ديوارون ڊاهي وجهنداسين، پر کيس واپس آڻينداسين.“
مون کي فخر آهي ته بيگم ڀٽو مون کي پيءُ ڪري سڏيو. آءُ ته فقير آهيان۔ هڪ عام فقير.

ڀٽي جي ڌيءَ، مون لاءِ ائين آهي جيئن منهنجي پنهنجي ڌيءَ، مون کي محترمہ بينظير ڀٽو ۾ تمام گهڻيون اميدون آهن. هن کي عوام جي اهنجن ۽ ڏکڻ جي پوري خبر آهي. خدا شال کيس وڏي جمار ڏئي ۽

ڪيس پنهنجي امان ۾ رکي. پاڪستان جا ماڻهو ساڻس محبت ڪن ٿا ۽ موت ۾ هو به ڪين چاهي ٿي. سندن مسئلا حل ڪرڻ گهري ٿي. مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته ليڊر اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ ڇو عام ماڻهو کي وساري ڇڏين ٿا. مون کي اها به ڳالهه نٿي سمجهه ۾ اچي ته هو ماڻهن جي خدمت ڪرڻ ۾ پاڻ کي ڇو بيوس سمجهن ٿا. غير ضروري ۽ غير پيداواري شين تي ايترو خرچ ڪيو وڃي ٿو. هيڏي ساري فوج کي رکڻ جو ڪو ضرور ڪونهي، جنهن جي ليڊرشپ اڌ ملڪ وڃائي ڇڏيو ۽ ماڻهن جو استحصال ڪيو.

هڪ گهمري ميان محمود علي قصوريه ڀٽي صاحب کي چيو ته جالب صاحب، پيپلز پارٽي جي ورڪنگ ڪاميٽي جو رڪن آهي تنهنڪري ڇو نه ڪيس ايم اين اي جي تڪيٽ ڏني وڃي، جنهن تي ڀٽي صاحب ڪيس چيو: ”توڪي سفارش ڪرڻ جي ضرورت ڪونهي. هو منهنجو دوست آهي. آءٌ پاڻيهي هن جي انتخابي مهر هلائيندس. آءٌ اتي وڃي تقريرون ڪندس ۽ هن لاءِ فنڊ ڪنو ڪندس.“

مون کي انهيءَ جي آرزو ڪونهي. منهنجي صحت اڳ ۾ ئي ڪرڻ شروع ڪري ڏنو آهي. هاڻي آءٌ صرف پنهنجي ڏيڻءَ بينظير لاءِ دعا ڪري سگهان ٿو. الله ڪيس پاڪستان جي دشمنن کان پناهه ۾ رکي. منهنجو يقين آهي ته سندس دشمنن جي هاڻي پڄاڻي ٿيڻ واري آهي ۽ بينظير وري سياسي اُفق تي روشن ستاري وانگيان چمڪندي

ٺوٺا ٻه کمال آسمان کا بادو

اک نعره بنا ٻه اس کا لو

ثابت هوا دهرکن دهرکن پر وه شخص حکومت کرتا تھا

لڙتا تھا اپنے جيوں سے، ہم سے تو محبت کرتا تھا۔

آئين جي تياري جو مسئلو اڃا اڻ نبريل آهي. اسان کي اڃا آئيني بحران مان نڪرڻو آهي. پوري ملڪ جا ماڻهو ۽ پورو ملڪ انهيءَ بحران ۾ لتڪيل آهن.

جيڪڏهن قائداعظم جيئرو هجي ها ته هو پاڻ آئين ٺاهي ها. جيڪڏهن ڀتو زنده هجي ها ته اسان گهڻيون تبديليون ڏسون ها. پر هنن کيس ماري ڇڏيو ته متان هو اهي ڪم ڪري نه وجهي. هنن ته صرف پنهنجي حڪومت چاهي ٿي. آءٌ. ٽوني جهڳڙن جي خلاف آهيان ڇاڪاڻ ته انهن سان اسان جا گهر تباھ ٿين ٿا. عجيب ستم آهي ته جيترو خوبصورت ملڪ آهي اوترو ئي گندا ماڻهو ان تي حڪومت ڪن ٿا. انهن اڻ سڌريل ماڻهن کان ملڪ کي بچائڻ جو واحد طريقو آهي ته پوري قوم پنهنجي ليڊر بينظير ڀٽو جي اڳواڻيءَ ۾ متحد ٿي وڃي.

هاڻي هڪ نظر لکان ٿو جيڪا بينظير جي والد کي ڏاڍي وڻندو

هو:

ديپ جس کا محلات ہی میں پلے
 چند لوگوں کی خوشی کو لے کر پلے
 دو جو سائے میں ہر مصلحت کے پلے
 ایسے رستوں کو رخ بی نور کو میں نہیں مانتا نہیں جانتا۔
 میں بھی نائنت ہوں نہیں تجھتہ دار سے
 میں بھی منصور ہوں کہ دو اغیار سے
 کیوں ذراقی ہو زندان کی دیوار سے
 ظلم کی بات کو محل کی رات کہ میں نہیں مانتا، میں نہیں جانتا۔

هن ۾ تاريخ آباد آهي

محمود شام

”ٻڌ، سائمن! آءُ اڃا قتل ڪونه ڪيو ويو آهيان.“
هي پيرس جو ذڪر آهي. وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو اقتدار ۾
اچڻ کان پوءِ پيرس ۾ پنهنجي پهرين پريس ڪانفرنس ڪري رهيو
هو. هتي اسان واشنگٽن وڃڻ لاءِ ترسيا هئاسين.
ڀٽي جو جملو ٻڌي واشنگٽن پوسٽ جو نمائندو لوڻي سائمن
چرڪي ويو. مسٽر ڀٽو هن جي تقريباً هڪ سال اڳ ڇپيل هڪ
رپورٽ جو حوالو ڏيئي رهيو هو جنهن ۾ چيل هو ته چند مهينن اندر ڀٽو
صاحب هڪ غير فطري موت سان همڪنار ٿي ويندو. لوڻي سائمن کي
ڪيترن ئي ٻين آمريڪي اخبار وارن وانگيان شايد ڪن ايشيائي
ليڊرن جي قتل جي ڄاڻ هجي.
غالباً هو انهيءَ جوان وقت جواب ته نه ڏئي سگهيو پر هو درست
ضرور هو. اهو غير فطري موت آيو پر ڪجهه سال دير سان. شهيد
ذوالفقار علي ڀٽو جي عادت هئي ته هو پريس ڪانفرنس کان اڳ چند
مخصوص اخبار وارن سان ضرور ڳالهائيندو هو. جيئن پيرس ۾ ڪيو

هٽائين. هو هميشه انهن خبرن جو ذڪر ڪندو هو جيڪي ڀٽو مڪمل طور پڙهندو هو. صدر يا پرائيمر منسٽر پنهنجي حيثيتن ۾ هو اخبار نويس سان سڌو تعلق رکڻ پسند ڪندو هو. خواهه انهن خبرن کي ناراض ٿيندو هجي يا پسنديدگيءَ جو اظهار ڪري هو ڪڏهن پڻ آءُ ڊي يا پريس سيڪريٽري کي استعمال نه ڪندو هو.

عام طور تي هو پاڪستان ۾ پريس ڪانفرنس ڪندي پاڪستان ٽائيمس واري سينيئر اخبار نويس مسٽر ايڇ ڪي برڪي سان مخاطب ٿيندو هو. هن جا ڪالمر حڪومتي مشنيري تي ٺڪڻهه چيڻي ڪندا هئا. پر مثبت طريقي ۾. جڏهن ته صدر ڀٽو هن جي لکڻين کي پسند ڪندو هو ته انفارميشن جو وزير ۽ پيا وزير سڌائين مٿس ٺڪڻهه چيڻي ڪندا هئا.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو تمام صاف شخصيت جو مالڪ هو جيڪو انتظام ۾ سختيءَ جو قائل هو ۽ سياسي لحاظ کان دورانديشي کان ڪم وٺندو هو. هن جو پنهنجو نڪتو نظر ۽ نظريو هو. هن جي اڳيان هڪ خواب هو هڪ اهڙو خواب جنهن ۾ خوشحال تر پاڪستان. هڪ مضبوط ۽ خودڪفيل پاڪستان جو نمونو ڏنل هو. هو هميشه معاشي بيداري تي زور ڀريندو هو. هن جي آرزو هئي ته ملڪ ۾ اقتصادي حالت سڌري صحافت وڌي ويجهي. هو هميشه سينيئر اخبار وارن کي انهيءَ تي راغب ڪندو هو ته هو اقتصادي رٿن کي ڏسن ۽ ساڻس انهن تي پنهنجن لکڻين ۾ ٽيڪا ٽپي ڪن. هن جو يقين هو ته انهيءَ سان ماڻهن ۾ معاشي سجاڳي پيدا ٿيندي.

ماضي جي حڪمرانن ۽ اهي جيڪي هن کان پوءِ آيا. تن جي برعڪس ڀٽو واحد حڪمران هو جنهن وٽ ملڪ جي معاشي زندگيءَ جو عڪس هو جنهن ۾ روشن ۽ اونڌاها ٻئي پهلو ڏيکاريل هئا. هن وٽ انهيءَ جو صاف نقشو هو ته انهيءَ تي ڪيئن عمل ڪندو. بدقسمتي اها آهي ته هن کي ڪڏهن به معاشي مهارت جي زاويي کان ڪونه ڏٺو ويو ۽ نه وري هن جي معاشي پروگرامن کي حقيقت پسندانہ ۽

غير جانبدارانہ نگاهہ کان ڏٺو ويو. هن اهڙي وقت ملڪ جون واڳون سنڀاليون هيون، جڏهن ملڪ 13 سالن جي ڊگهي عرصي تائين فوجي حڪمرانن جي معاشي پاليسين جي ڪري غير متوازن اقتصاديات جو شڪار ٿي چڪو هو ۽ جنهن ۾ منافع خور صنعتڪار پنهنجي دولت کي ٻاهرين ملڪن ۾ موڪلي چڪا هئا ۽ هزارين مزدور ڪتل ڪارخانن کي ڇڏي بيرزگار ٿي چڪا هئا. انهيءَ پس منظر ۾ ڪراچي جي سائيٽ ۾ پوري صنعت کي حڪومتي ڪنٽرول ۾ وٺڻ يا ٻين لفظن ۾ قومي ملڪيت ۾ وٺڻ ان جو واحد حل هو. جڏهن قومي ملڪيت ۾ وٺڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو ته هزارين مزدورن شڪ جو ساهه کنيو. جڏهن ته چند صنعتڪارن کي انهيءَ تي ڪاوڙ لڳي.

قومي ملڪيت ۾ وٺڻ واري پرويسيس جو غير جانبدارانہ تجويز ان کي وڌيڪ ئي صحتمند پرويسيس سڏيندو، پر هڪ عام ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ آءٌ مڃان ٿو ته ان سان مزدورن، صارفين ۽ ٻين طبقن ۾ اعتماد بحال ٿيو. هڪ طرف مزدور نئين جذبي سان ۽ ولولي سان ڪم ڪرڻ لڳا ته ٻئي طرف پيشه ورانه ماهر ۽ هنرمند ان ۾ وڌيڪ دلچسپي سان ڪم ڪرڻ لڳا. اهي ٽيڪس جيڪي ڪيتري عرصي کان ڪارخانن مان اچڻ بند ٿي ويا هئا، سي وري اچڻ لڳا. صنعتي ميدان ۾ خاندانن جي ڪنٽرول جي بدران پيشه ورانه صلاحيتن جو وري مظاهرو ٿيڻ لڳو. ڪيترائي ماهر جيڪي پاڪستان ڇڏي ويا هئا سي موٽي اچي وطن جي خدمت ڪرڻ لڳا.

پاڪستان اسٽيل ملز جو قيام هڪ خواب هو پر ان کي حقيقت جو روپ ڏيڻ هڪ جذباتي فيصلو ڪونه هو. خدا هن کي توفيق ڏني ته هو انهيءَ بنيادي نوعيت جي صنعت کي نه صرف قائم ڪيو بلڪ پنهنجن ئي هٿن سان ان کي شروع ڪرايو. جنهن ڏينهن ان جو افتتاح ٿيو ان ڏينهن مون هن جي اکين ۾ هڪ عجيب قسم جي چمڪ ڏٺي، جيڪا شايد خاموشيءَ سان چڻي رهي هجي ته هن رڻ پٽ ۾ هيڏي

بنيادي نوعيت جي انڊسٽري هڪ خواب جي تڪميل آهي. ان جي ڀر ۾ رپورٽ فاسر هن جي آڏو ڀيو خواب هو.

شهيد ڀٽي کي ڪراچي جي جغرافيائي ۽ معاشي اهميت جي ڄاڻ هئي، تنهنڪري هو ان کي هڪ اهڙي بين الاقوامي اهميت جي زبردست اقتصادي ۽ صنعتي مرڪز بڻائڻ لاءِ آڻيو هو جنهن ۾ سموريون جديد سهولتون موجود هجن.

هو ئي پهريون ليڊر هو جنهن نار جي رياستن کي پاڪستاني انفرادي قوت گهراڻن لاءِ آماده ڪيو جنهن پاڪستان کي غير ملڪي زرمبادل ڪمائڻ جو هڪ وڏو ذريعو فراهم ڪيو. ماڻهن کي ياد هوندو ته ان وقت تمام ٿورن پاڪستانين کي پاسپورٽ حاصل هوندو هو. ان جي بدران ڀٽي صاحب حڪم ڪيو ته پاسپورٽ جي اجراء تان سموريون پابنديون هٽايون وڃن ته جيئن پاڪستاني سولائيءَ سان ٻاهرين ملڪن ۾ وڃي بهترين روزگار جي تلاش ڪن. انهيءَ پاليسيءَ جي نتيجي ۾ بيمار ٽيڪسٽائيل ملز جي هزارين بيروزگار مزدورن کي ڪويت، ذبئي، سعودي عرب ۽ ٻين خليجي رياستن ۾ وڃي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو ۽ هو پنهنجي خاندانن جي پلائي سان گڏ پاڪستان جي حالت به بهتر ڪرڻ لڳا.

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته شهيد ڀٽو چونڊو هو ته هو هر ڳوٺ کي بجلي جي روشنيءَ سان منور ڏسڻ گهري ٿو. اقتصادي ماهر ان جي موت ۾ چوندا هئا ته انهيءَ رٿا تي ايترو خرچ ايندو جو حڪومت ڀري نه سگهندي ڀٽو صاحب اهو ٻڌي چونڊو هو ته جيڪي به خرچ ايندو پر آءُ انهن اونداهين گهٽين کي بجليءَ سان روشن ڏسڻ گهران ٿو. ”آءُ سعودي عرب، ڪويت وڃي کانئن گهريل رقم وٺي ايندس.“

هن جي ترجيحات ۾ انسان ذات جي پلائي سڀ کان مٿانهين هئي. واپڻا جا ماڻهو ان جي گواهي ڏيندا ته هو ڪيئن سنڌ، بلوچستان، سرحد ۽ پنجاب جي ڏورانهن ڳوٺن تائين بجلي نيٽ ۾ دلچسپي وٺندو هو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو زرعي شعبي ۾ اضافي اُپت ۾ خاص طور تي دلچسپي وٺندو هو. ڪيترائي پروگريسو آبادگار اڄ به ياد ڪندا هوندا ته ڪيئن زبردست اُپت لاهڻ ۾ ان جي لاءِ جديد طريقا ڪتب آڻڻ ۽ برآمد لاءِ باغات لڳائڻ جي ترغيب ڏيندو هو.

سال 1970ع وارين چونڊن واري مهه دوران مون کي سائس گڏ پنجاب ۽ سنڌ ۾ وڃڻ جي سعادت حاصل آهي. گهڻو ڪري آءٌ ساڳي ڪار ۾ هوندو هوس. هو گهڻو ڪري ڊرائيور سان گڏ اڳئينءَ سيٽ تي ويهندو هو ۽ اميدوار ۽ آءٌ پوئين سيٽ تي هوندا هئاسون. رات جو سفر وقت ڪار ريڊيو تي بي بي سي ۽ وائيس آف آمريڪا ٻڌندو هو ۽ پوءِ انتخابي ڪم تي گفتگو ڪندو هو. پر ڏينهن جو سفر ڪرڻ وقت هو رستي جي ٻنهي پاسن تي فصل ڏسندو هو ۽ انهن بابت يعني بچ، پاڻ، پاڻي ۽ اُپت وڌائڻ جي طريقن بابت گفتگو ڪندو هو.

انهن ڏينهن بدين (ان وقت ضلعو ڪوٽه هو) ۾ زبردست برساتن جي ڪري فصل تباهه ٿي ويا هئا. انهيءَ دوران اسان انتخابي مهه تي پهتاسين. اسان کي برسات جي ڌٽڙيلن وٽ به وڃڻو هو. ويندي ويندي هڪ هنڌ ڀٽي صاحب ڊرائيور کي گاڏي روڪڻ لاءِ چيو. اوچتي بريڪ لڳڻ ڪري پورو قافلو بيهي رهيو پر ڪنهن به خيال ڪرڻ کان سواءِ ڀٽو صاحب هيٺ لهي تباهه ٿيل فصل ۾ ويو. هڪ سلو پٽيو ۽ پوءِ وري اچي گاڏيءَ ۾ ويٺو. اهو سڀ ڪجهه اوچتو ڪن پلڪ ۾ ٿي ويو. ان کان پوءِ هن انهيءَ تي ڳالهائڻ شروع ڪيو ته ڪيترو نقصان ٿيو آهي ۽ مستقبل ۾ فصلن کي سر جي تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي. اهو پٽيل پوتو ٿوريءَ دير کان پوءِ عام جلسي ۾ هن ڏيکاريو ۽ پوءِ اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ اهو سلو سندس ڪابينه جي ميٽنگن ۾ غير ملڪي بئنڪن، عالمي بئنڪن، ايشياڻي ترقياتي بئنڪ کان قرض وٺڻ لاءِ هميشه سندس دماغ تي چاٽيل رهيو. هن چاهيو ٿي ته سر ۽ ڪلر کي هميشه ختم ڪرڻ لاءِ آخري جنگ لڙي وڃي.

هو اهڙي قسم جو سياستدان هو جيڪو معاشي مسئلن جو

ڳوڙهيءَ طرح اڀياس ڪندو هو ۽ پوءِ انهن کي مستقل بنيادن تي حل ڪرڻ لاءِ سائنسي طريقن کي اختيار ڪندو. رفتہ رفتہ هو پنهنجي منزل طرف وڃي رهيو هو. هو تاريخ ساز ماڻهو هو. هو تاريخ جي فيصلہ ڪن موڙ تي نمودار ٿيو. پوءِ تاريخ سان گڏ گم ٿي ويو.

هو تاريخ ۾ مقام حاصل ڪرڻ پري يقين رکندو هو. لڳي ٿو ته تاريخ هن ۾ رهڻ کي ترجيح ڏني. هڪ ڀيري چيو هئائين، ته هو فوج جي بدران تاريخ جي هٿان ختم ٿيڻ چاهي ٿو ۽ اڄ تاريخ هن کي پنهنجي اندر هڪ نمايان حيثيت ڏني آهي، جنهن کي هميشه سونهري لفظن ۾ ياد ڪيو ويندو آهي.

جڏهن هن سياست تي

نه ڳالهايو

ڊاڪٽر ڪامل راڄپر

مسٽر ڀٽو هڪ اعليٰ ذهانت جو مالڪ هو. دنيا جي ڪا طاقت هن کي حڪومت جي خلاف سڄ ڳالهائڻ کان روڪي نه سگهندي هئي. سال 1969ع واري مارشل لا ۾ ڪنهن به سياستدان کي ملڪ جي ڪنهن به تعليمي اداري ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڪانه هئي. ان وقت آءٌ لياقت ميڊيڪل ڪاليج اسٽوڊنٽس يونين جو جنرل سيڪريٽري هئس. خوش قسمتي سان مون کي ڪاليج يونين، اڪيڊمڪ ڪائونسل کان اجازت ڏياري ڇڏي ته يور لطف تي مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي کي بطور مهمان خصوص گهرايو وڃي. اها خبر سمورين اخبارن ۾ ڇپي. خبر ڇا ڇپي مارشل لا اختيار ٿي واري واري اچي ڀٽو صاحب تي زور ڀريو ته هو انهيءَ تقريب ۾ نه وڃي پر ڀٽي صاحب کين جواب ڏنو: ”جيسٽائين مون کي دعوت آهي، آءٌ ويندس ۽ تقريب ۾ ضرور شرڪت ڪندس.“

ان ۾ جڏهن ناڪامي ٿين، تڏهن مارشل لا وارن وري مون ڏانهن ۽ ڪاليج جي پرنسپال مرحوم برگيڊيئر ايس ايڇ اي گريڊيڙي ڏانهن رخ

ڪيو. پر اسان به دعوت واپس وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ 13 آگسٽ 1969ع تي ڀٽو صاحب ڪاليج پهتو ته صرف اسان جي ڪاليج ئي نه پر سموري شهر جي ڪاليجن سندس شاندار آجيان ڪئي. هر طرف آجيان ڪندڙ پر جوش شاگرد هئا. مارشل لا اختياري وارن کيس اڳواٽ چئي ڇڏيو هو ته هو سياست تي نه ڳالهائين، هو پنهنجي تقرير ۾ شاھ عبداللطيف جي زندگي ۽ هن جي ڪلام تائين محدود رکندو.

مسٽر ڀٽي جو پنهنجو انداز هو. تنهنڪري هن تقرير جي شروعات ۾ ئي حاضرين کي ٻڌائي ڇڏيو هو ته کيس سياست تي نه ڳالهائڻ کان منع ڪئي ويئي آهي. پر ان سان گڏ هيءُ به چيائين: ”آءٌ سياسي جيوت آهيان، سياست منهنجي رت ۾ آهي، هو مون کي سياست تي ڳالهائڻ کان ڪيئن ٿا روڪي سگهن. اڄوڪي دور ۾ جيڪڏهن حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي هجي ها ته هو به ضرور ون يونٽ جي مخالفت ڪري ها ۽ پوءِ مارشل لا اختياري وارا هن کي به جيل ۾ وجهي ڇڏين ها.“

هي هئا اهي لفظ جن سان مسٽر ڀٽي تقرير جي ابتدا ڪئي. هن کي خبر هئي ته لفظن جي جڙاءُ ڪيئن ڪجي. ڪڏهن ڪڏهن هو اهڙي طنز ڪندو هو جو هن جي تقرير جو سمورو انداز بدلجي ويندو هو. ان کان پوءِ شاھ لطيف جي فلسفي جي اپٽار ڪندي هن حڪومت تي ٻنھ سخت تنقيد ڪئي ۽ بنا خطر حڪومتي فيصلن جا وڪا پڌرا ڪندو رهيو.

هيءُ هڪ تاريخي تقريب هئي ۽ غالباً پوري پاڪستان ۾ انهيءَ بندش واري عرصي جي پهرين سياسي تقريب هئي.

ڀٽي سمورا اهم فيصلا نهايت بيدپاڻي سان ڪيا ۽ ڪڏهن به انتهاپسنندن ۽ قومپرستن جي آڏو هٿيار ڦٽي نه ڪيا. سال 1972ع واري لساني فسادن تي هن نهايت بهادري سان ماڻهن کي پنهنجي اعتماد ۾ ورتو ۽ بيگناهه سنڌي ماڻهن جي قتل ۽ غارتگري ۽ لت مار جي ڪلم ڪلا

مذمت ڪئي. هن ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي ماڻهن کي خطاب ڪيو ڪيترن ئي هنڌن تي ماڻهن جي عام جلسن کي خطاب ڪيو ۽ پوءِ سنڌي ۽ مهاجرن سان ڌار ڌار ۽ پوءِ گڏجي ڳالهائين. هو ذهين هو. کيس ڳالهائڻ ايندو هو. کيس سٺا دليل وٺندا هئا. تنهنڪري ستت ئي ٻنهي ڌرين کي 1972ع واري لساني ٺاهه تي آماده ڪري ورتو. انهيءَ ٺاهه کان پوءِ ٻنهي ڌرين طرفان ڪا پيڪڙي نه ٿي ۽ 1977ع ۾ سندس حڪومت جي تختي اونڌي ٿيڻ تائين ڪو هڪڙو به پر تشدد واقعو نه ٿيو.

انهن لساني فسادن دوران مون هن کي ڪيترن وفدن سان ڳالهائيندي ۽ حيدرآباد ڊويزن ۾ عام جلسن کي خطاب ڪندي ڏٺو. اردو ڳالهائيندڙن ڏانهن منهن ڪري کين قيام پاڪستان وقت سنڌي ماڻهن جي مهمان نوازي ياد ڏيارين. هو کين وڏي واڪي چونڊو هو ته انهن ڳوٺاڻن ڪهڙو ڏوهه ڪيو جيڪي روزمره جي ڪم ڪار سانگي شهرن ۾ اچن ٿا. هن کين خبردار ڪيو ته اهڙيءَ طرح اردو ڳالهائيندڙ ٻنهن تناهه رهجي ويندا. ”اوهان پنهنجي ڀائرن جن اوهان کي خوش آمديد چئي، تن سان ظالماڻو طريقو ڇو ٿا اختيار ڪريو خدا جي واسطي لڪل هٿن ۾ ڪيڏن بند ڪريو.“

اهڙيءَ طرح سنڌين ڏانهن رُخ ڪري کين پنهنجي مهمان نوازي ۽ اسلام لاءِ محبت ياد ڏيارين ۽ انهن انتها پسندن جي مذمت ڪيائين جن جو مقصد پيپلز پارٽي حڪومت لاءِ تڪليفون پيدا ڪرڻ هو. هن انتها پسند قومپرستن کي به خبردار ڪيو ته هو خفيه هٿن ۾ ڪيڏي باهه تي تيل جو ڪم ڪري رهيا آهن. هن ماڻهن کي سيڪاريو ته پرامن بقاءَ باهمي جي اصولن مطابق زندگي گذارين، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ئي امن ۽ سک يقيني ٿئي ٿو. هن اردو ڳالهائيندڙ ماڻهن جي رويي تي افسوس ظاهر ڪندي چيو ته سنڌي برصغير جي قديم ترين زبان آهي ۽ قيام پاڪستان کان اڳ به اها زبان سرڪاري زبان هئي. هن کين ياد ڏياريو ته ڪوبه سنڌ جي زبان، ثقافت ۽ روايتون ختم ڪري نٿو سگهي ۽ ساڳي وقت سنڌين کي ياد ڏيارين ته جيڪڏهن هو قومي زبان جي اهميت

کي تسليم ڪن ته ڪوبه هنن جي زبان کي هيٺ نه ڪري سگهندو. ڳالهائيندي ڳالهائيندي هو هڪ هنڌ نهايت جذباتي ٿي ويو: ”آءٌ مسلمان ۽ پاڪستاني آهيان، پر پاڻ کي سنڌي سڏيندي ڪو شرم محسوس نٿو ڪريان. آءٌ فخر ڪريان ٿو ته آءٌ سنڌي ڄايو آهيان ۽ مرڻ تائين سنڌي رهندس. آءٌ سنڌ جي هر رهواسي کي يقين ڏياريان ٿو ته هو خواهه ڪهڙي به زبان ڳالهائيندو هجي، هن سان انصاف ٿيندو.“

مسٽر ڀتو وڏو ذهين ۽ داناءُ سياستدان هو. هو پهريائين عوام جي تربيت ڪندو هو، پوءِ سندن راءِ معلوم ڪندو هو ۽ ان کان پوءِ ڪو فيصلو ڪندو هو. ٻوليءَ جي فسادن ۾ هن پهريائين صبرتحال تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ ان جو حل ڳوليو. هن ڪلمر ڪلا جيئي سنڌ جي رهبر سائين جي ايمر سید ۽ مهاجرن پنجابي پٺاڻ محاذ جي نواب مظفر جي مذمت ڪئي. هن ٻنهي ڌرين تي واضح ڪري ڇڏيو ته ٻنهي کي گڏ رهڻو آهي. هن قسم جي ليڊرشپ اڄوڪي دور ۾ نظر نٿي اچي جيڪا ٻنهي ڌرين کي گڏ ويهاري ڳالهين ڪرائي. اهو هن جي ئي دانشمندي هئي، جنهن 1972ع واري لساني جهڳڙي کي خوش اسلوبيءَ سان حل ڪري ڇڏيائين.

1970ع جي چونڊن تي فتحمندي جو اظهار

1970ع وارين قومي اسيمبلي جي چونڊن دوران آءٌ ”ڊاڪٽرن کي هڙتال تي آڀارڻ“ جي الزام پر سرسري فوجي عدالت طرفان ڏنل ڇهن مهينن واري سزا، سينٽرل جيل سکر ۾ ڪاٽي رهيو هئس. هيءُ هڙتال مون پنهنجي ساٿي ڊاڪٽرن جي مدد سان بظاهر نوجوان ڊاڪٽرن جي مطالبن ميجرائٽ لاءِ ڪئي هئي، پر اصل ۾ اها هڙتال هڪ ڊڪٽيٽر جي خلاف نفرت جو اظهار هئي. مسٽر ڀتو پنهنجي انتخابي مهه دوران تقريرن ۾ منهنجو ذڪر عموماً ڪندو هو ۽ منهنجي آزاديءَ جو مطالبو ڪندو هو. جڏهن چونڊون مڪمل ٿيون ۽ پيپلز پارٽي اولهه پاڪستان ۾ واحد اڪثريت پارٽي چونڊجي ويئي ته پٽي صاحب مون کي تار

موڪلي جيڪا مون کي جيل جي سپرنٽينڊنٽ مسٽر اعوان ڏيڍ بجي رات جو پهچائي. عام طور تي جيلن جا سياسي وارڊ پنجنين بجي شام جو بند ٿي ويندا آهن. هن تار جو مضمون هن ريت هو:

”ڊاڪٽر ڪامل راڄپر، سينٽرل جيل سکر، عوام جي ڪاميابيءَ تي مهرباني ڪري منهنجي مبارڪباد قبول ڪريو. زيڊ اي ڀٽو لاڙڪاڻو“
اهڙن موقعن تي مسٽر ڀٽو ڪڏهن به ”منهنجي پارٽيءَ جي ڪاميابي، منهنجي ڪاميابي، اسان جي ڪاميابي“ جي بدران عوامي ڪاميابي چونڊو هو.

ڪامريڊ حيدر بخش پاران خراج عقيدت

سنڌ يونيورسٽي پراڻي ڪيمپس ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ کي باه لڳائڻ جي واقعي کان پوءِ ڀٽو صاحب حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽي ويو. ان دوري کان پوءِ مون کيس گذارش ڪئي ته معمر هاري ليڊر جناب حيدر بخش جتوئي جي مزاج پرسي ڪري، جيڪو ان وقت بستر علالت تي هو. هن انهيءَ تي اتفاق ڪيو ۽ اسان جتوئي صاحب جي گهر گاڏي کاتي وياسين.

جتوئي صاحب ڇاڪاڻ ته تمام ڪمزور ٿي ويو هو، تنهنڪري اٺن کان لاچار هو، تنهن هوندي به هن اتي ڀٽي صاحب جي آجيان ڪرڻ چاهي ٿي، پر ڀٽي صاحب کيس اٺن کان منع ڪري ڇڏي ۽ پاڻ سندس ڪت جي ايس تي ويهي رهيو. بهرحال ڪيڪارڻ کان پوءِ جتوئي صاحب ڀٽي صاحب کي چيو: ”نوجوان ليڊر آءُ اوهان جي اچڻ تي اوهان جو شڪر گذار آهيان، پر آءُ سمورا هاري، ڪڙمي، ڪاسبي اوهان جا هن ڪري وڌيڪ ٿورا ٿا آهيون جو اوهان ٿوري ئي وقت اندر اوهان هارين کي وڏيرن ۽ چوڌرين جي چنبي کان بچائي ورتو آهي. اهو ڪم جيڪو آئون قاضي فيض محمد سڄي ڄمار ۾ نه ڪري سگهياسين، سو ڪارنامو اوهان مختصر عرصي اندر ڪري ڏيکاريو. آءُ جدوجهد ڪندي ڪندي اسان پوڙها ٿي وياسين، پر اسان پنهنجو

مقصد حاصل نه ڪري سگهياسين. منهنجون دعائون اوهان سان آهن ۽ اسان مان هر هڪ اوهان تي ناز ڪري ٿو.“

هڪ پر خلوص هاريءَ جي طرفان، جنهن سرڪاري ملازمت ڇڏي سڄي جمار غريب هارين لاءِ تحريڪ هلائي، تنهن جي طرفان پتي صاحب لاءِ اهي لفظ وڏو خراج عقيدت هو.

ون يونٽ ۽ جيئي سنڌ

پارٽي ٺهڻ جي شروع وارن ڏينهن ۾ خاص ڪري 1968ع ۽ 1969ع دوران سنڌ ۽ ٻن ٻين نئين صوبن سرحد ۽ بلوچستان جي ماڻهن ۾ ون يونٽ جي خلاف ڏاڍو تاءُ هو. سائين جي ايمر سيد جيڪو هميشه پتي خاندان جي خلاف رهيو آهي، تنهن مسٽر پتي کي زير ڪرڻ لاءِ جيئي سنڌ جو هڪ پر ڪشش نعرو ڏنو ۽ پنهنجي نوجوان پوئلڳن جي ذريعي مسٽر پتي کان ون يونٽ بابت سندس نُڪتہ نظر جو پڇرائيندو رهيو. اهو ته صاف ظاهر هو ته پنجاب ون يونٽ جي حق ۾ هو ۽ مسٽر پتي جي پارٽي پنجاب ۾ گهڻي مقبول هئي. مسٽر پتي ڏاڍو دانشمند هو ۽ کيس هن حساس مسئلي جي نزاکت جي پوري ڄاڻ هئي، تنهنڪري هن سنڌ پيپلز پارٽي کي هدايت ڪئي ته هو جيئي سنڌ جي مخالفت نه ڪن ۽ جيئي پاڪستان سان گڏ جيئي سنڌ جا به نعرا بلند ڪن.

اهڙيءَ طرح هن پنهنجي قائدانه تدبير ذريعي نه صرف سائين جي ايمر سيد جي چال کي ناڪام بڻائي ڇڏيو پر پنجاب جي پيپلز پارٽي کي به احساس ڏياريو ته ون يونٽ ملڪ جي مفاد وٽان ڪونهي ۽ جيڪڏهن اهو جاري رهيو ته ملڪ کي خطرو پهچي سگهي ٿو. نتيجي طور پنجاب پيپلز پارٽي پهرين صوبائي پارٽي شاخ هئي، جنهن ون يونٽ جي خلاف ٺهراءُ پاس ڪيو جنهن کان پوءِ ٻين صوبائي شاخن به اهڙيءَ قسم جا ٺهراءُ پاس ڪيا. اهڙيءَ طرح ون يونٽ جي تابوت ۾ آخري ڪلي ٽوڪي، هيءَ تاريخي حقيقت آهي ته اهوئي هڪ اهڙو

سياسي قدم هو جنهن نيٺ ون يونٽ جو خاتمو آندو. انهيءَ هڪڙي قدم جي ڪري سنڌ جي ماڻهن جي اڃا به کيس وڌيڪ حمايت حاصل ٿي، ۽ هو ڀٽي صاحب جي قائدانه صلاحيتن جا وڌيڪ قائل ٿي ويا. جيئي سنڌ جو نعرو صرف سائين جي ايم سيد جي ملڪيت نه رهيو ۽ هر سنڌي جو نعرو بڻجي ويو. اهڙيءَ طرح سائين جي ايم سيد جا حربا ناڪام ٿي ويا ۽ ڀٽي صاحب جي تدبير ۽ مقبوليت آڏو هنن جي ڪا چال نه هلي سگهي.

مهاجر پنجابي پٺاڻ محاذ

ماڻهن کي ورهائي مٿن حڪومت ڪرڻ واري پراڻي سامراجي چال هلندي، حڪومت، مهاجر پنجابي پٺاڻ محاذ نالي هڪ تنظيم حيدرآباد جي نواب مظفر جي اڳواڻيءَ ۾ ٺهرائي، بدقسمتي هيءَ هئي ته هن تنظيم جو مقصد شهري ۽ ڳوٺاڻن ماڻهن جي درميان ويڇي کي وڌائڻ ۽ پولرائزيشن کي هٿي ڏيڻ هو. هئڻ ته ائين گهرجي ها ته انهيءَ تنظيم کي منڍ پر ٿي ڪچلي ڇڏجي ها، ۽ اُسرن جو موقعو نه ڏجي ها ڇاڪاڻ ته اها طئي ٿيل حقيقت آهي ته انتهاپسندي شديد انتهاپسندي کي جنم ڏيندي آهي.

مسٽر ڀٽو شروع کان ئي مهاجر پنجابي پٺاڻ محاذ ۽ نوجوان جيئي سنڌ محاذ جهڙين انتهاپسند تنظيمن جي خلاف هو. مسٽر ڀٽي سنڌين کي اڳي ئي مشورو ڏنو هو ته اهڙن هلڪن نعرن جو شڪار نه ٿين جن هن جي صلاح تي عمل ڪري 1970ع وارين چونڊن ۾ سائين جي ايم سيد کي رد ڪري ڇڏيو. پر بدقسمتيءَ سان اردو ڳالهائيندڙ انتهاپسند ۽ مذهبي اڳواڻن جي حمايت کي ترجيح ڏني، جنهن ڪري سنڌي ٻولي واري بل کان پوءِ حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ نسلي فساد ٿيا، جن ۾ ٻي گناهه ماڻهو ماري ۽ لٽيا ويا. مسٽر ڀٽي هن اتحاد کي اڳيئي هڪ غير فطري ٺاهه سڏيو هو ۽ خبردار ڪيو هو ته هڪ وقت ايندو جڏهن اهي ٽئي ڌريون پاڻ ۾ ٿي وڙهي پونديون، جيڪو 1986ع ۽ 1987ع ۾ سچ ثابت ٿيو. هو هميشه اردو ڳالهائيندڙن جي سياسي ڪردار بابت

فڪر مند رهندو هو. هو چوندو هو ته لڪل هٿ کين پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ کان يا صوبي جي ٻين ماڻهن جي جدوجهد ۾ شامل ٿيڻ کان روڪيندا. ڪڏهن هنن کي مذهب جي نالي ۾ استعمال ڪيو ويندو ۽ ڪڏهن وري نسل ۽ ٻوليءَ جي آڌار تي ڀنڀلايو ويندو. جيڪو نه صرف صوبي لاءِ پر پاڪستان لاءِ ڏاڍو هاجيڪار هوندو. پيپلز پارٽي، چند خاندانن جي هڪ هٿي توڙڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهي هئي ۽ چاهيو ٿي ته سرڪاري سرپرستي هيٺ اهڙو وسيع تر اقتصادي ڍانچو بڻايو وڃي جو عام ماڻهو جو معيار زندگي بلند ٿي سگهي. پر هي طبقو اسٽيبلشمنٽ ۽ ايجنسين جي مدد سان هميشه هندستان کان آيلن کي استعمال ڪندو رهندو ۽ عوامي ڀلائي جي هر جدوجهد جي مخالفت ڪندو رهندو.

تقدير ۾ يقين

حاجي نجم الدين سريوال جيڪو 1970ع ۾ مسٽر ڀٽي جي خلاف بدين مان چونڊ وڙهيو هو تنهن نيٺ پيپلز پارٽي ۾ شامل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ ڀٽي صاحب کي گذارش ڪيائين ته هو حيدرآباد ۾ سندس لنچ جي دعوت قبول ڪري، جيڪا مسٽر ڀٽي قبول ڪئي. حيدرآباد ڊويزن جي دوري جو پروگرام تيار ڪيو ويو جنهن ۾ هيئن رٿيو ويو هو ته حيدرآباد شهر ۾ عام جلوسي کي خطاب ڪرڻ کان پوءِ هو مسٽر سريوال جي گهر تي ماني کائيندو. تقرير جي دوران ڪن ايجنسين اطلاع ڏنو ته جيڪا ماني تيار ڪئي ويئي آهي سان بنگالي بورچي تيار ڪئي آهي ۽ شڪ آهي ته هن (ڍاڪا جي شڪست کان پوءِ) ان ۾ زهر ملايو هجي. حيدرآباد ڊويزن جي دوري وقت هميشه آءِ ڀٽي صاحب لاءِ تيار ڪيل کاڌو پهرين چڪيندو هئس، ۽ ملٽري سيڪريٽري اهو معلوم ٿيڻ تي مون کي ڪن ۾ چيو ته ڪنهن فيصلي ٿيڻ کان اڳ کاڌي جو سرٽيفڪيٽ جاري نه ڪيو وڃي. مسٽر ممتاز علي ڀٽو جيڪو جرمني ويو هو اوڏي مهل واپس پهتو هو. نيٺ اهو طئي ٿو ته جلسو گاهه مان سڌو سريوال جي جاءِ تي وڃڻ بدران سرڪت

هاٿوس ويڄي، جتي سندس صلاح وٺجي. ملٽري سيڪريٽري پائليٽ کي گهرائي چيو ته سرِيوال جي جاءِ بدران سڌو سرڪٽ هائوس هلجي. جڏهن مسٽر پٽي جي ڪار سرڪٽ هائوس جي پورچ ۾ پهتي ته هو هڪدم هيٺ لهي پڇڻ لڳو: ”مون کي هتي ڇو وٺي آيا آهيو. مون کي ته سرِيوال جي جاءِ تي ويڃڻ گهرجي ها.“

ان وقت ممتاز علي پتو ڄام صادق علي، آءِ جي پوليس چوڌري فضل حق، ملٽري سيڪريٽري ۽ آءِ هن جي ويجهه بيٺا هئاسون. مسٽر ممتاز علي پٽي کيس گذارش ڪئي ته ”ٿورو اندر هلجي ته جيئن هڪ اهم معاملي تي صلاح ڪرڻي آهي.“

مسٽر ممتاز علي پٽي کيس سموري ڳالهه ٻڌائي، ۽ پڇيو ته ڇا ڪرڻ گهرجي. ممتاز علي پتو ۽ ڄام صادق علي انهيءَ خيال جا هئا ته سائين جيس هوٽل مان ماني گهرائي اها سرِيوال جي گهر تي موڪلجي ۽ اهائي ماني پتو صاحب کائي، جڏهن ته ملٽري سيڪريٽري جو خيال هو ته اتي ويڄي، پر صرف سوپ پيئجي، ٻيو ڪجهه نه کائجي. ان تي مسٽر پٽي چيو ته جيڪڏهن بورڊي زهر ملايو هوندو ته سوپ ۾ به ملايو هوندو ۽ اهڙي اوهان مون کي پيئڻ لاءِ چئو ٿا.

ان کان پوءِ هن فوراً ممتاز ڄام ۽ ٻين ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”اوهان ڇا منهنجي ميزبان جي بي عزتي ڪرڻ گهرو ٿا، جنهن هيتري تڪليف ڪري مون کي دعوت ڏني آهي. اها سندس ذميواري آهي. اوهان ڇو بورڊي جي نيت تي شڪ ٿا ڪريو. اوهان منهنجو وقت ضايع ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته لنچ کان پوءِ مون کي ڪنڊياري ۾ مسٽر وساڻ جي چانهه تي پهچڻو آهي. ان کان پوءِ مون ڏانهن منهن ڪري چيو:

”مسٽر راجپر، تون ڪئين کاڌا رد ڪرڻ جو شوقين آهين، جيئن تون تندي محمد خان ۾ مير اعجاز علي ٽالپر جي دعوت ۾ ڪيو هو. مهرباني ڪري هن گهمري ائين نه ڪجانءِ. هاڻي سرِيوال جي دعوت ۾ تيار ٿيل کاڌا مون کي کائڻ ڏجانءِ. ڀلي سمورا ائٽم منهنجي آڏو هجن. موت ۽ زندگي الله جي هٿ وس آهي. آءُ هر ڏش کائيندس.“

ان کان پوءِ اسان سرِيوال جي گهر ڏانهن روانا ٿياسين. مون کي ياد آهي ته ڊائنگ ٽيبل تي 9 کان 11 ماڻهو موجود هئا، جنهن ۾ آءُ به شامل هئس. مون ڏٺو ته ڄام صادق ۽ ممتاز علي ڀتو ڪجهه پريشان هئا ۽ ڪيترين ئي ڊشز کي هٿ به ڪونه پئي لائون. اهو ڏسي مستر ڀٽي مون کي اشاري سان هنن جي پريشاني ڏيکاري ڇڏهن ته هن پاڻ هر ڊش ڏاڍي مزي سان کاڌي ۽ مون پهريون گهمرو کيس اهڙي ڳري لٺج کائيندي ڏٺو.

فراخدي

مستر ڀٽو ملڪ جي مختلف حصن ۾ سرڪاري دورا ڪندي ڪندي ڪليون ڪچهريون به منعقد ڪندو رهندو هو. انهن ڪچهرين ۾ آفيسر ۽ عوامي نمائندا سندس ساڄي ۽ کاٻي پاسي ويهندا هئا. جڏهن ته سندس سامهون عوام رهندو هو. حيدرآباد سرڪٽ هائوس ۾ اهڙي هڪ ڪچهريءَ ۾ هڪ نوجوان اُٿي بيٺو ۽ پنهنجي باري ۾ ڀڄاڻين ته هو لاجو گريجوئيٽ هو پر بيروزگار هو. کيس روزگار ڪپندو هو. مستر ڀٽي اهو ٻڌي مون کي سڏي ڪن ۾ چيو: ”راڄپر، هيءُ اهو ساڳيو ڇوڪرو ڪونهي، هادي بخش بلوچ، پير پاڳاري واري حربيڊريشن جو صدر.“

مون ڪنڌ جي ڌوڙ سان هائوڪار ڪئي. هادي بخش بلوچ جناح لا ڪاليج جو جنرل سيڪريٽري هو، جيڪو مستر ڀٽي ۽ سندس پارٽيءَ جي خلاف ايوب خان سان ويڙهاند جي ڏينهن ۾ مخالفان بيان جاري ڪندو هو. جيتوڻيڪ ان کي ڪئين سال گذري چڪا هئا، تڏهن به مستر ڀٽي کي هو چٽيءَ طرح ياد هو. ٻي گهڙيءَ مستر ڀٽي، هادي بخش کان پڇيو:

”ڪهڙي قسم جي نوڪري ڪيئي؟“

”سائين، مون کي مهرباني ڪري پي آءِ اي ۾ نوڪري

ڪڍي.“ ڇوڪري ورائيو.

اهو ٻڌي هادي بخش بلوچ کي سڏيائين ۽ سندس درخواست تي حڪم جاري ڪري درخواست کيس واپس ڏنائين. جولاءِ 1977ع ۾

جڏهن آءُ لنڊن کان واپس موٽيو هئس ۽ ايسرپورٽ تي پنهنجي سامان اچڻ جو انتظار ڪري رهيو هئس، ته اچي يونيفارم ۾ هڪ نوجوان اچي منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي چيائين: ”آءُ اهوئي ساڳيو هادي بخش بلوچ آهيان جنهن کي ڀٽي صاحب نوڪري ڏني هئي.“

پنڱيءَ جي ڌيءَ لاءِ داخلا

محترمه بينظير ڀٽو جي حڪومت جي دوران، جڏهن آءُ ايڊيشنل سيڪريٽري هيلٿ هئس، ته هڪ جهور پوڙهو ماڻهو منهنجي آفيس ۾ آيو جيڪا ان وقت ماڻهن سان ڪچا ڪچ پري پيئي هئي. هن ٻڌايو ته هو ڪي ايم سي جو رٽائرڊ پنڱي آهي، هن منهنجي آڏو هڪ درخواست جي فوٽو ڪاپي ڪئي رکي، جيڪا مرحوم وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽي ڏانهن لکيل هئي. مون کي ڏسي حيرت ٿي ته ان تي وزيراعظم ڀٽي، ان وقت جي وزيراعليٰ کي هدايت ڪئي هئي ته ”هن پنڱيءَ جي ڌيءَ لاءِ هڪ خاص سيت ميڊيڪل ڪاليج ۾ پيدا ڪئي وڃي، ۽ هن چوڪريءَ کي داخلا ڏني وڃي.“

هن پوڙهي ماڻهوءَ مون کي ٻڌايو: ”آءُ ڪهڙيءَ طرح ڀٽي صاحب جي رهاڻشگاهه 70 ڪلفٽن تي پهچي ويس ۽ هن مهرباني ڪري مون کي گهرايو. مون کيس گذارش ڪئي ته پنهنجي ڌيءَ کي ميڊيڪل ۾ داخلا ڏني وڃي، جنهن انٽر سائنس پاس ڪئي آهي.“

هن منهنجي ڌيءَ کي ڪراچي جي ميڊيڪل ڪاليج ۾ داخلا ڏياري جنهن 1980ع ۾ گريجوئيشن ڪري ورتي آهي. پر ان وقت کان اڄ تائين بيروزگار آهي. آءُ ان وقت جي ميئر عبدالستار افغاني وٽ به ويس، پر انهيءَ ڪابه مدد ڪانه ڪئي. آءُ وري ايم ڪيو ايم جي ميئر ڊاڪٽر فاروق ستار وٽ ويس، پر هن به انڪار ڪري ڇڏيو. ڪنهن مون کي چيو ته آءُ اوهان وٽ پهچي گذارش ڪيان، ڇاڪاڻ ته مون کي ٻڌايو ويو آهي ته اوهان ڀٽي صاحب جا دوست آهيو. مون کي پنهنجي ڌيءَ جي لاءِ نوڪري گهرجي.“

ڪهاڻي ٻڌي مون کي ان شخص تي ڏاڍو ترس آيو ۽ چيو مانس:

”ٻڌ، ڀٽي صاحب تنهنجي ڌيءَ کي ميڊيڪل ڪاليج ۾ داخلا ڏني. هاڻي شهيد ڀٽي جي ڌيءَ جي حڪومت آهي. آءٌ تنهنجي ڌيءَ کي ڪراچيءَ جي هڪ وڏي اسپتال ۾ ميڊيڪل آفيسر ڪري مقرر ڪري رهيو آهيان.“ مون ان چوڪري کي مقرر ڪيو ۽ اهڙي طرح مسٽر ڀٽي جي خواب کي پورو ڪيو. جيڪو هر وقت محروم ۽ ڌٽريل عوام جو خيال رکندو هو. منهنجو خيال آهي ته ڀٽي صاحب انهيءَ چوڪريءَ کي داخلا ڏياري، ماڻهن کي خاص ڪري مسلمان تي اهو ثابت ڪرڻو هو ته هڪ عوامي حڪومت ۾ هڪ ڀنگي به پنهنجي تقدير بدلائڻ جو خواب ڏسي ۽ پورو ڪري سگهي ٿو.

مخلص دوستن لاءِ عزت

مسٽر ڀٽو مون سان هميشه دوستانه رهندو هو ۽ سندس اهوريو صدر ۽ وزيراعظم بڻجڻ کان پوءِ به جاري رهيو. جيتوڻيڪ آءٌ پروٽوڪول جو پورو خيال رکندو هئس، پر جيئن ئي هوائي اڏي تي قطار ۾ بيٺي مون سان هٿ ملائيندو هو ته پاڻهي ڳالهائيندو هو ۽ حال احوال معلوم ڪندو هو. مون پاڻ ساڻس ملاقات لاءِ ٻه گهرا ملاقات لاءِ وقت گهريو. هڪ 1974ع ۾ ڊاڪٽر جي هڙتال جي وقت ۽ ٻيو 1975ع ۾ جڏهن آءٌ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ انگلينڊ وڃي رهيو هئس. هڪ گهري مون کي پاڻ گهرائي پوءِ پڇيائين: ”آءٌ تنهنجي لاءِ ڪجهه ڪري سگهان ٿو ته ٻڌاءُ“

مون ورائيو: ”اوهان جو گهرائڻ ئي منهنجي لاءِ اعزاز آهي. بس اوهان جون دعائون گهرجن باقي آءٌ جتي آهيان اتي ئي نڪ آهيان.“
پڇاڙيءَ جو مون کان پڇيائين: ”شادي شده آهين؟“ مون جواب ڏنو، ”نه، صرف مڱڻو ڪيو اٿم. خيال اٿم ته هن سال شادي ڪريان. شاديءَ کان پوءِ لنڊن ۾ پوسٽ گريجوئيشن ڪرڻ جو خيال اٿم.“ اهو ٻڌي مسٽر ڀٽي ورائيو ”واعدو ڪر، ايستائين شاديءَ جي تاريخ مقرر نه ڪندين، جيستائين آءٌ توکي تاريخ نه ڏيان. آءٌ توکي موڙ ٻڌڻ ۾ ڏاڍو خوش ٿيندس. منهنجو ملٽري سيڪريٽري توسان رابطي ۾ رهندو.“
انهيءَ تي مون سندس ٿورو مڃيو ۽ چيم ته اهو منهنجي لاءِ وڏو

اعزاز هوندو. اها ڳالهه جڏهن پنهنجي دوستن کي ٻڌائي ته هو کلڻ لڳا. چوڻ لڳا ته پتو صاحب ڏاڍو مصروف آهي. نڪو هو توکي تاريخ ڏئي ۽ نه تون شادي ڪندين. ٻن هفتن کان پوءِ آءٌ سول اسپتال حيدرآباد ۾ مصروف هئس ته ملٽري سيڪريٽريءَ جو ٽيليفون آيون. هن مون کي تاريخ ٻڌائي ۽ ٿوري دير ۾ ان جي ڪنفرميشن پئي چاهيائين. اها هئي 28 ڊسمبر 1973ع. جڏهن هو راولپنڊيءَ کان سڌو ڪراچي صرف منهنجي شاديءَ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيو.

انڌي عقيدتي جو شڪار

لنڊن ۾ وڌيڪ پڙهائيءَ لاءِ روانو ٿيڻ کان اڳ آءٌ ساڻس ڪراچيءَ واري رهائشگاهه 70 ڪلفٽن تي مليس. مون کيس ٻڌايو ته ڇاڪاڻ ته آءٌ ٻن سالن لاءِ لنڊن هوندس، ۽ انهيءَ دوران جيڪڏهن اوهان تائين ڪو پيغام پهچائڻو هجي ته ان جو ڪهڙو ذريعو ڪتب ايندو. هن چيو ته هن جو چيف سيڪيورٽي آفيسر مسٽر سعيد احمد خان اهو ڪم سنڀاليندو. بعد ۾ اهو مون کي ٻڌي ڏاڍو افسوس ٿيو ته، اهوئي ساڳيو ماڻهو هو جيڪو مسٽر ڀٽي جي مقدمات دوران سرڪاري گواهه بڻيو هو. آءٌ سمجهان ٿو ته اها مسٽر ڀٽي جي عظمت هئي، جو هو مٿس ڀروسو ڪندو هو ۽ موت ۾ ماڻهن جي ڪميٽي هئي، جو هو سندس اعتماد کي دوکو ڏيندا هئا. آءٌ سمجهان ٿو ته هن اها غلطي ضياءَ الحق تي ڀروسو ڪرڻ ۾ ڪئي.

انهيءَ ملاقات ۾ مون کيس پارٽيءَ جي پراڻن رفيقن جهڙوڪ مير رسول بخش نالپر، غلام مصطفيٰ ڪر ۽ ٻين جو ذڪر ڪيو ۽ ٻڌايو مانس ته اها ڪا سٺي نشاني ڪانهي، جنهن تي هن ٻڌايو ته کيس مير رسول بخش نالپر جي ڌار ٿيڻ تي ڏاڍو فڪر هو ڇاڪاڻ ته هو تمام سادو ۽ سٺو ماڻهو هو. پر هن جي ڌار ٿيڻ جو سبب هن جو وڏو ڀاءُ مير علي احمد نالپر هو، جنهن کي مير صاحب پيءُ جي جاءِ سمجهندو هو. هن ٻڌايو ته جڏهن مير رسول بخش نالپر کي گورنر ٺاهيو ويو ته وڏي مير کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ هو ان سان سڙڻ لڳو. ”دراصل مير علي

احمد پاڻ سنڌ جو گورنر ٿيڻ تي چاهيو. مون کي مير رسول بخش لاءِ وڏي عزت آهي. مون کي اميد آهي ته هو وري غور ڪري ۽ موٽي اچي.“
جڏهن مون غلام مصطفيٰ ڪر جو پيڇيو ته چيائين: ”راڄپر، آءٌ پاڻيان ٿو ته اسان جي خلاف ڪا سازش شروع ٿي چڪي آهي. ڪي لڪل هٿ آهن جيڪي اسان جي تيمر جي مختلف رانديگرن تي ڪم ڪري رهيا آهن ۽ توکي اچرج نه ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪي وڌيڪ ڪر ۽ بروهي، اسٽيبلشمينٽ جي قريب پهچي وڃن، انهيءَ حد تائين جو سنڌ ۾ ٻه ڪجهه ٿي وڃي. روتي، ڪپڙو ۽ مڪان وارو نعرو هارين ۽ مزدورن جي پٽن کي ڊاڪٽرن ۽ انجنيئر ٺاهڻ لاءِ نوان ڪاليج کولڻ جو پروگرام وڌيرون، چوڌرين ۽ جاگيردارن کي نٿو وٺي. آءٌ غريب ۽ سرماڻيدار جي وچ ۾ وڃو ٿي گهٽائڻ ۽ سرڪاري مدد ۾ اقتصادي بنياد وسيع تر ڪرڻ گهران ٿو. پر هيءَ طاقتون مون کي نه ائين ڪرڻ نه ڏينديون. جڏهن هارين ۽ مزدورن جا پٽ هنن ڪاليجن مان پڙهي انجنيئر ۽ ڊاڪٽر ٿي نڪرندا، ته اهي هنن زميندارن، جاگيردارن ۽ سردارن جي اعصاب تي سوار ٿي ويندا. آءٌ پنهنجي طرفان پوري ڪوشش ڪري ماڻهن جا مسئلا حل ڪرڻ ۽ کين ترقي و خوشحاليءَ جي راهه ڏيکارڻ ۾ مصروف آهيان. منهنجي ته اها ڪوشش آهي، پر مون کي خاطري آهي ته هي پير، مير، سرماڻيدار ۽ سياسي پهلوان مون کي ڪڏهن نه بخشيندا. اهي وري خفيه هٿن جي حمايت حاصل ڪندا، ۽ منهنجي ۽ پيپلز پارٽي جي خلاف جنگ ڪندا.“

هيءَ منهنجي شهيد ڀٽي سان آخري ملاقات هئي. ان کان پوءِ آءٌ سائس وري ڪڏهن نه ملي سگهيس. آءٌ سندس آزادانه گفتگو ڪڏهن نه وساري سگهندس. آءٌ يقين سان چوان ٿو ته هو ماڻهن جا مسئلا، سندن ڏک سور صحيح پس منظر ۾ سمجهي ويو هو ۽ انهن جي حل ڪرڻ لاءِ هڪ نه صرف جوڳو حل ڪڍي چڪو هو پر انهن ڏکڻ کي حل ڪرڻ ۾ ڪامياب به ٿي ويو هو. مون کي يقين آهي ته شهيد ڀٽي جي بهادر ڌيءَ بينظير ڀٽو نهايت بهادريءَ سان سندس مشن جاري رکندي

سڄو پاڪستان منهنجو آهي

سعید همايون وکیل

هيءَ 31 ڊسمبر 1959ع جي ڳالهه آهي. ڪن دوستن سان گڏجي، آءٌ نئين سال جي جشن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ميٽروپول هوٽل ويس. ان وقت آءٌ اسلاميه ڪاليج جو شاگرد هئس. ڀٽو شهيد ان وقت صنعت و تجارت جو وزير هو. هن جي پرڪشش شخصيت کان اسان ڏاڍا مرعوب هئاسين. ڪراچيءَ جا سمورا شاگرد مارشل لا جي خلاف هئا. جڏهن اسان کيس ايندي ڏٺو، تڏهن اسان هن وٽ هليا وياسين. اها ته اسان کي ڄاڻ هئي ته هو ايس ايمر لا ڪاليج ۾ قانون پڙهائيندو هو سو پهچندي ئي اسان پهريون سوال ڪيو: ”سر، اوهان ته اعليٰ تعليم يافته آهيو ۽ پاڻ قانون پڙهائيندا رهيا آهيو. اوهان مارشل لا حڪومت ۾ وزير ڪيئن بڻجي ويا؟“

هن ورائيو: ”آءٌ اسڪندر مرزا جي حڪومت ۾ شامل ٿيو هئس. مارشل لا وارن کي منهنجي ضرورت پيئي، تنهنڪري منهنجون خدمتون حاصل ڪيائون. ڇا اهو اوهان لاءِ بهتر ڪونهي ته حڪومت ۾ ڪجهه سويلين وزير به هجن. آءٌ سمجهان ٿو ته سويلين وزيرن جي موجودگيءَ سان مارشل لا جو اثر گهٽجي سگهي ٿو. وڏي نٿو سگهي.“

مون چيو: ”سر، اوهان جي مرحوم والد سنڌ ۾ چونڊن وقت پيپلز پارٽي ٺاهي هئي، هو چاهي ها ته آزاد اميدوار جي حيثيت ۾ به چونڊ لڙي پئي سگهيو. پر هن هڪ سياسي پارٽي ٺاهڻ ۽ سياسي عمل کي وڌائڻ بهتر سمجهيو.“

انهيءَ ورندي تي ڀٽي صاحب مون کان پڇيو ته مون کي اهو پس منظر ڪنهن ٻڌايو آهي ته مون ٻڌايو ته منهنجي ناني مرزا حميد الدين وقار جنهن جو تعلق جهونا ڳڙهه رياست سان هو. سر شاهنواز ڀٽو منهنجي ناني جي ڏاڍي عزت ڪندو هو.

ان کان پوءِ شهيد مون کان هڪڙو سڌو سوال ڪيو. ”تنهنجو ڇا خيال آهي ته موجوده حالتن ۾ اهو بهتر ٿيندو ته هڪ سياسي پارٽي ٺاهجي يا وري اندر رهي ملڪ مان مارشل لا جي خاتمي جي ڪوشش ڪجي. آءٌ سمجهان ٿو ته مارشل لا کي ختم ٿيڻ گهرجي ۽ پوءِ اسان سياسي پارٽيون ٺاهيون.“

ان کان پوءِ اها ڳالهه اتي پوري ٿي ويئي. اسان جي ٻي ملاقات، اسلاميه ڪاليج جي پرنسپال مسٽر ايم اي قريشي جي رهائشگاهه تي ٿي. پر ان وقت تائين منهنجي شادي ٿي ويئي هئي، ۽ منهنجو ڪجهه وزن به وڌي ويو هو. ان وقت آءٌ اسلاميه ڪاليج اسٽوڊنٽس يونين جو جنرل سيڪريٽري هئس. اسلاميه آرٽس، سائنس، ڪامرس ۽ لا ڪاليج جي سمورن يونينز ملي، کيس وزير ٿيڻ تي ڪاليج جي فائونڊر جي رهائشگاهه تي چانهه جي دعوت ڏني هئي. هن آجياڻي ۾ ڀٽو صاحب جيڪو انهيءَ وقت ٻارڻ، بجلي ۽ قدرتي وسيلن جو وزير هو، ۽ ان وقت جي وزير خارجو محمد علي بوگري پنهنجي بيگم سميت شرڪت ڪئي هئي، ان وقت جيتوڻيڪ شهيد ڀٽي جي وزارت ٻي هئي، تنهن هوندي به هن ڪشمير تي هڪ زبردست بيان جاري ڪيو جنهن کي ڏاڍي تشهير ملي. آءٌ انهيءَ تي شهيد ڀٽي سان انهيءَ بيان جي باري ۾ گفتگو ڪري رهيو هئس ته مرحوم محمد علي بوگره اتي اچي ويو. عين انهيءَ وقت ڀٽو صاحب هي جملو

چئي رهيو هو: ”اهو بيان جنهن جو تون ذڪر ڪري رهيو آهين، ان مسٽر بوگرا کي ڏاڍو پريشان ڪري وڌو آهي. هن انهيءَ کي سندس وزارت جي معاملن ۾ مداخلت قرار ڏنو آهي.“

”آءُ اوهان جي حمايت ڪريان ٿو.“ مون کيس چيو. ”ڪشمير جو مسئلو هر پاڪستاني جو مسئلو آهي. اهو وزارت خارجہ ۾ ڪنهن سيڪشن آفيسر جي ترقي جو مسئلو ڪونهي، جيڪو صرف انهيءَ وزير جوئي حق هجي.“

پارٽيءَ کان پوءِ شاگردن مسٽر ڀٽي کي گذارش ڪئي ته شام جو کين خطاب ڪري

ڪجهه مهينن کان پوءِ مسٽر بوگره گذاري ويو ۽ شهيد ڀٽي کي وزير خارجہ مقرر ڪيو ويو. بعد ازان مسٽر قريشي اسان جي ملاقات جو انتظام 70 ڪلفٽن تي ڪيو، جيڪا مسٽر ڀٽي جي مصروفيت جي ڪري ڪانه ٿي سگهي، ۽ اسان شام جو ڪنٽومينٽ ريلوي اسٽيشن تي وياسين، جتي هن اسان سان واعدو ڪيو هو ته هو ضرور کين خطاب ڪندو. مون تجويز ڏني ته انهيءَ موقعي تي اسان چيني ۽ آمريڪي سفيرن کي به گهرائينداسين. مسٽر قريشي اسان کي صلاح ڏني ته هڪ يا ٻه هفتا ترسو. بهرحال مرحوم قريشي صاحب جي ڪوششن سان مسٽر ڀٽي جي خطاب وقت چيني، روسي ۽ آمريڪي سفير آيا ۽ تقريب ۾ شرڪت ڪيائون.

ان وقت منهنجو دماغ اڃا ناڀخته هو ان ڪري تقريب دوران اسٽيج تي ويهڻ جو مسئلو پيدا ٿي پيو. تن ڏينهن ۾ مسٽر جي اير خان اسلاميه ڪاليج جو پرنسپال هو جڏهن ته مسٽر جسٽس اي بي ميمڻ اسلاميه ڪاليج جو پرنسپل هو. مسٽر ڀٽو هن خيال جو هو ته جيڪڏهن هڪ يونين جو عيوضي اسٽيج تي ويهندو ته پوءِ سمورين يونينز جا نمائندا به مٿي ويهڻ گهرجن. هن مون کي پرنسپال جي ڪمري ۾ گهرايو ۽ اتي چيائين: ”ڇا تون ائين چاهين ٿو ته ٻاهريان سفير اهو تاثر کڻي وڃن، ته اسان پنهنجن مهمانن جي جوڳي عزت

ڪرڻ به نٿا ڄاڻو. تنهنڪري هنن جي وڌ ۾ وڌ عزت ڪرڻ گهرجي.“
تقريب ختم ٿيڻ کان پوءِ شهيد قريشي صاحب کي چيو ته ڪنهن
وقت سعيد کي وٺي وٽس وڃي. 1965ع واري جنگ کان پوءِ آءٌ وٽس
ملاقات لاءِ ويس. ان وقت اهو عالم هو ته شايد ئي ڪو پاڪستاني
هجي جنهن اقوام متحده ۾ سندس ڪيل تقرير کي به ٽي گھمرا نه ٻڌو
هجي. اهو پاڪستان جو آواز هو.

1967ع ۾ هن حڪومت تان استعيفيٰ ڏيئي ڇڏي ان وقت آءٌ کي ڊي
اي ملازمن جي يونين جو جنرل سيڪريٽري ٿي ويو هئس. سو آءٌ پنهنجن
سائين کي سان ڪري ساڻس 70 ڪلفٽن واري رهائشگاهه تي ملڻ ويس. ان
وقت سوين ماڻهو موجود هئا. تنهنڪري اسان کي هن تائين پهچڻ ۾ ٿوري
تڪليف ٿي. پر جنهن مهل مون تي نظر پيس، فوراً سڃاتائين:
”ڪيئن آهين سعيد ماڻهو اسان بابت ڇا ٿا چون.“ هن اُمالڪ پڇيو.
”سائين، سڄو ملڪ اوهان جي حمايت ڪري ٿو.“ مون جواب ڏنو.
”ٺيڪ آهي. ڪجهه سياسي ڪم ڪندين.“
”سر، اسان بلڪل تيار آهيون.“

اٺين سياسي ڪم شروع ٿي ويو. لياقت آباد ۾ هزارين ماڻهو
پنهنجي سر ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. تن ڏينهن لياقت آباد ۾ هڪ
تيز سياسي ورڪر مسٽر بيگ هو. مون کي ياد آهي ته لياقت آباد ۾
مسٽر ڀٽي سان ملڻ وارو اهو پهريون شخص هو.

1970ع ۾ آءٌ ڪيبيٽل سئنيما ۾ ڪا فلم ڏسڻ ويو هئس. غالباً اها
فلم ”نائيت آف ڊي جنرلس“ هئي، مون کي ڏسي حيرت ٿي ته مسٽر ڀٽو
به بيگم نصرت ڀٽو ۽ صنم ڀٽو سان گڏ فلم ڏسڻ آيو هو. انهن ڏينهن ۾
جماعت اسلامي جي هفتيوار ميگزين ”زندگي“ شهيد ڀٽي تي ڏاڍي
نڪته چيني ڪندي هئي. تازي شماري ۾ ئي سندس خلاف مضمون
چاپيو هو. اتفاق سان ان شماري ۾ منهنجي خلاف به هڪ آرٽيڪل هو.
موقعو غنيمت ڄاڻي آءٌ وٽس ويس ۽ چيو مانس:
”اوهان زندگيءَ جو تازو شمارو ڏنو آهي؟“

هن چٽڪ ان جي ڪا پرواهه ڪانه ڪئي، سو کلندي چيائين: ”زندگي هلي پئي.“

”ان ۾ هڪ مضمون منهنجي خلاف به آهي.“ مون کيس ٻڌايو. ”مبارڪ، تنهن جي معنيٰ ته اسان قوت پڪڙيون پيا. جڏهن اسان جي ورڪرن تي حملا ٿين ٿا، تنهنجي معنيٰ ته اسان يقيناً ڪامياب وينداسين.“

1974ع ۾ جڏهن هو وزيراعظم هو ته مون ڪوشش ڪئي ته سائس ڪلفٽن واري رهائشگاهه تي ملان، سيڪيورٽي تمام سخت هئي تنهنڪري آءٌ ۽ مون جهڙا هزارين ورڪر بنا ملڻ جي موٽي آياسين، جنهن کان پوءِ مون کيس خط لکي، انهيءَ واقعي جو ٻڌايو. هڪ خط انگريزيءَ ۾ لکيو هئس سو راولپنڊي موڪليومانس ۽ جيڪو اردو ۾ لکيو هئس سو 70 ڪلفٽن تي موڪليم. مسٽر ڀٽي مون کي راولپنڊي مان جواب ڏنو. سندس هٿ اکرڻ ۾ صرف ٻه جملا لکيل هئا:

”پروٽوڪول جو خيال ڪر، آءٌ اردو ۾ خط پسند ڪريان ٿو.“

اهو قيمتي خط مارچ 1989ع ۾ سڙي ويو جڏهن ايم ڪيو ايم جي غنڊن منهنجي عزيز آباد واري گهر تي حملو ڪري ساڙي ڇڏيو. هن خط کان سواءِ ڪيئي اهي ڪتاب ۽ پارٽيءَ جو جهنڊو به جلائي ڇڏيائون. ان کان پوءِ ستت ئي مون کي پارٽي چيئرمين بيگم نصرت ڀٽو جو خط مليو جنهن مون کي تسلي ڏني ۽ همت وڌائي.

1977ع ۾ عوامي حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ويو. آءٌ 70 ڪلفٽن تي ويس. ماڻهو انهن ڏينهن ۾ انهيءَ خيال جا هئا ته ضياءَ چونڊون ڪرائيندو. ان وقت مسٽر ڀٽو هيٺئين منزل تي هڪ وڏي ڊائيننگ ٽيبل تي ويٺو هو. گفتگو دوران هڪ نوجوان جيڪو غالباً ڪنهن گيراج جو مالڪ هو ۽ سندس نالو رضوي هو تنهن مسٽر ڀٽي کي ٻڌايو ته کيس علوم نجوم ۽ علم جفر جي خبر آهي. سندس حساب ٻڌائي ٿو ته مسٽر ڀٽي جي زندگي کي ڪو وڏو خطرو آهي. هن مسٽر ڀٽي کي صلاح ڏني، ته هو آڪٽوبر کان اڳ ۾ ملڪ ڇڏي وڃي.

مسٽر ڀٽي تمام عزم سان جواب ڏنو: ”آءُ خدا جي ذات ۾ پورو ايمان رکان ٿو جيڪو هو چاهيندو سو ٿي ٿي رهندو، جيڪو تون چئين ٿو سو مون کي ٻين دوستن به چيو آهي. هنن کي ته علم نجوم ۽ جفر جي خبر ڪانهي، پر آءُ پاڪستان جي ماڻهن کي مارشل لا جي رحم ڪرم تي ڇڏي ڇڏي ڇڏي ڇڏي ڇڏي ڇڏي سگهان.“

جڏهن اهو نجومِي گهڻگهرو هليو ويو تڏهن مون ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”تنهنجو ڇا خيال آهي، ضياءَ چونڊون ڪرائيندو؟“
”نه سائين، هن ڪري ته کيس خبر آهي ته پيپلز پارٽي کٽي ويندي.“
”آءُ انهيءَ ڳالهه سان متفق آهيان، چونڊن جو ڪو امڪان ڪونهي. ڀلا تنهنجا ڪهڙا ارادا آهن؟“

”اسان ڪلهه به اوهان سان گڏ هئاسين، اڄ به اوهان سان آهيون ۽ سڀاڻي به توهان سان رهنداسين.“ مون ورائيو.
ان کان پوءِ سال گذري ويو. آءُ خاندان ۾ ڪنهن شاديءَ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ لاهور ويو هئس. هڪ ڏينهن صبح جو پوئين نائين وڳي پنهنجي پيٽ جي گهر ڏانهن وڃي رهيو هئس، ته هڪ ٽوپوٽا جيپ ايندي ڏٺم جيڪا سڌي مون وٽ اچي بيٺي. ڏٺم ته پتو صاحب اڳئين سٽ تي ويٺو هو. هن کي سوٽ پهريل هو ۽ اکين تي اس جو چشمو چڙهيل هو. هو کيس جيل مان هاءِ ڪورٽ وٺي وڃي رهيا هئا. عين انهيءَ وقت جيپ جي هڪ ڦيٽي ۾ پنڪچر ٿي پيو تنهنڪري مجبوراً اتي ترسڻو پيڻ. هو هيٺ لهي آيو. آءُ کيس ڏسي ٿورو جهڪيس ۽ پوءِ هڪ زبردست سليوٽ ڪيو مانس.

”آزي سعيد، تون هتي لاهور ۾ ڇا پيو ڪرين؟“ هن پڇيو.

”آءُ هتي پنهنجي سوٽ جي شادي لاءِ آيل آهيان.“ مون چيو.

تريفڪ بيهي رهي. ماڻهن جو هجور وڌڻ لڳو ۽ ٿوريءَ دير ۾ سوين ماڻهو گڏ ٿي ويا ۽ وٽس پهچڻ لاءِ پوليس جو گهيرو ٽوڙڻ لڳا. هر ماڻهو هن جي ويجهو ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. پوليس هميشه وانگيان ماڻهن کي ڌڪڻ ۽ کين مارڻ لڳي.

”هي توهان ڇا ڪري رهيا آهيون. ڏسون ٿا ته هو ماڻهو آهن، اهي

ٿي ته پاڪستان آهن.“ هن پوليس وارن کي چيو. جڏهن گاڏي نيڪ ٿيڻ ۾ دير ٿيڻ لڳي ته پوليس وارا هڪ ٻي کلي جيپ وٺي آيا ۽ کيس وٺي هليا ويا. اها منهنجي سائس آخري ملاقات هئي، پر مون جهڙا لکين آهن، جن جي دلين ۾ هواج به زندهه آهي ۽ آباد آهي. ڇاڪاڻ ته اڄ به هن جو آواز اسان جي ڪنن ۾ گونجي ٿو:

”اوهان ڇا ڪري رهيا آهيو، ڏسون ٿا ته هو ماڻهو آهن. اهي ئي ته پاڪستان آهن.“

پتو صاحب ڪئميرا جي

نظر ۾

زاهد حسين

1969ع ۾ آءِ نواز وقت ۾ ڪم ڪندو هئس. انهن ڏينهن ۾ جتي به پتو صاحب ويندو هو آءِ سائس گڏ هليو ويندو هئس. منهنجو دفتر مون کي چيڻيندو هو ته آءِ پنهنجي پيشه ورانه ذميواريون ادا ڪرڻ بدران، پتو صاحب جي ڪوريج ڪرڻ ۾ زياده وقت صرف ڪري رهيو هئس. انهيءَ ڳالهه تان مون کي آفيس وارن هڪ نوٽيس به ڏنو. اها خبر جڏهن پتي صاحب کي پئي ته ڏاڍو ناراض ٿيو. انهيءَ وقت حنيف رامي ماهانه نصرت جو ايڊيٽر هو ۽ هڪ روزانه اخبار ”مساوات“ جي تياري ڪئي پئي ويئي. هڪ ڏينهن جڏهن پتو صاحب فليٽي ۾ ترسيل هو ته سوين وفد سائس ملڻ لاءِ آيا. آءِ به سندس تصويرون ٺاهڻ لاءِ اتي پهچي ويس. مون تي جڏهن نظر پيس ته مون کي سڏيائين، ۽ منهنجو مسئلو پڇيائين. مون کيس نوٽيس جي باري ۾ ٻڌايو. جنهن تي حنيف رامي کي سڏي چيائين، ”جڏهن به مساوات نڪري ته هن کي فوٽو گرافر ڪري رکڻو آهي.“ اهڙيءَ طرح آءِ پهريون ماڻهو هئس، جنهن کي مساوات ۾ نوڪري ملي.

جيتوڻيڪ مون پتو صاحب جون هزارين تصويرون ٺاهيون پر هن

انهن تي ڪڏهن به تصبرون نه ڪيو البتہ بيگم صاحبہ انهن تي تبصرو ڪندي هئي.

منهنجو ڪم نهايت نازڪ نوعيت جو هوندو هو. ڀتو صاحب ڪجهه اشارا ڪتب آڻيندو هو جنهن جو مطلب آءٌ ئي سمجهندو هئس ته ڪيڏي مهل تصوير ڪڍجي. ڪهڙيءَ ماڻهو سان تصوير ڪڍجي ۽ ڪهڙي جي نه ڪڍجي. عام جلسن ۾ آءٌ پاڻ فيصلو ڪندو هئس. هو روزانه صبح جو نائين وڳي کان ٽين وڳي منجهند تائين ماڻهن سان ملاقات ڪندو هو. ان کان پوءِ اڌ ڪلاڪ جو وقفو ڏيئي وري ماڻهن سان ملندو هو جيڪو سلسلو رات جو ٽوڻ بجي تائين جاري رهندو هو. هن جي هڪ خاص هدايت هئي ته ڪنهن اڪيلي خاتون سان تصوير ڪڏهن به نه ڪيان. پر جيڪڏهن تصوير بنهه ضروري ٿي پئي ته پوءِ ان کي تمام سٺي انداز ۾ پيش ڪرڻ گهرجي.

هڪ گهمري خواتين جو هڪ وفد ساڻس ملاقات ڪرڻ آيو. جڏهن وفد وڃڻ وارو هو ته هڪ خاتون شهيد ڀٽي سان ڀر ۾ بيهي تصوير ڪيرائڻ تي زور ڀريو. هن مون کي اشارو ڏنو جنهن جو مطلب هو ته صرف فليش ٻري تصوير نه ڪري ان جي ستت بعد اها خاتون مون وٽ آئي، ۽ اچي تصوير گهريائين، جيڪا نڪتي ڪانه هئي پر ڏاڍي هوشياريءَ سان آءٌ انهيءَ خاتون کي تاريندو رهيس.

هڪ گهمري مير رسول بخش ٽالپر، ڀتو صاحب سان ملاقات ڪرڻ آيو ۽ پوءِ ڀٽي صاحب جي پيرن تي ڪري پيو مون اها تصوير ڪڍي ورتي ۽ پنهنجي رڪارڊ ۾ رکي ڇڏي جڏهن ٽالپر صاحب ضياءَ سرڪار ۾ سينيٽر وزير ٿيو تڏهن اها تصوير پيپلز پارٽيءَ جي ورڪرن مير صاحب جي خلاف پمفليت چاپي استعمال ڪئي.

عام طور تي آءٌ سندس نجی تقریبات ۾ ڪونه ويندو هئس ڇاڪاڻ ته انهن جو ڪوريج ضروري ڪونه ٿيندو هو. بهرحال هڪ گهمري اهڙي فنڪشن تي ويس، جتي ڀتو صاحب به موجود هو. پر هن مون کي ڏسي ناراضگي جو ڪوئي اظهار ڪونه ڪيو.

ڪيترن موقعن تي ڀٽو صاحب تصويرون نه چاهيندو هو پر رپورٽرن جي موجودگي ضرور چاهيندو هو. هو پارٽيءَ جي پاليسي تي اسان کي پاڻ بريف ڪندو هو. دوران جي وقت، هو اسان جو ڏاڍو خيال رکندو هو. بلڪ اسان کي پاڻ سان گڏ ساڳي ڪار ۾ ويهاري ڏيندو هو. سندس هڪ اهڙي دوري وقت کيس شير پائو روڊ ۽ زيد اسپتال جو افتتاح ڪرڻو هو. ان وقت هڪ نئون ايس ايس پي جي صاحب آيو هو جيڪو نه ته اسان کي ڀٽي صاحب جي ويجهو وڃڻ پيو ڏٺي نه ئي وري انفارميشن جي گاڏين ۾ ويهڻ پيو ڏٺي. مون کيس پنهنجو ڪارڊ ڏيکاريو پر هن نه ڇڏيو. بهرحال جيئن تيئن ڪري آءُ هڪ جيب ۾ لڙڪي اتي پهچي ويس. جڏهن ڀٽي صاحب کي خبر پئي ته هن پرنسپل انفارميشن آفيسر ڀڳهڻي صاحب کي سڏي چيو ته ڪير هو جنهن هن چوڪري کي تنگ پئي ڪيو. ڀٽو صاحب ڪڏهن به نالو وٺي سڏ نه ڪندو هو بلڪ هميشه پيار وچان Boy ڪري سڏيندو هو. جڏهن کيس واقعي جي خبر پئي تڏهن ايس ايس پي کي تنبيهه ڪرڻ جو حڪم ڪيو.

1975ع ۾ جيڪب آباد ۾ هڪ ڪل ڪچهريءَ دوران جڏهن ڄام صادق علي به ويٺو، ڏاڍو گوڙ ٿي پيو. هن انهيءَ وقت ڄام صادق عليءَ کي چيو ته هو انهيءَ معاملي جي جاچ ڪري ائين چئي پاڻ به هليو ويو. پوءِ مون کي سڏي پاڻ وٽ ويهاري چيائين: ”زاهد، توکي خبر آهي ته ههڙن موقعن تي ماڻهن کي سنڀالڻ ڪيڏو ڏکيو ڪم آهي. اسان عوامي ليڊر آهيون ۽ هي پوليس آهي، جو ماڻهن کي اسان کان پري ٿي رکي.“

1975ع کان 1976ع تائين ڪامورن سندس اميج کي خراب ڪرڻ ۾ سمورا طريقا اختيار ڪيا. مثال طور سکر جي هڪ عام جلسي ۾ پي آءِ ڊي ان وقت تصويرون ڪڍيون، جڏهن ماڻهو وڃڻ لڳا هئا. کيس جڏهن انهيءَ معاملي جي خبر پئي، تڏهن مون کي ۽ چند ٻين کي چيائين ته انهيءَ ڪوٽ کي پورو ڪريون ۽ پنهنجو ڪردار اڳي وانگيان ادا ڪريون.

هڪ گهمري المرتضيٰ لاڙڪاڻي جي هڪ ڪمري ۾ ماڻهو تمام گهڻا هئا ۽ هر ڪو ڌوڪا ڌوٽا ڏئي ڀٽي صاحب جي ويجهو ٿي ساڻس گڏ تصوير لهرائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ضياءَ عباس به اتي هو ۽ اتان رڙيون ڪري اسان کي ڀٽي صاحب سان گڏ فوتو ڪيڊرائٽ لاءِ چئي رهيو هو. نيٺ هو ڌوڪا ڏئي ڀٽي صاحب جي ويجهو ٿي ويو ۽ پوءِ اشاري سان فوتو ڪيڊ لاءِ چيائين. شام جو ڀٽي صاحب مون کي سڏايو ۽ پڇيائين ڪهڙي ڳالهه هئي جو ضياءَ عباس رڙيون ڪري چئي رهيو هو. جڏهن ٻڌايو مانس تڏهن هو ڏاڍو ڪليو. ان کان پوءِ ضياءَ عباس مون سان مليو ۽ تصوير گهريائين پر ڪڏهن ڪانه ڏني مانس.

ڀٽو صاحب پارٽي ورڪرن سان ڏاڍي صبر ۽ تحمل سان ملندو هو. هڪ گهمري سکر ۾ هڪ پوڙهو پارٽي ورڪر هڪ ليڊر جي مستقل شڪايت ڪندو رهيو. پر ڀٽو صاحب هن کي تشبھ ڪرڻ جي بدران ڪيس چيو ”مون کي خبر آهي ته ڇا پيو ٿي.“ هن چيو ته ڪيس ڄاڻ آهي ته اهو ليڊر سرڪاري سهولتن جو ناجائز فائڊو وٺي رهيو آهي، ۽ ورڪرن جي ڪا مدد ڪونه ڪري رهيو آهي. نيٺ ڪيس پڪ ڏيارين ته انهيءَ ليڊر جي خلاف قدم ڪجن ٿو.

لياري ۾ هڪ گهمرو ماڻهن جو هجور ڪئي ٿي ويو ۽ ڪيس ستار گبول جي خلاف شڪايت ڪرڻ لڳو. جيڪو ان وقت ايم اين اي ۽ وزير هو. انهيءَ تي ڀٽي صاحب فوراً گبول ڏانهن منهن ڪري چيو ته هن جي شڪايت دور ڪر. خاص ڪري انهيءَ حالت ۾ جڏهن ڪيس چونڊن ۾ بيهڻو آهي.

جڏهن ڀٽي صاحب جي حڪومت ختم ڪئي ويئي، تڏهن مون کي محسوس ٿيو ته فوجي جنٽا ڪيس ختم ڪري ڇڏيندي ڇاڪاڻ ته هو سندن سموري راند ۾ رکاوٽ هو. هو چوٿين سيپٽمبر تي 70 ڪلفٽن تان گرفتار ڪيو ويو هو. پر ڪيس عيد ملهائڻ لاءِ آزاد ڪيو ويو. هو جيئن لاڙڪاڻي پهتو ته اتي ڪيس 16 سيپٽمبر تي وري گرفتار ڪيو ويو.

انهيءَ مختصر آزاديءَ جي دوران ڀٽو صاحب ملتان ايئرپورٽ تي لٿو. هزارين ماڻهو مڙي آيا. اهو تمام اهم موقعو هو. ساڳي طرح هو جڏهن لاهور ايئرپورٽ تي پهتو، ته اتي لکين ماڻهو سندس استقبال لاءِ پهچي ويا. بهرحال پوليس انهن ماڻهن کي لٽيون هڻي پري ڪري ڇڏيو جنهن کان پوءِ فوج کيس جيب ۾ وجهي کڻي ويئي.

جڏهن شهيد قائد جيل ۾ هو ته محترمه بينظير ڀٽو پهريون گهمرو سنڌ جو دورو ڪيو. آءُ ساڻس گڏجي ويس ۽ سندس تصويرون ٺاهيم. اهي تصويرون محترمه بينظير ڀٽو پاڻ سان کڻي جيل ۾ ويئي ڀٽو صاحب کي ڏيکاريا. اتان واپسيءَ تي محترمه بينظير ڀٽو مون کي گهرايو ۽ چيائين ته ڀٽي صاحب هيءُ پيغام ڏنو آهي ته محترمه منهنجو ”خاص خيال“ رکي.

اهو آخري رابطو هو. قائد جي شهادت قور لاءِ وڏو سانحو هو. هن جي غريب عوام لاءِ ڪيل جدوجهد سان، قائد هميشه اسان جي دلين ۾ زندهه رهندو.

هڪ ڊزائينر جي نظر سان

ڪرٽ هل فرئم

هن عظيم ماڻهوءَ سان منهنجي پهرين ملاقات 1954-55ع ۾ ٿي. آءٌ هڪ انشورنس ڪاروبار سان لاڳاپيل ماڻهوءَ سان گڏجي سندس ڪلفٽن پل واري رهائشگاهه تي ويس. ۽ سندس خاندان سان مليس. سر شاهنواز ڀٽو ان وقت تازو تازو بمبئي (هندستان) مان موٽي آيو هو جنهن اسان جو تمام گرمجوشيءَ سان استقبال ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي ڀٽ سان ملايائين. ذوالفقار مون کي ٻڌايو ته (غالباً ڪيميڪل اسٽريٽ تي سنڌ مدرسي جي سامهون) مسٽر دراب پٽيل (سابق جسٽس) جي شراڪت ۾ لا جي پريڪٽس شروع ڪري ڏني آهي. هن مون کي چيو ته آءٌ ڪيس فرنيچر ڏيارڻ ۾ مدد ڪريان.

ان کان پوءِ جڏهن هن سان مليس ته ٻڌايائين ته هن جي والد 70 ڪلفٽن تي هڪ پلاٽ ورتو آهي. هن هڪ سئس ماهر تعميرات مسٽر ڪوٽريان کي انهيءَ گهر جي نقشي ٺاهڻ جو ڪم ڏنو آهي. انهيءَ دوران هن نصرت سان شادي ڪئي. جنهن جو والد صاحب هڪ ايراني بزنيس مين هو. هن جون ٻه پيٽيون هيون. هڪ بمبئي ۾ رهندي هئي ۽ ٻي ايران ۾ ڊاڪٽر هئي.

ان کان پوءِ، سندس 70 ڪلften واري گهر جي آرائش ڪرڻ جي سلسلي ۾ منهنجون، ڀٽو خاندان سان گهڻيئي ملاقاتون ٿيون. مون کي سر شاهنواز ڀٽي سان ناشتي تي ملاقاتون اڄ به چڱيءَ طرح ياد آهن ۽ انهيءَ دوران هو مون سان ذوالفقار علي جي باري ۾ صلاح مشورو ڪندو هو. هن مون کي چيو ته آءٌ ذوالفقار کي، يعني منهنجي دوست کي سمجهايان ته هو درميانه رويي جي سماجي زندگي گذاري مقرر ذوالفقار علي ڀٽي کي نوادرات جهڙوڪ ايراني قالين، مغل ۽ ايران منيچرس، برانرز وغيره گڏ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو. انهيءَ ۾ آءٌ خاص طور متحرڪ هوندو هئس. ذوالفقار علي جي ذخيرن ۾ سنڌ تي بهترين ۽ نادر ڪتاب ۽ قرآن مجيد جا ڪيئي قلمي نسخا به هئا.

سندس ابتدائي سياسي ڪيريئر ۽ پيپلز پارٽي ٺاهڻ بابت مون کي ڪا گهڻي يادگيري ڪانهي. بهرحال هو جڏهن ايوب خان جي حڪومت ۾ وزير خارجو ٿيو ته اسان جي شورومس (وڪٽوريا فرنيچر مارٽ) تي اڪثر ايندو هو ۽ اهو به گهڻو ڪري شام جي وقت ۽ اسان گڏجي چانهه پيئندا هئاسون. هڪ ڀيري مون کيس گهر جو ٺهيل جهينگن جو آچار ٺاهي، ان جون ڪجهه برنيون موڪليون جنهن جي هن ۽ سندس بيمگر ڏاڍي تعريف ڪئي.

بعد ۾ جڏهن شاهه ايران ۽ ابوظهبي جو حڪمران لاڙڪاڻي وٽس مهمان ٿي اچي رهيا هئا ته هن المرتضيٰ ۾ اضافو ڪيو. انهيءَ واڌاري جي تفصيل تي هن مون سان گهڻو ڳالهايو. مون ڏٺو ته هو هن جي ڌري پرزي ۾ ڏاڍي دلچسپي وٺي رهيو هو.

هن جي پرخلوص شخصيت، خوش اخلاقي ۽ اعليٰ ظرفي جون ڪئين يادون اڄ به منهنجي يادگيري ۾ محفوظ آهن. خدا شل کيس پنهنجي رحمت ۾ جاءِ ڏي آمين

اعليٰ ڪردار جو مالڪ

منشي محمد حسين ڀٽو

آءٌ عزيز الله ڀٽو جو پٽ آهيان، جيڪو شهيد بابا وٽ هاري هو. سال 1959ع ۾ ڀٽي صاحب مون کي پنهنجي عام مختيار حاجي يار محمد جي هٿان سڏايو ۽ مون کي ديهه شرف آباد ضلعي جيڪب آباد جي زمين تي منشي ڪري رکيائين. انهيءَ جاءِ تي مون منشي طور چوڏهن سال ڪم ڪيو. هڪ گهمري ربيع جي فصل دوران ڏاڍو مينهن وٺو جنهن ڪري ڪڻڪ جو سمورو فصل تباھ ٿي ويو. جڏهن آءٌ حساب ڪتاب ڪئي وٽس المرتضيٰ ڀٽو پيش ٿيس. ته مون کان نقصان جو سبب پڇيائين، ته مون بارش جو ٻڌايومانس، پر اهو ڏسير ته اسان همت ڪري ڪجهه بچائي ورتو آهي.

ڀٽي صاحب ان تي مون کي چيو ته ڇاڪاڻ ته اسان غريبن جي مدد ڪريون ٿا، تنهن ڪري اسان جو ڪجهه فصل بچي ويو آهي. پوءِ مون کان پڇيائين ته ڪهڙن زميندارن جو مڪمل طور فصل تباھ ٿي ويو آهي، جنهن تي مون اهڙن ٽن زميندارن جا نالا ورتا، جيڪي ان وقت نئين ديري ڀٽو صاحب نئين ديري ويو انهن ٽنهي زميندارن کي گهرائي ڪانئس تفصيل ورتائين ۽ پوءِ ڊي سي لاڙڪاڻي کي فون ڪري انهن جي مدد ڪرڻ لاءِ چيائين.

بي زمين هارين لاءِ زمين

جو تحفو

علو ناريجو

1972ع ۾ پڻو صاحب، پنهنجي ذاتي زمين به هارين ۾ ورهائي. هن نئين ڊيري ۾ هڪ هاءِ اسڪول جي لاءِ زمين به ڏني. سندس زمينون جيڪب آباد، ڳڙهي خيرو، خيرو خان ۽ رتيديري ۾ هيون. هن اهي زمينون به هارين کي ڏنيون. مختيارڪارن کي هدايتون ڏنائين ته قائدي جي پوري تعميل ڪرڻ لاءِ هارين سان گڏجي وڃن. زمينون ملڻ کان پوءِ پتي صاحب انهن ئي هارين سان گڏجي ماني کاڌي انهيءَ دوران مون کان پڇيائين ته، منهنجي لاءِ ڪهڙي زمين جو تڪر رکيو ويو آهي. مون کيس ٻڌايو ته ڇاڪاڻ ته آءٌ سندس هاري آهيان. انهيءَ ڪري مون کي سندس زمين مان بهترين تڪرو مليو آهي. مون انهيءَ تي سندس ٿورواڏا ڪيو جنهن تي پتي صاحب چيو ته هاڻي آءٌ پاڻ زميندار بڻجي ويو هئس.

انهيءَ کان پوءِ پتي صاحب سڀني کي خطاب ڪيو ۽ پوءِ نمرن، جهمرين ۽ گانن سان هيءَ تقريب ختم ٿي.

هميشه دروازا کليل

عبدالواحد سومرو

5 اپريل 1962ع تي نواب احمد خان ڀٽو شهيد ڀٽي جو چاچو ۽ سهرو گذاري ويو. ان وقت ڀٽو صاحب وفاقي وزير هو. انهيءَ جي فوراً بعد، ذوالفقار علي ڀٽي جي دستاربندي ٿي. انهيءَ تقريب ۾ سردار پير بخش ڀٽو نبي بخش ڀٽو ممتاز علي ڀٽي، غلام علي خان خاندان جا ٻيا مک فرد ۽ تر جا زميندار توڙي هندو پنچائت جي مک پئڻچن سميت سمورا اهم ماڻهو موجود هئا.

انهيءَ تقريب دوران سڀني اها توقع ظاهر ڪئي ته ڀٽو صاحب، سندس والد سر شاهنواز ڀٽو وانگيان، سڀني لاءِ وڏو معاون ۽ مددگار ثابت ٿيندو. ڀٽي صاحب جواب ۾ کين خاطري ڏياري ته هو هنن جي هر اوکي سوکي مهل پوري مدد ڪندو ۽ ڪنهن به وقت سڏ ۾ سڏ ڏيندو ”منهنجي رت جو آخري ڦڙو به اوهان لاءِ حاضر هوندو.“ هن چيو. ان کان پوءِ ڪراچي رواني ٿيڻ کان اڳ هن حاجي يار محمد کي هدايت ڪئي ته هنن مان ڪنهن کي به ضرورت پئي ته اها فوراً پوري ڪئي وڃي. ”آءُ هنن سڀني کي پائيان ٿو تنهنجي ڪري ڪنهن کي به نااميد ڪري نه موڪلجانءِ.“

ڀتو صاحب هميشه عيد نئين ڏيري ۾ ملهائيندو هو. اهڙي موقعي تي سڀني ملاقاتين سان پاڻ ملندو هو. هن ۾ سندس ملازمت به شامل هوندا هئا ۽ کانئن سندن مسئلا معلوم ڪندو هو. ان کان پوءِ هو ميرپور ڀٽي وڃي نبي بخش ڀٽي سان ملندو هو ۽ شارجو لڙڪاڻي موٽي ايندو هو.

غريبن جي وقتائي مدد

غلام مصطفيٰ عمر اڻي

1976ع ۾ دادو کي زبردست ٻوڏ جي ڪري سخت نقصان پهتو. کيس اها خبر پئي ۽ باوجود سخت مصروفيت جي ڀڻي صاحب پاڻ وقت ڪڍي دادو ضلعي جو دورو ڪيو ۽ ماڻهن جي مدد ڪرڻ واري ڪم کي ذاتي طور ڏنو. دادو پهچڻ کان پوءِ هو هڪ دڪان (پهلوان جي پان جي دڪان) جي ڇت تي چڙهي اتان جي ماڻهن کي خطاب ڪيائين، جيڪي اتان هزارن جي تعداد ۾ گڏ ٿي ويا هئا. عين انهيءَ مصيبت جي وچ ۾ هن ماڻهن کي آٿت ڏني. هن چيو: ”منهنجا دوستو! نااميد ٿيڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. نااميدي اسان جي مذهب اسلام ۾ حرام آهي. جيڪي گهر ڊهي پيا آهن، اهي وري ٺاهيا ويندا. مصيبتون، انسان کي آزمائش ۾ وجهنديون، پر ياد رکو الله تعاليٰ هر وقت اسان سان آهي، جڏهن به ڪا آفت ايندي آهي اوهان وٽ پهچي ويندس ۽ قومي خزاني جا منهن کوليا ويندا.“

اتي جمع ٿيل ماڻهو شهيد ڀڻي کي ويجهو ٿيڻ لاءِ پوليس گهرو توڙڻ چاهيو ته اتي هڪ ڊي ايس پي ماڻهن کي ڏڪڻ لڳو جنهن تي ڀڻي صاحب انهيءَ ڊي ايس پي کي چينپ پٽي ۽ چيائين: ”اڙي پوليس

وارا! خبردار جو هنن کي ڌڪيو اٿئي، هي منهنجا پيارا ماڻهو آهن.“
ان کان پوءِ پاڻي ۽ گپ چڪ جي باوجود، ڀٽو صاحب پاڻ پيرين
پنڌ انهن ڊنل گهرن ۾ ويو. ان دوران هڪ غريب موهجيءَ صديق کيس
پانهن کان جهلي چيو ته هو سندس گهر ضرور وڃي. ڀٽو صاحب ان جي
گهر ويو ۽ کيس تسلي ڏنائين.
ماڻهن جي هن سان ايتري محبت هئي، جو اسان جي ڳوٺ جي
هڪ ماڻهو بشير ملاح کي جڏهن ڀٽي صاحب جي شهادت جي خبر
پئي تڏهن هو 40 ڏينهن پٽ تي ستو ۽ کير پيئڻ کان نابري واري
چڏيائين.

واعدي وفائي

محمد حسن سوڊر

1970ع جي چونڊن دوران شهيد ڀٽي وارو تعلقو، لاڙڪاڻي ضلعي ۾ هڪ ڍڳي گاڏيءَ تي بيهي ماڻهن کي خطاب ڪيو. ان کان پوءِ هڪ ڳوٺ جي اسڪول ويو جتي ماڻهن هن جي زبردست آجيان ڪئي. اتي ماڻهن جڏهن ويهڻ لاءِ چيس ته انڪار ڪندي چيائين: ”جيستائين ماڻهن کي ويهڻ جو موقعو نه ملندو تيستائين هو ڪونه ويهندو.“

ان موقعي تي جذباتي آواز ۾ چيائين ته جيتوڻيڪ ڀارت هڪ مضبوط ملڪ آهي، پر ذوالفقار علي ڀٽي آڏو اها طاقت ڪجهه ناهي. انهيءَ ڪري ڀارت ذوالفقار علي ڀٽي کان ڊنل آهي.

ان وقت ماڻهن جي محبت ڏسي، هن سندن مسئلا حل ڪرڻ جو واعدو ڪيو هو ۽ چيائين ته هو اهي واعدا پورا ڪندو.

1973ع ۾ جڏهن هو اقتدار ۾ اچي چڪو هو ڳوٺاڻن کيس اسلام آباد تار موڪلي، پنهنجو واعدو ياد ڏياريو. ان تي ڀٽو صاحب، لاڙڪاڻي جي ايس بي محمد پنييل کي هدايتون موڪليون ته هو جڏهن لاڙڪاڻي ايندو ته سوڊرن کي ملائڻ لاءِ گهرائي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن ڀٽو صاحب، لاڙڪاڻي آيو ته سوڊرن کي گهرايو ويو ۽ اڌ ڪلاڪ تائين سندن مسئلا ٻڌا. هنن جيڪي

مستلا پيش ڪيا، تن ۾ هي هئا: اوچي گريڊ جو ڏهه جايون، 100 ايڪڙ زرعي زمين ۽ وارھ دستري بيوتري ۾ پاڻي ۽ جو اضافو. اهي اسان جا مطالبا فوراً پورا ٿي ويا ۽ اڄ تائين اسان جو ڳوٺ خوشحاليءَ ڏانهن وڌي رهيو آهي. اهو صرف پتو صاحب جي واعدي پوري ڪرڻ سبب ٿي سگهيو جنهن جا اسين ان وقت به پڪا پوئلڳ هئاسين ۽ آئيندي به رهنداسين. اسان جي دلين ۾ هن جي جيڪا محبت ۽ عزت آهي سا ڪوبه ڪيڏي نٿو سگهي ۽ نه هن جي جاءِ ڪو ٻيو والاري سگهي ٿو.

سني ڪم جي همت افزائي اختر علي گهانگهرو

جنوري 1970ع ۾ آءِ ايڪسن ڪمپني ۾ ايگرونامسٽ طور ڪم ڪندو هئس ۽ منهنجي ذمي نئين تيار ڪيل ڊوارف مليٽ بچ جو هڪ ايڪٽر تيار ڪرڻو هو. 27 جنوري جي صبح جو نوين بجي ڌاري زبردست ٿڌ هئي، پر ڪم جي ڪري مون جوراب لاهي، ۽ گوڏي جيتري پاڻيءَ ۽ گپ ۾ لهي پيس. آءُ پنهنجي ڪم ۾ ردل هئس، ته ڀٽو صاحب ۽ سندس مئنيجر اتان اچي لنگهيا. مون کي اهڙي ٿڌ ۾ ائين ڪم ڪندي ڏسي، ڀٽي صاحب چيو: ”جيڪڏهن اسان جا سمورا نوجوان اهڙيءَ طرح ڪم ڪن ته اسان جي ملڪ ۾ تقدير بدلجي وڃي.“ هن منهنجي پٺي ٺپري ۽ گڊلڪ چئي اڳتي وڌيو.

نومبر 1970ع ۾ هڪ ترين حادثي کان پوءِ آءُ جناح اسپتال ۾ داخل ڪيو ويس. ڀٽي صاحب برادر نسبي ۽ ساڳي اسپتال ۾ داخل هو. تنهنڪري هڪ ڏينهن هو پاڻ ۽ بيگم صاحبه کيس ڏسڻ لاءِ اسپتال ۾ آيا. جڏهن مون اهو ٻڌو ته ڏهن آءُ پنهنجي ويل چيئر تي پرائيويت وارو ۽ ويس. مون کي ڏسندي ڀٽي صاحب مون کي سڃاتو ۽ پڇيائين ته مون کي ڇا ٿيو آهي. مون کي ته ڀٽي صاحب جي ههڙي

يادگيري ڏسي تعجب لڳو. مون کيس ريلوي حادثي جي باري ۾ ٻڌايو جنهن تي کيس ڏاڍو افسوس ٿيو. بهرحال هن انهيءَ وقت انچارج ڪرنل اشفاق کي هدايتون ڏنيون ته منهنجي وڌيڪ توجهه سان تيمارداري ڪئي وڃي.

مئي 1975ع ۾ پيتو صاحب المرتضيٰ ۾ هڪ کلي ڪچهري ڪري رهيو هو. سڄو ڪمرو ماڻهن سان ڀريو پيو هو ان ۾ داخل ٿيڻ به ڏکيو هو. بهرحال، سندس فارم مئنيجر قيوم جي مدد سان آءٌ اتي داخل ٿيس ته پتي صاحب خنده پيشاني ۽ محبت سان منهنجي آجيان ڪئي. مون کيس شڪايت ڪئي ته ريلوي وارا معاوضو ڪونه ٿا ڏين. انهيءَ تي هن اوڏي مهل ريلوي جي وزير غلام مصطفيٰ جتوئي کي فون ڪري چيو ته هڪ هفتي اندر مون کي معاوضو ڏياريو وڃي.

مون کي اهي ڳالهيون اڃا ياد آهن. 1984ع ۾ مون کي رٽائر مينٽ ملي ۽ پيپلز پارٽيءَ جو ورڪر ٿي ويس. 1988ع کان وٺي آءٌ شڪارپور شهر ۾ پيپلز پارٽي جو نائب صدر آهيان. هن جو پڪو حامي ٿيڻ منهنجي لاءِ اعزاز جي ڳالهه آهي.

استادن جي عزت

ناطق ڳيريلو

ڪنهن سوچيو هو ته ڪيٽيڊرل اسڪول، بمبئي ۾ پڙهيل هڪ ڇوڪرو پيلو مودي جو دوست، ذوالفقار علي ڀٽو هڪ ڏينهن پاڪستان جو پڙڪشش ليڊر ٿي ويندو.

1969ع جي ٽاڪ منجهند جو هڪ ڪار ڳيريلي اسڪول جي دروازي تي اچي بيٺي. شهيد ڀٽو پنهنجي ڪجهه دوستن سان اتي آيو هو. سندس دوست سخت گرميءَ جي ڪري ڪار ۾ ويٺا رهيا. جڏهن ته هو پاڻ اسان سان ڏاڍي محبت ۽ شفقت سان ملي رهيو هو. جڏهن اسان کيس ويهڻ لاءِ ڪرسي آڇي ته هن چيو: ”هيءَ ڪرسي استادن جي ڪرسي آهي، آءُ ان تي ويهڻ جي لائق ڪونه آهيان.“ ان کان پوءِ هڪ نم جي وٺ هيٺ هڪ موٽي تي ويهي رهيو ۽ اتي ئي ڳوٺاڻن کي خطاب ڪيائين.

1970ع جي چونڊن دوران ڳيريلي جي هزارين ماڻهن آڏو هن پارٽيءَ جي ڳيريلي واري شاخ جي صدر بشير احمد ابڙو سان واعدو ڪيائين، ته جڏهن پ پ اقتدار ۾ ايندي ته هو سندس خدمتون ڪڏهن نه وسارندو. بشير احمد ابڙو ان ڳوٺ جو گريجوئيٽ هو. جڏهن

پارٽي اقتدار سنڀاليو ته ڀٽي صاحب کيس ڊي ايس پي ڪري رکيو. بشير احمد ابڙي کي جڏهن ڀٽي صاحب جي شهادت جو ٻڌايو ويو ته هو صدمو سهي نه سگهيو ۽ اوڏيءَ مهل سوي ويو.

1976ع جي ٻوڏن ۾ انساني جانين ۽ مال ملڪيتن جو ڏاڍو نقصان ٿيو هو. ڀٽو صاحب انهيءَ دوران لاڙڪاڻي جو دورو ڪرڻ آيو جتي المرتضيٰ ۾ هزارين ڌڙيل ماڻهو مدد لاءِ مڙي آيا. ڀٽو صاحب اهو ٻڌي نڪري آيو ۽ ماڻهن کي چيائين:

”اڄ آءُ صرف ماڻرن ۽ پيئرن سان ملندس.“ جنهن تي سوين عورتون روئي کيس پنهنجي نقصان جا تفصيل ٻڌائڻ لڳيون. اهو ڏسي ڀٽي صاحب جي اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا، جنهن بعد هن سيڪريٽريءَ کي هدايتون ڪيون ته هر خاتون جي نقصان مطابق هن جي روڪ مدد ڪئي وڃي.

منهنجو هڪ دوست سعودي عرب ۾ رهي ٿو جنهن ڀٽي صاحب بابت ان وقت جي ڳالهه ٻڌائي، جڏهن هو عمري جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ مڪه مڪرمه ويو هو. منهنجو دوست ان وقت اتي موجود هو. جڏهن ڀٽي صاحب جي لاءِ خانہ ڪعبہ کوليو ويو هو ۽ ڀٽو صاحب اڪيلو اندر ويو هو ته اتي موجود ماڻهن پاڻ پنهنجن ڪنن سان ٻڌو ته هو ڪيئن روئي روئي خدا کان دعا گهري رهيو هو. جڏهن هو ٻاهر نڪتو ته حاضرين ڏٺو ته هن جو چهرو فرط جذبات سان ڳاڙهو ٿي ويو هو ۽ اکين مان ڳوڙها اڃا وهي رهيا هئس.

هڪ گهمري ڀٽو صاحب لاڙڪاڻي ۾ جلوس جي قيادت ڪري رهيو هو ته هڪ ماڻهو مٿس پستول تائيو. بهرحال، انهيءَ کان اڳ جو اهو ماڻهو پنهنجي ناپاڪ ارادي تي عمل ڪري ها، جلوس جي ماڻهن کيس قابو ڪري ورتو. جڏهن ڀٽي صاحب کي انهيءَ واقعي جي خبر پئي ته هن ماڻهن کي چيو ته کيس ڇڏيو وڃي.